

MINISTERUL EDUCAȚIEI ȘI CERCETĂRII
UNIVERSITATEA DE STAT DIN MOLDOVA
INSTITUTUL DE ISTORIE

REVISTA

DE

ISTORIE

A MOLDOVEI

Nr. **1-2** (133-134)
ianuarie-iunie
2023

ISSN 1857-2022

FONDATOR: Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei.
Revista de Istorie a Moldovei apare din 1990.

REDAȚIA:

Gheorghe COJOCARU (*redactor-șef*)
Silvia CORLĂTEANU-GRANCIUC (*secretar responsabil*)

Tehnoredactare: Tanavius SRL

COLEGIUL DE REDACȚIE:

Paola AVALLONE (Italia)
Ioan BOLOVAN, mem. cor. al Academiei Române
Vitalie CIOBANU
Gheorghe CLIVETI, mem. cor. al Academiei Române
Sergiu CORNEA
Ovidiu CRISTEA (România)
Demir DRAGNEV, mem. cor. al AȘM
Acad. Andrei EȘANU
Gheorghe NEGRU
Ștefan LEMNY (Franța)
Acad. Ioan-Aurel POP (România)
Ștefan PURICI (România)
Corneliu SIGMIREAN (România)
Acad. Victor SPINEI (România)
Igor ȘAROV
Ion ȘIȘCANU
Anatol ȚĂRANU

- ☐ Autorii poartă responsabilitatea pentru conținutul articolelor publicate.
- ☐ Opiniile autorilor nu reflectă neapărat opinia Colegiului de Redacție.

SUMAR

IN HONOREM

Igor CERETEU, ISTORICUL VLADIMIR MISCEVCA LA 60 DE ANI	7
--	---

IN MEMORIAM

DEMERSUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ADOPTAT LA SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ (22 DECEMBRIE 2022) CONSCARATĂ COMEMORĂRII PERSONALITĂȚII LUI ALEXANDRU MOȘANU, CĂTRE CONDUCEREA DE VÂRF A REPUBLICII MOLDOVA, CU REFERIRE LA INSTALAREA MONUMENTULUI CELUI CARE A FOST PROFESORUL UNIVERSITAR ȘI OMUL POLITIC ALEXANDRU MOȘANU	10
--	----

LECTURI ACADEMICE

Victor SPINEL, CONOTAȚII SUCCINTE PRIVIND TENDINȚELE ACTUALE ALE ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI	12
--	----

STUDII

Valentin CONSTANTINOV, FĂRĂ DREPT DE PRESCRIPTIE. RECUPERAREA DATORIILOR PENTRU MĂRFURILE DE LUX ÎN MOLDOVA DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA - ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA	37
Ion GUMENĂI, DATE ȘI INTERPRETĂRI NOI PRIVIND COMUNITATEA ARMEANĂ DIN ORHEI ÎN PERIOADA ȚARISTĂ	45
Dinu POȘTARENCU, APLICAREA INOVAȚIILOR TEHNICE ÎN BASARABIA SUB DOMINAȚIA ȚARISTĂ	55
Mihai ȚURCANU, THE BRITISH-ROMANIAN RELATIONS AND THE SOVIET OCCUPATION OF EASTERN MOLDOVA	76
Constantin CORNEANU, CONSTRUCȚIA EUROPEANĂ ȘI SUMMIT-UL FRANCO-SOVIETIC DE LA KIEV (6 DECEMBRIE 1989). PARTEA A II-a	100

DOCUMENTAR

Eugen-Tudor SCLIFOS, NAPOLEON AL III-LEA ȘI PROBLEMA BASARABIEI. DOCUMENTE INEDITE (1856)	125
---	-----

PORTRETE ISTORICE

Nicolae ENCIU, GHEORGHE I. BRĂȚIANU DESPRE FRONTIERELE ISTORICE ALE MOLDOVEI ȘI LOCUL BASARABIEI ÎN CADRUL UNITĂȚII ROMÂNEȘTI. PARTEA I	134
--	-----

ISTORIE LOCALĂ

Ion CHIRTOAGĂ, EVOLUȚIA SITUAȚIEI POLITICE DIN SPAȚIUL NORD-PONTIC ȘI DESTINUL UNOR LOCALITĂȚI DIN STÂNGA NISTRULUI (SEC. XIV-XVIII)	154
---	-----

PAGINA DOCTORANDULUI

Georgiana Mădălina MIHAI, CTITORII BOIEREȘTI DIN TRIFEȘTI, ȚINUTUL ROMANULUI	170
--	-----

Alexandru MOLCOSEAN, FORMAREA ȘI GEOGRAFIA AMPLASĂRII COMUNELOR AGRICOLE PE TERITORIUL REPUBLICII AUTONOME SOVIETICE SOCIALISTE MOLDOVENEȘTI (1924 – 1930)	182
---	-----

RECENZII

SORIN SIPOȘ, GABRIELA MOISA, DAN OCTAVIAN CEPRAGA, LAURA ARDELEAN (coordonatori), TEME ȘI METODE DE CERCETARE ÎN ISTORIE ȘI FILOLOGIE. MILANO-CLUJ-NAPOCA: CRITERION EDITRICE-ACADEMIA ROMÂNĂ. CENTRUL DE STUDII TRANSILVANE, 2022. ALIONA GRATI	194
ROBERT G. WESSON, SOVIET COMMUNES, NEW BRUNSWICK (NEW JERSEY): RUTGERS UNIVERSITY PRESS, 1963, 275 p. Alexandru MOLCOSEAN	199

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

CONFERINȚA ȘTIINȚIFICĂ INTERNAȚIONALĂ „ISTORIA REPRESIUNILOR STALINISTE ȘI MEMORIA VICTIMELOR REGIMULUI TOTALITAR-COMUNIST: PROBLEME ALE CERCETĂRII ISTORICE”, 21 OCTOMBRIE 2022. Virgiliu BÎRLĂDEANU	202
---	-----

CONTENTS

IN HONOR

Igor CERETEU, HISTORIAN VLADIMIR MISCEVCA AT 60 YEARS OLD	7
---	---

IN MEMORIAM

THE DEMARCHE OF THE INSTITUTE OF HISTORY ADOPTED AT THE SCIENTIFIC SESSION (DECEMBER 22, 2022) DEDICATED TO THE COMMEMORATION OF THE PERSONALITY OF ALEXANDRU MOȘANU, TO THE TOP LEADERSHIP OF THE REPUBLIC OF MOLDOVA, WITH REFERENCE TO THE INSTALLATION OF THE MONUMENT TO THE FORMER UNIVERSITY PROFESSOR AND POLITICIAN ALEXANDRU MOȘANU	10
---	----

ACADEMIC LECTURES

Victor SPINEI, BRIEF CONNOTATIONS REGARDING THE CURRENT TRENDS OF THE ROMANIAN HISTORIOGRAPHY	12
--	----

STUDIES

Valentin CONSTANTINOV, NO RIGHT OF PRESCRIPTION. DEBT RECOVERY FOR LUXURY GOODS IN MOLDOVA AT THE END OF THE 16TH CENTURY AND THE BEGINNING OF THE 17TH CENTURY	37
Ion GUMENĂI, NEW DATA AND INTERPRETATIONS REGARDING THE ARMENIAN COMMUNITY IN ORHEI DURING THE TSARIST PERIOD	45
Dinu POȘTARENCU, THE APPLICATION OF TECHNICAL INNOVATIONS IN BESSARABIA UNDER TSARIST RULE	55
Mihai ȚURCANU, THE BRITISH-ROMANIAN RELATIONS AND THE SOVIET OCCUPATION OF EASTERN MOLDOVA	76
Constantin CORNEANU, EUROPEAN CONSTRUCTION AND THE FRANCO-SOVIET SUMMIT IN KIEV (DECEMBER 6, 1989). PART II	100

DOCUMENTARY

Eugen-Tudor SCLIFOS, NAPOLEON III AND THE BESSARABIAN PROBLEM. UNPUBLISHED DOCUMENTS (1856)	125
---	-----

HISTORICAL PORTRAITS

Nicolae ENCIU, GHEORGHE I. BRĂȚIANU ON THE HISTORICAL BORDERS OF MOLDOVA AND THE PLACE OF BESSARABIA WITHIN THE ROMANIAN UNITY. PART I	134
---	-----

LOCAL HISTORY

Ion CHIRTOAGĂ, THE EVOLUTION OF THE POLITICAL SITUATION IN THE NORTH-PONTIC SPACE AND THE DESTINY OF SOME LOCALITIES ON THE LEFT BANK OF THE DNIESTER (XIV-XVIII CENTURIES)	154
--	-----

DOCTORAL PAGE

- Georgiana Mădălina MIHAI,**
THE NOBLE FOUNDERS OF TRIFEȘTI, ROMAN COUNTY 170
- Alexandru MOLCOSEAN,**
THE FORMATION AND GEOGRAPHY OF THE LOCATION
OF AGRICULTURAL COMMUNES ON THE TERRITORY OF THE MOLDAVIAN
AUTONOMOUS SOVIET SOCIALIST REPUBLIC (1924 – 1930) 182

REVIEWS

- SORIN SIPOȘ, GABRIELA MOISA, DAN OCTAVIAN CEPRAGA, LAURA ARDELEAN (coordinators),
THEMES AND RESEARCH METHODS IN HISTORY AND PHILOLOGY. MILAN-CLUJ-NAPOCA:
CRITERION PUBLISHING HOUSE-ROMANIAN ACADEMY.
CENTER FOR TRANSYLVANIAN STUDIES, 2022,
Aliona GRATI 194
- ROBERT G. WESSON, SOVIET COMMUNES, NEW BRUNSWICK (NEW JERSEY):
RUTGERS UNIVERSITY PRESS, 1963, 275 PP.
Alexandru MOLCOSEAN 199

SCIENTIFIC LIFE

- THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE „THE HISTORY OF STALINIST REPRESSIONS
AND THE MEMORY OF THE VICTIMS OF THE TOTALITARIAN-COMMUNIST REGIME:
PROBLEMS OF HISTORICAL RESEARCH”, OCTOBER 21, 2022.
Virgiliu BÎRLADEANU 202

IN HONOREM

ISTORICUL VLADIMIR MISCHEVCA LA 60 DE ANI



Anul acesta, istoricul Vladimir Mischevca a sărbătorit frumoasa vârstă de 60 de ani. S-a născut la 14 martie 1963 în satul Mingir, din raionul Hâncești. Studiile primare și generale le-a urmat în orașul Dondușeni, în anii 1970-1980, unde s-au stabilit părinții. A avut rezultate excelente la învățătură, iar școala medie a absolvit-o cu medalie de aur. Este preocupat de istorie încă de pe băncile școlii, motiv pentru care a depus actele la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova. A absolvit Facultatea în anul 1986 cu mențiunea *Magna cum laude*, avându-l îndrumător pe profesorul Demir Dragnev, care i-a sugerat să abordeze în cercetările sale de viitor viața politică și relațiile internaționale din Sud-Estul Europei în perioadele medievală și mo-

dernă. În anul 1986 a fost angajat la Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei ca laborant superior în secția Istorie Medievală (șef de secție dr. hab. Pavel Sovetov). La Institutul de Istorie a susținut teza de doctor în istorie în anul 1997, cu tema „Moldova în raporturile internaționale la începutul secolului al XIX-lea” (conducător științific prof.univ. dr. hab. Demir Dragnev). În 1999 a obținut titlul de conferențiar cercetător.

Cunoștințele pe care le-a acumulat, le-a transmis studenților de la Facultatea de Istorie a Universității de Stat din Moldova, unde în 1992-1993 a susținut cursul de „Științele speciale ale istoriei”.

A manifestat interes științific față de relațiile moldo-elene în perioada medievală (în special, cu Sf. Munte Athos), iar în 2003-2006 s-a aflat într-un stagiu de documentare la Institutul de Cercetări Neoeleene din Athena. Vladimir Mischevca a beneficiat de stagii de cercetare la Centrul Internațional de Studii Pedagogice din Paris (1994), la universități din Polonia (1998) și la Universitatea „Ioan Kapodistria” din Athena (2001). Între 2011-2014 a activat în calitate de cercetător științific superior la Academia Militară „Alexandru cel Bun” din Chișinău.

Pe parcursul activității științifice a manifestat un interes constant pentru vexilologie heraldică, genealogie și arhivistică. Este membru fondator al Societății de Genealogie, Heraldică și Arhivistică „Paul Gore” din Republica Moldova, al Societății de Heraldică din Polonia, al Societății de Heraldică și Genealogie din Grecia, al Societății de Heraldică din Ucraina, al Clubului „Școlii Orientale de Vară” (WSL) de pe lângă Universitatea din Varșovia, al Comisiei de Heraldică a Ministerului Apărării. De asemenea, din 2017 este membru al Colegiului de redacție al revistei „Limba română” din Chișinău.

Vladimir Mischevca este preocupat de istoria perioadei fanariote din spațiul românesc. Are numeroase studii și articole referitoare la această problemă, a editat câteva cărți în limba greacă, între care și monografia „Ο Ηγεμονος Κωνσταντινου Υψηλαντης, Θεσσαλονικη”, (2008), care constituie o premieră pentru istoriografia românească din Republica Moldova.

Aflându-se pe Muntele Athos a avut o colaborare strânsă în anii 2002-2010 cu dr. Florin Marinescu. În urma acestei colaborări a fost publicat catalogul-bilingv (româno-grec) al cărților din biblioteca mănăstirii Sfântul Pavel de pe Muntele Athos, cu însemnările marginale din sec. XVII-XX. Prin apariția acestei lucrări s-a contribuit la o mai bună cunoaștere a prezenței și circulației tipăriturilor românești, a legăturilor spirituale și duhovnicești dintre monahii din spațiul românesc cu cei stabiliți pe Sfântul Munte.

În perioada aflării pe Muntele Athos a colaborat cu primul ziar în limba română din Grecia „Curierul Atenei” (Atena) și cu săptămânalul de limbă română din Atena „Săptămâna” (Foreign Media Agency LTD).

Cercetătorul Vladimir Mischevca este autor a peste o sută de lucrări științifice de specialitate, inclusiv 14 monografii. Este laureat al Premiului Academiei de Științe a Moldovei (1993, 1996). A fost decorat cu distincția de stat a Republicii Moldova, Medalia „Meritul civic” (2000), pentru activitate prodigioasă în domeniul heraldicii și contribuție substanțială la crearea și utilizarea simbolurilor heraldice, Medalia Academiei de Științe a Moldovei „Nicolae Milescu Spătaru” (2018), Medalia jubiliară a Ministerului Apărării al Republicii Moldova „Aniversarea a XX-a a Armatei Naționale” (2011), Medalia Ministerului Apărării al Republicii Moldova „Pentru Cooperare” (2015), Crucea „Meritul Heraldic” (1 decembrie 2020), în semn de apreciere a meritelor deosebite în elaborarea și implementarea politicilor în domeniul simbolurilor publice și contribuție substanțială la promovarea și valorificarea heraldicii naționale, Diplomă de Onoare a Președintelui Republicii Moldova, în semn de apreciere a meritelor deosebite în elaborarea și implementarea politicii de stat în domeniul simbolurilor publice, pentru contribuție substanțială la promovarea și valorificarea heraldicii naționale, activitate intensă pe tărâm social, precum și cu prilejul aniversării a 25-a a CNH (2020), Medalia Aniversară „Centenarul Marii Uniri”, decorat de președintele României, Klaus Iohannis (2021) etc.

Aprecierile înalte ale activității științifice ale istoricului Vladimir Mischevca sunt dovada atitudinii sale deosebite față de investigarea, cunoașterea și promovarea adevărului istoric.

Stimate domnule Coleg, Vă adresăm cele mai sincere felicitări și urări de bine cu prilejul a 60 de ani de la naștere! Vă exprimăm întreaga recunoștință și prețuire pentru activitatea prodigioasă pe terenul descoperirii și slujirii adevărului istoric!

Igor Cereteu*

* **Igor Cereteu**, doctor habilitat în istorie, șeful secției Istorie Medievală la Institutul de Istorie al USM.

IN MEMORIAM

**Doamnei Maia SANDU,
Președintele Republicii Moldova.
În copie: Domnului Igor GROSU,
Președintele Parlamentului;
Domnului Dorin RECEAN,
Prim-ministru**

DEMERS

ÎN CADRUL SESIUNII ȘTIINȚIFICE anuale din 22 decembrie 2022 a Institutului de Istorie, consacrate comemorării personalității lui Alexandru MOȘANU (1928-2017), cu participarea reprezentanților de vază ai mediului academic, universitar, cultural și celui asociativ, a fost subliniat în mod unanim caracterul emblematic și simbolic al celui care a fost savantul, profesorul, cetățeanul, omul politic și de stat Alexandru MOȘANU.

CA URMARE a celor exprimate de savanți de notorietate din cadrul Universității de Stat din Moldova, Institutului de Istorie, Agenției pentru Știință și Memorie Militară, Institutului de Cercetări Juridice, Politice și Sociologice, Institutul de Filologie Română „B. P. Hasdeu”, Academiei de Științe a Moldovei, de oameni de cultură și lideri de opinie,

AVÂND CONVINGEREA că cinstirea marilor personalități ale vremurilor trecute reprezintă o datorie de onoare a tuturor cetățenilor Republicii Moldova, pentru a le cunoaște împlinirile și a le înveșnici memoria, ca modele luminoase, demne de urmat de generațiile care se succed,

APRECIIND că una din figurile marcante ale istoriei noastre a fost profesorul universitar Alexandru MOȘANU, lider proeminent al Mișcării de Eliberare Națională de la finele secolului al XX-lea, Președintele Parlamentului în momentul crucial al devenirii Republicii Moldova,

AVÂND ÎN VEDERE contribuțiile de excepție ale profesorului Alexandru MOȘANU în procesul de adoptare a Declarației de Independență a Republicii Moldova la 27 august 1991, elaborarea și aprobarea simbolurilor noastre naționale, a drapelului tricolor și a stemei de stat,

ȚINÂND CONT că prin întreaga sa activitate, profesorul Alexandru MOȘANU a contribuit la formarea unei generații de pedagogi și oameni de știință, care au afirmat o nouă viziune asupra istoriei noastre, eliberată de dogmele ideologiei totalitare comuniste și întemeiată exclusiv pe criteriile adevărului istoric, pe care a avut curajul și tăria de caracter de a-l rosti și de a-l apăra, în cele mai dificile momente ale vieții și activității sale,

ESTIMÂND că moștenirea politică, spirituală și științifică a profesorului Alexandru MOȘANU este parte vie, inconfundabilă, remarcabilă și inseparabilă a culturii, istoriei și civilizației românești, fiind în deplin consens cu normele și principiile umanismului, libertății și democrației, care au format crezul și legământul vieții Sale,

ÎN SEMN DE aleasă și eternă grațitudine față de cel care a fost savantul, profesorul, cetățeanul, omul politic și de stat Alexandru MOȘANU, în anul în care s-au împlinit 90 de ani de la naștere și cinci ani de la trecerea Sa la cele veșnice, subsemnații, cetățeni recunoscători ai Republicii Moldova, solicităm conducerii de vârf să imortalizeze memoria Marelui Înaintaș, care cu onoare și responsabilitate a condus procesul de obținere a independenței Republica Moldova, prin instalarea în fața sediului Parlamentului a monumentului lui Alexandru MOȘANU.

DREPT care semnăm:

Urmează o listă cu semnături ale reprezentanților intelectualității și a mediului asociativ din Republica Moldova.

LECTURI ACADEMICE

Victor Spinei*

CONOTAȚII SUCCINTE PRIVIND TENDINȚELE ACTUALE ALE ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI

La fel ca toate domeniile culturale și științifice, istoriografia își are o proprie dinamică, evoluând permanent în consens cu structurile societății căreia îi este subsumată. Competențele profesionale și spațiul tipografic disponibil nu ne permit decât un excurs limitat asupra unei teme de foarte largă și profundă extensie, ce a constituit de-a lungul timpului popasuri fructuoase ale specialiștilor. În atare situație, nu ne propunem decriptarea multiplelor sale încrângături, ci doar reliefarea succintă și secvențială a unor aspecte de o anumită relevanță pentru traectoria actuală a istoriografiei românești, în tentativa de a depista soluții pentru eventuala remaniere a compartimentelor cangrenate de disfuncționalități.

Chiar dacă istoriografia românească constituie o disciplină relativ nouă în comparație cu realitățile savante înregistrate pe alte țărmuri ale continentului european, reprezentanții săi cei mai de vază s-au străduit persuasiv să limiteze decalajele configurate în decursul vremurilor și să-i sporească valențele științifice. Extrapolând aforismul lui Leibnitz cu tentă axiomatică *Natura non facit saltus*, păstrăm convingerea că nici în sfera istoriografică nu s-au produs salturi, ci numai prin acumulări treptate, derulate într-o cadență cu ritm aleatoriu, s-a impulsionat evoluția domeniului.

În spațiul românesc reala sa profesionalizare s-a produs doar în deceniile crepusculare ale secolului al XIX-lea, după ce câteva generații pasionate de mirajul istoriei îi deprinseseră exigențele prin studii efectuate în centrele de cultură de dincolo de fruntarii și prin apropierea de literatura științifică de certă consistență. Cum strălucita prestație cărturărească a lui Dimitrie Cantemir nu a avut reverberații printre compatrioții contemporani, de-abia odată cu elaborarea operelor lui A. D. Xenopol și ale triadei „școlii critice”, alcătuită din Dimitre Onciul, Ioan Bogdan și Nicolae Iorga, nivelul istoriografiei naționale a depășit stadiul romantic, dobândind un nivel competitiv și pe plan extern, în consonanță cu rigorile propagate de Academia Română încă de la fondarea sa. Performanțele ei s-au îm-

* Acad. Victor Spinei, Președintele Secției de științe istorice și arheologie a Academiei Române.

bogătit comprehensibil în deceniile interbelice, atunci când, odată cu înfăptuirea Marii Uniri, disponibilitățile culturale ale țării au crescut exponențial, procesul de instituționalizare al cercetării trecutului s-a accelerat, universitățile fiind în măsură să asigure formarea elementelor corespunzător pregătite în domeniul istoriei. Activitatea laborioasă a unor corifei ai domeniului, precum Vasile Pârvan, Ion I. Nistor, Petre P. Panaitescu, Gheorghe I. Brătianu, Constantin C. Giurescu, Ion Lupaș, Ion Nestor etc., a îmbogățit în mod consistent literatura de specialitate, iar în jurul maeștrilor s-au format alți numeroși specialiști.

Din nefericire, cursul ascendent al istoriografiei naționale a fost brusc fracturat odată cu instaurarea regimului comunist, care a impus preceptele ideologizante marxist-leniniste în judecarea fenomenelor istorice, obediența față de verdictele promulgate de știința sovietică, repudierea curentelor inovatoare occidentale, discreditarea realizărilor mentorilor istoriografiei naționale. Eliminarea din circuitul public a publicațiilor neconforme doctrinelor oficiale s-a derulat paralel cu suprimarea fizică sau încarcerarea unor notabilități istoriografice și cu destituirea din învățământ și institute a elementelor considerate ostile guvernanților. În condițiile în care normalitatea era profund periclitată, s-au perturbat ori s-au estompat și elanurile creatoare. Pe lângă traumele personale ale celor rămași fără mijloace de întreținere sau marginalizați, cu cariere profesionale năruite și conștiințe mutilate, prejudiciile aduse științei istorice de comunism au fost imense, ele fiind în mod pe deplin justificat blamate cu intransigență, dar neevaluate până în prezent la reala lor amplitudine. În a doua etapă a sălășluirii guvernării dictatoriale, pe fondul unei parțiale relaxări ideologice, nu s-au mai practicat aceleași măsuri coercitive aberante, iar, pe de altă parte, s-a diminuat habotnicia atașamentului față de doctrina marxistă și s-a sistat adulația servilă în raport cu vecinii de la Răsărit, înlocuită cu un naționalism strident, care, îngemănat cu exacerbatul cult al personalității focalizat spre cuplul ce acaparase puterea în partid și în stat, nu a avut repercusiunile scontate în rândurile populației. În aceeași ordine de idei, contaminarea adesea involuntară a unor lucrări științifice de canoanele naționaliste propovăduite de oficialități nu au contribuit în nici un caz la prestigiul istoriografiei românești în centrele culturale repute de pe mapamond. Nu se poate însă ignora faptul că, pe lângă unii reprezentanți ai cinului istoric, care s-au pretat la concesiile răsplătite cu generozitate de guvernanți prin funcții înalte și diverse alte beneficii, mulți dintre aceștia, chiar dacă nu au etalat temeritatea de disident neînfricat a lui Paul Goma, nu și-au abjurat deontologia profesională, înfierând impostura și ocolind mistificările și dogmele promovate de organele represive.

Evenimentele din decembrie '89 au însemnat o schimbare majoră a cursului evolutiv al țării, cu urmări structurale pentru toate ramurile științei și culturii, o șansă providențială pentru revenirea în matca normalității și implicit pentru găsirea oportunităților de a progresa. Desigur că a fost frustrant că în poziții înalte din angrenajul administrativ s-au menținut mulți dintre potențaii vechiului regim, cameleonizați nonșalant în detractori ai comunismului și promotori ai

idealurile naționale tradiționale și ai reformelor revigoratoare, care au încetinit, dar nu au stopat dinamica schimbărilor. Dincolo de rosturile lor nobile și emulante, libertatea și democrația nu generează instantaneu echilibru și împliniri, cu atât mai mult în arealurile în care exercitarea acestora fusese prohibită decenii de-a rândul. Solidarizarea exuberantă pentru respectivele idealuri s-a lovit adesea de scepticism sau chiar persiflări, la vremea sa însuși Schiller atenționând asupra pericolului alunecării spre rătăcirii și hazard. Temerile exprimate au primit mai târziu o replică fără echivoc din partea lui Winston Churchill printr-un expresiv aforism cu tentă de paradox, care pretindea că „democrația este cea mai proastă formă de guvernare, cu excepția tuturor celorlalte forme care au fost probate de-a lungul timpului” (*Democracy is the worst form of government except all those other forms that have been tried from time to time*).

În conjunctura nou creată odată cu colapsul comunismului și descătușarea energiilor creative, unul dintre principalele câștiguri ale discipolilor muzei Clio a constat în neîngrădirea exprimării necenzurate a propriilor opinii, debarasate de constrângeri ideologice și închistări dogmatice anacronice. Libertatea mijloacelor de comunicare în mass-media, desecretizarea loturilor arhivistice, liberul acces la fondurile bibliografice anterior interzise, posibilitățile de liberă circulație în străinătate și dreptul de a stabili raporturi de cooperare cu parteneri de dincolo de hotare au reprezentat, de asemenea, beneficii fertile. Din păcate, aceste din urmă oportunități nu s-au putut concretiza decât în parte din cauza lipsei mijloacelor materiale, resursele destinate rosturilor culturale și cercetării fiind secătuite încă în vremea ultimilor ani ai guvernării lui Ceaușescu, iar schimbarea de regim nu antrenase remedierea operativă a respectivelor carențe în condițiile haosului administrativ instaurat aproape pretutindeni, când însăși plata salariilor devenise problematică, iar tipărirea periodicelor și a altor publicații întâmpina mari dificultăți.

Rezultate pozitive palpabile s-au înregistrat eșalonat odată cu măsurile adoptate în vederea reorganizării institutelor academice, a facultăților de istorie, muzeelor și arhivelor.

După decenii întregi în care a fost degrevată de prerogativele sale statutare, Academia Română s-a reformat în spiritul vechilor cutume și în acord cu necesitățile timpului, a reintegrat sub egida sa unitățile de cercetare transferate abuziv în anul 1974 în subordinea așa-numitei Academii de Studii Sociale și Politice, a înființat noi filiale, institute și secții la nivelul întregii țări, a demarat recuperarea patrimoniului său înstrăinat, a completat numărul membrilor titulari, corespondenți și de onoare, a deblocat promovările pe posturi, și-a extins cooperarea cu instituții academice de profil similar din mai multe continente, și-a lărgit rețeaua de parteneri naționali și internaționali, cu repercusiuni în dinamizarea schimbului interacademic, și-a multiplicat infrastructura de cercetare, a inițiat elaborarea unor tratate, enciclopedii, dicționare, studii monografice, colecții de documente la o înaltă ștachetă a exigențelor, și-a sporit numărul de publicații periodice de

specialitate, activizând diseminarea lor dincolo de hotare, a organizat numeroase congrese, simpozioane și mese rotunde de anvergură națională și internațională cu un variat diapazon tematic, și-a asumat gestionarea cercetărilor arheologice în toate regiunile țării, promovând valorificarea științifică și muzeistică a vestigiilor descoperite etc.

Numărul foarte limitat al instituțiilor de învățământ superior a impus înființarea unor noi universități în numeroase orașe din țară, tematica cursurilor suferind modificări importante, în sensul că au fost eliminate în totalitate acelea ce promovau ideologia marxistă, substituite cu un număr sporit de cursuri aferente aspectelor culturale, dezbaterilor teoretice, istoriei universale și celor cu propensiuni pluridisciplinare. În scopul familiarizării studenților cu conceptele moderne de investigații istoriografice și cu teme mai puțin frecventate s-a recurs la invitarea unor specialiști din străinătate pentru cicluri de prelegeri, dublate de parteneriate didactice cu alte universități, care au permis și membrilor corpurilor profesionale din țară să susțină cursuri și seminarii dincolo de hotare, să organizeze manifestări științifice comune atât pentru cadrele didactice, cât și pentru studenți și totodată să-și potențeze investigațiile profesionale în biblioteci, muzee și arhive cu fonduri documentare de mare valoare, elemente vitale pentru extinderea universului cultural, fără de care performanțele științifice cu adevărat elevate ar fi profund viciate. Pe de altă parte, forurile diriguitoare din învățământul superior, pe lângă aspectele strict didactice, au acordat o mai mare atenție problemelor de cercetare, condiționând promovările ierarhice de calitatea publicațiilor, ceea ce a antrenat sporirea periodicelor de profil. Stimulatoare pentru corpul didactic s-au dovedit granturile oferite în acest sens de diverse organisme naționale și internaționale, obținute în urma unor competiții îndârjite, care testează nu numai cunoștințele profesionale, ci și disponibilitățile intelectuale și inventivitatea competitorilor. Cu resursele materiale obținute s-au putut asigura stagii de documentare și participarea la manifestări științifice în țară și străinătate, s-a achiziționat aparatură modernă, s-a finanțat tipărirea unor publicații etc. Ca pretutindeni în turnura cotidianului, oportunitățile ce reclamă eforturi suplimentare privilegiază spiritele întreprinzătoare și aproape deloc pe cele indecise sau letargice.

Decizia guvernanților de a permite sporirea unităților de învățământ superior, în esență justificată, nu s-a soldat din păcate numai cu rezultate pozitive, întrucât chiar din 1990, în numai câțiva ani, au apărut în cavalcadă un număr exorbitant de 50 de noi universități – dacă cifrele oficiale sunt reale, zece de stat și 40 particulare –, cu o ritmicitate ce reprezintă un adevărat record mondial, în numai cinci ani înființându-se mai multe astfel de așezăminte decât într-un secol în țările din vestul Europei. De prisos a menționa că multe dintre ele nu dispuneau de lăcașuri adecvate, dotări și biblioteci corespunzătoare, apelând la un personal didactic neexperimentat sau la profesori itineranți. Au fost înregistrate ipostaze în care astfel de dascăli, într-o cupiditate impardonabilă, asigurau predarea concomitentă la mai multe universități, plasate în localități diferite, oferind

note generoase de trecere, desigur nu dezinteresat, chiar și studenților care nu frecventau prelegerile. Astfel de cadre didactice au decredibilizat atât actul didactic, cât și pe cei care l-au oficiat. Nici vorbă de depistarea vocației învățăceilor și de îndrumări menite să le prefigureze viitorul. Culpabilitatea principală pentru asemenea situații, înregistrate mai cu seamă în cazul așezămintelor particulare, o poartă afaceriștii verosi, având complicitatea iresponsabilă a autorităților locale și centrale, care au eliberat aprobări pentru funcționarea unor universități fantomatice protejate de oameni politici, uneori fără autorizare de acreditare. Urmările acestor afaceri dubioase au fost cu totul nocive și cu efecte perene, pentru că s-au disponibilizat diplome de absolvire unor elemente cu pregătire profesională precară, care, la rândul lor, atunci când au dobândit posturi în învățământul primar sau secundar, au pregătit generații de elevi cu nivel mediocru. Chiar dacă în decursul anilor vreo zece din universitățile în discuție au falimentat ori s-au autodesființat, iar altele și-au îmbunătățit prestația, facilitățile pentru dobândirea certificatelor de absolvire au continuat, fără ca autoritățile competente să intervină, deși fenomenul devenise arhicunoscut, fiind denunțat frecvent în presă. În esență, s-a profilat o Mineriadă îndreptată împotriva învățământului.

În spiritul respectului pentru adevăr, se cuvine însă notificat că unele din așezămintele universitare nou create (Alba Iulia, Arad, Constanța, Galați, Oradea, Sibiu, Suceava, Târgoviște etc.), în pofida inerentelor dificultăți întâmpinate în primii ani de la înființare, au reușit să acceadă spre un standard profesional elevat și să-și justifice menirea, inclusiv în compartimentele aferente istoriei și arheologiei.

Precaritățile în gestionarea învățământului mediu și superior s-au înregistrat și pe alte paliere, determinate în parte și de tendițele persuasive ale diriguitorilor ministerelor de a impune noi reforme atunci când s-au instalat la conducerea lor, în virtutea concepției – de altfel discutabilă – că reformele conduc implicit spre împliniri benefice. Nu contestăm faptul că măcar unele din normativele reformatoare nu ar fi conținut elemente pozitive, dar faptul că, prin schimbarea guvernelor și implicit prin rotirea în cascadă a titularilor ministerelor, nu a permis răgazul necesar pentru a fi testate și validate, transformându-le în simple materiale de arhivă. Prin aceasta se inoculează periodic debusolare atât în rândurile cadrelor didactice, cât și ale elevilor și studenților, întrucât planurile de învățământ, configurația anului școlar și universitar, structurarea manualelor, programarea și conținutul examenelor și concursurilor etc. au suferit mereu și mereu modificări succesive și lipsă de coerență.

Aderarea României în 1999 la procesul Bologna, la care s-au racordat în timp 48 de țări din Europa și din proximitate, a reprezentat în esență o decizie îndreptățită, întrucât preconiza promovarea mobilității internaționale a studenților și personalului academic, precum și adaptarea programelor de studii la necesitățile pieței muncii, având drept avantaj prioritar echivalarea studiilor urmate în țară cu cele din afară, în condițiile fluxului debordant al emigrației

din ultimele decenii, generator al unui accentuat recul demografic, cu consecințe nefaste în viitor. Mai puțin profitabil s-a dovedit amintitul proces în sfera cercetării, întrucât succesiunea directă dintre masterat și doctorat, parcursă de regulă fără cezuri temporale nu lasă timp de maturizare absolvenților masteratului, care, neavând în multe cazuri oportunități de documentare adecvată, nu reușesc să întocmească teze de doctorat de un nivel satisfăcător. Cu decenii în urmă, primirea la doctorantură, în arheologie de exemplu, se făcea după ce candidatul probase concret aptitudinile în sfera cercetării prin publicarea câtorva studii și prin însușirea metodologiei coordonării șantierelor arheologice. Or, aceste cerințe nu mai sunt în vigoare, iar consecințele sunt lesne detectabile. Pe de altă parte, în anumite circumstanțe s-a ajuns la situația hilară ca unui conducător de doctorat să coordoneze concomitent zeci și zeci de teze de doctorat, ceea ce exclude posibilitatea unei îndrumări eficiente, afectând implicit și nivelul lucrărilor. În mod normal ar fi indicat să existe o reglementare generalizată și oficializată ca numărul doctoranților unui singur profesor să nu depășească zece persoane. De asemenea, pentru evitarea deprecierei titlului de doctor, legalizarea sa ar trebui să fie dependentă, la fel ca și în alte părți, nu numai de susținerea publică a tezei, ci și de publicarea sa, proverbul latin *verba volant, scripta manent* avându-și rostul său.

O altă precaritate ce continuă să provoace controverse în mass-media este generată de flagelul plagiatului, atestată mai cu seamă în cazul tezelor de doctorat, dar și în diverse alte texte atât din sfera umanistică, cât și din alte domenii. Cu toate că această practică dezonorantă este pretutindeni persiflată și dezavuată cu tărie de cel puțin două veacuri, cei aflați în culpă – adesea politicieni de prim rang – și acoliții lor mimează naivitatea în privința semanticii noțiunii de compilație spre a se disculpa. În mod firesc, tentativele de plagiat s-ar cuveni stopate *ab initio* de coordonatorii de doctorat, căroră, prin însăși prerogativele lor, le revine îndatorirea să fie la curent cu literatura de specialitate de unde s-ar putea „inspira” doctorandul. Retragerea temporară sau definitivă a dreptului de conducător de doctorat profesorilor ce nu își onorează atribuțiile – precum, de altfel, am propus, dar fără succes, unor titulari ai Ministerului Învățământului – ar reprezenta o soluție pentru descurajarea malversațiilor la care ne referim. Mult mai dificilă – dar nu imposibilă, mai ales dacă se apelează la tehnologiile informaționale recente – este depistarea însușirii frauduloase de idei de la comilitoni, operată prin abilități frazeologice, fără ca sursele reale de informație să fie menționate. În mod firesc, și asemenea proceduri se impun sancționate cu toată intransigența. Tot în categoria compilațiilor și plagiatelor se încadrează multitudinea textelor pretinse a fi fost redactate în penitenciare, lucrările din această categorie aducând potrivit reglementărilor juridice reducerea timpului de detenție al condamnaților, dar faptul că nu s-a dorit să se întreprindă măsuri pentru verificarea lor aruncă în derizoriu prestigiul și așa șifonat al organelor judiciare, o apoteoză a penibilităților cu tentă anecdotică, patronate de guvernanții anilor din urmă.

Dincolo de disfuncționalitățile ce apar relativ frecvent, mai cu seamă în perioadele de criză și recesiune – acestea având un caracter cvasiendemic în spațiul mioritic –, cinul istoricilor nu trebuie să se lase deconcertat de șubrezeniile fluctuante inoculate în rosturile cotidiene. Așa precum s-a constatat, și eșecurile pot fi instructive dacă se depistează cauzele pentru care s-au produs. Fără să avem naivitatea de a ne imagina că înfierarea neajunsurilor ar conduce izbăvitor la eradicarea lor, considerăm că evocarea acestora are posibilitatea de a genera măcar minime efecte în viitor, spre a feri generațiile viitoare de reiterarea experiențelor nefertile. Oricum, anumite note critice par a avea șansa să fie mai constructive decât bilanțurile triumfaliste, care măgulesc orgoliile, dar estompează energiile creative.

Revenind la preocupările pentru domeniul istoriei, se constată că acest palier se află în vizorul a numeroase branșe profesionale, fiecare dispunând de propriul instrumentar și având obiective particulare, cu intersecții mai mult sau mai puțin pregnante între ele. Interese speciale statornice pentru colectarea materialului faptic și prospectarea evenimentelor și proceselor istorice sunt asumate prioritar de cercetători, cadre didactice, muzeografi și arhiviști, dar incidental și de personalul editurilor, de bibliotecari și persoane particulare, captivate de destinul colectivităților din vremurile revolute. Dacă unele din categoriile profesionale enumerate cumulează și alte responsabilități (profesorii dețin atribuții didactice, iar muzeologii și arhiviștii se ocupă de colectarea, înregistrarea, expunerea și protejarea patrimoniului material și cultural etc.), cercetătorii încadrați în instituții specifice au drept îndeletnicire preponderentă scrutarea tuturor palierelor disciplinei istorice. Majoritatea lor sunt angajați în institute și centre de cercetări afiliate Academiei Române, iar un număr mai redus lucrează în unități de cercetare patronate de Armată și Biserică. Mai ființează câteva institute de cercetări aflate în subordinea Parlamentului, cu toate că această instituție fundamentală a statului are alte competențe decât cele de a le asigura îndrumarea științifică, care rămâne de altfel complet iluzorie.

Precum este cunoscut, Academia Română are două prerogative esențiale: prezintă cel mai însemnat for național de consacrare științifică și culturală și coordonează activitatea savantă din institutele și centrele de cercetări sufragane. În acest moment Secția de Științe Istorice și Arheologie reunește șase membri titulari, șase membri corespondenți și mai mulți membri onorifici din țară și străinătate, având în dependență 13 institute (cinci la București, două la Cluj-Napoca și câte unul la Craiova, Rădăuți, Sibiu și Târgu Mureș) și două centre (unul la Cluj-Napoca și altul la Iași), un departament compus din istorici din cadrul Institutului de Studii Banatice de la Timișoara urmând ca, potrivit deciziei Biroului Prezidiului Academiei, să fie raliat în proximele săptămâni Secției menționate. Personalul științific global al respectivelor unități academice reunește în acest moment circa 335 de cercetători, ale căror preocupări acoperă un amplu diapazon temporal, extins din paleolitic până în contemporaneitate, aferent prioritar istoriei spațiului carpa-

to-dunărean. Temele de cercetare, propuse de institute și centre necesită consultarea și avizarea conducerii Secției de Științe Istorice și Arheologie.

Pentru permanentizarea contactelor cu cercetătorii din statele învecinate au fost constituite comisii mixte gestionate de forurile academice din Bulgaria, Cehia, Polonia, Slovacia, Rusia, Ucraina și Ungaria, ceea ce permite organizarea anuală de colocvii comune, care din păcate au fost perturbate în anii anteriori de prejudiciile cauzate de epidemia coronavirusului (covid-19), dar și de obstrucționarea lor de unele state din estul Continentului. Relațiile speciale întreținute consecvent cu colegii români din stânga Prutului fac inutilă crearea unei comisii mixte a României și Republicii Moldova. Cooperarea cu lumea cărturărească din exterior a fost stimulată mai eficient datorită parteneriatelor încheiate de Serviciul de relații externe al Academiei Române cu instituțiile similare de pe mai multe meridiane ale mapamondului, ceea ce oferă cercetătorilor din România posibilitatea de a obține utile stagii de documentare.

Toate institutele și centrele afiliate Secției de Științe Istorice și Arheologie, adevărate laboratoare de producție intelectuală, editează anual cel puțin un periodic și mai multe volume, redactate în limba română sau în idiomuri de circulație internațională, pe care se străduiesc să le difuzeze atât în țară cât și în străinătate, schimburile de publicații fiind menite să îmbogățească patrimoniul propriilor biblioteci, în condițiile în care fondurile de achiziții de carte științifică lipsesc aproape în totalitate sau sunt extrem de reduse. În afară de acestea, membrii Secției se îngrijesc în mod direct de editarea a două periodice de tradiție ale Academiei Române, *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române* și *Revue Roumaine d'Histoire*, aceasta din urmă pregătită în anii din urmă de colegii clujeni. Biblioteca Academiei Române se implică și ea în diseminarea revistelor cele mai solicitate (*Revue des études du sud-est européennes*, *Dacia*, *Revue Roumaine d'Histoire*, *Transylvanian Review*, *Arheologia Moldovei*, *Revista istorică*, *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române* etc.) la partenerii străini. O bună parte a volumelor și periodicelor sunt tipărite în Editura Academiei, care dispune de un corp redacțional experimentat.

Cadrelle didactice angajate la Facultățile de Istorie din cadrul universităților din țară desfășoară, de asemenea, o laborioasă activitate pe tărâm științific, strict necesară atât pentru asigurarea unui nivel elevat al cursurilor și seminariilor, cât și pentru elaborarea lucrărilor de prospectare a diferitelor perioade istorice. Responsabilitatea corpului profesoral universitar este majoră întrucât acesta are menirea de a pregăti profesori pentru toate ciclurile școlare, dar și specialiști pentru institutele de cercetări, muzee și arhive. O astfel de disponibilitate nu trebuie să se limiteze numai la universitățile cu vechi tradiții, precum cele de la București, Cluj-Napoca și Iași, ci este necesar să fie asumată și de instituțiile de învățământ superior create în ultimele decenii. La fel ca cercetătorii institutelor academice, profesorii din majoritatea facultăților de istorie din țară și-au etalat veleitatea de a-și edita propriile reviste de specialitate, unde își inserează lucrările personale,

dar uneori și pe acelea ale masteranzilor și doctoranzilor. Din păcate, multe dintre aceste periodice dispun de tiraje minimale și de distribuire precară nu numai peste graniță, ci și pe plan intern, astfel că rutina cotidianului le anonimizează. Un element pozitiv sesizat în cadrul unităților de învățământ superior din ultimele decenii privește prețul mult mai mare pus pe activitatea științifică a corpului profesoral decât se proceda anterior, astfel că pentru promovarea pe trepte didactice superioare contează adesea mai mult numărul lucrărilor publicate decât vechimea în învățământ și prestația de la cursuri și seminarii. De aici au decurs uneori și aspecte echivoce, când, în impetuoșitatea de a sălta pe poziții ierarhice preeminente și implicit de a dobândi o remunerație superioară, unele persoane își încropesc în grabă lucrări de calitate îndoielnică, multiplicare în tiraje confidentiale, de negăsit în librării sau biblioteci publice, spre a evita eventuale contestări, pe care foruri administrative duplicitate le omologhează cu nonșalanță.

Armătura organizatorică coagulată în ultimele trei decenii, ce a preluat elemente structurale moștenite dintr-un trecut mai îndepărtat sau mai apropiat, cărora li s-au adăugat altele noi, evocate succint în rândurile de mai sus, a oferit un cadru de exteriorizare a valențelor disciplinei istorice, în consonanță cu potențialul material și cultural al țării și cu viziunea dirigitorilor politici, ce s-au succedat la conducerea statului. Cercetările din sfera istoriei după schimbarea regimului politic în decembrie '89, implicând seisme profunde, au permis o învedereată amplificare și diversificare a problematicii abordate, tratarea unor teme prohibite în perioada comunistă, discutate în spiritul libertății de exprimare, fără ingerințe de factură ideologică sau de altă natură. Posibilitățile de documentare au crescut extrem de mult, atât datorită accesibilității mijloacelor tehnice electronice moderne, cât și a oportunităților de a studia în biblioteci, arhive și muzee, ca și de a participa la manifestări științifice și a avea contacte directe cu specialiști din alte centre din țară și de dincolo de fruntarii, de reală utilitate pentru schimburile de informații și idei.

Problemele care au suscitât cel mai mare interes s-au circumscris prioritar diverselor segmente tematice și cronologice ale istoriei spațiului carpato-dunărean, începând cu preistoria și până la contemporaneitate, despre care s-au elaborat numeroase lucrări de sinteză, studii și note, ce și-au propus să scoată din conul de umbră aspecte controversate sau ignorate de predecesori și să combată teoriile viciate de neprofesionalism sau de viziuni subiective. Dat fiind că româna nu este o limbă de largă circulație internațională, multe din contribuțiile de substanță ale autorilor români care clarifică sensul unor evenimente și fenomene de larg interes nu-și au reverberația meritată, în mare parte și pentru că lucrările valoroase concepute în țară au o circulație restrânsă. Una din soluțiile de remediere a acestor neajunsuri ar constitui-o instituirea unui program exigent de traduceri în limbi de circulație, preponderent în engleză – *lingua franca* a epocii –, a volumelor celor mai competenți specialiști, cărora să li se asigure o bună distribuție la bibliotecile prestigioase de peste hotare.

Chiar dacă în vechea literatură științifică românească nu au fost decât relativ puține dezbateri privind relevanța și metodologia publicării izvoarelor, reprezentanții de seamă ai istoriografiei naționale au conștientizat că fără un consistent bagaj documentar nu este cu putință realizarea unor lucrări capabile să facă lumina asupra trecutului neamului. Erau aspecte teoretizate de multă vreme în cercurile savante din Occident, unde începând din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la ceva mai mult de un veac de la inventarea tiparului cu litere mobile de către Johannes Gutenberg, s-a purces la editarea loturilor documentare conservate în bogatele arhive aflate în Italia, Germania, Franța, Anglia și alte state din vestul continentului.

În spațiul românesc o primă evidențiere tranșantă asupra necesității imperioase a publicării izvoarelor a fost formulată în noiembrie 1843 de Mihail Kogălniceanu în percutantul său *Apel pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană* din Iași. Savantul și viitorul mare politician nu s-a limitat doar la formularea de sugestii teoretice, ci, tot în capitala Moldovei, s-a implicat personal în editarea în 1840 a colecției intitulată *Arhiva românească*, ce preconiza gruparea de acte inedite, iar în 1845-1852 a trei volume ce reuneau vechile letopisește. Demersurile sale au fost urmate aproape instantaneu de munteanul Nicolae Bălcescu și ardeleanul August Treboniu Laurian, coordonatorii *Magazinului istoric pentru Dacia* (București, 1845-1848), unde au văzut lumina tiparului mai multe cronici inedite. Preocupări meritorii pentru editarea surselor istorice au reliefat în deceniile următoare cărturari din toate provinciile românești, precum Ștefan Moldovan, Theodor Codrescu, Alexandru Papiu-Ilarian și Bogdan Petriceicu Hasdeu. Cu toate că roadele travaliului depus comportau inerente imperfecțiuni și lacune, contribuția lor la amplificarea arsenalului documentar nu poate fi tăgăduită.

Loturi extrem de largi de documente din arhivele străine a colectat bucovineanul Eudoxiu Hurmuzaki, dar sfârșitul său prematur l-a împiedicat să le valorifice tipografic, misiune ce avea să fie asumată de Academia Română la scurt timp de la fondarea sa. Sub patronajul acestei instituții și prin râvna a numeroși cărturari (Nicolae Densușianu, Ioan Slavici, Alexandru Odobescu, Dimitrie A. Sturdza, Nicolae Iorga, Ion I. Nistor etc.), între anii 1876 și 1942 au văzut lumina tiparului 45 de voluminoase tomuri, purtând titlul *Documente privitoare la istoria românilor, culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*. La rândul său, cu neostoita sa devoțiune pentru profesiune, Nicolae Iorga s-a preocupat să sporească zestrea surselor scrise asupra trecutului românilor, editând un imens număr de acte, cele mai multe grupate în colecția *Studii și documente*, care însumează 31 de volume. Seria ce poartă numele vrednicului învățat din Bucovina a fost reactivată în intervalul 1962-1974 prin implicarea directă a lui Andrei Oțetea, care a reușit să editeze patru volume, pentru ca începând din 2018 să apară cea de-a treia serie a colecției, din care s-au tipărit până în prezent șapte volume la inițiativa Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române, grație

eforturilor mai multor istorici din România și Republica Moldova și a unor colaboratori străini.

Desigur că la începutul mileniului al III-lea istoriografia românească nu mai reclamă aceeași necesitate stringentă de editări de izvoare precum în secolul al XIX-lea, întrucât de atunci și până în zilele noastre numeroși erudiți români și străini s-au străduit să scoată la iveală cuprinzătoare loturi de acte de cancelarie, descrieri geografice, note de călătorie, acte juridice și cronici referitoare la trecutul spațiului carpato-dunărean. Am enumera secvențial în acest sens colecții *Documente privind istoria României*, *Documenta Romaniae Historica*, *Călători străini despre Țările Române*, *Fontes historiae Daco-Romanae* (București), *Moldova în epoca feudalismului* (Chișinău) și volumele de documente dedicate unor personalități precum Horea, Tudor Vladimirescu, Avram Iancu sau evenimentelor majore din 1848, 1859 și 1918 (București, Cluj-Napoca, Iași), inițiate în deceniile 6-9 ale secolului al XX-lea, dintre care o bună parte au continuat să fie editate și în perioada post-decembristă, cărora li s-au adăugat valoroase colecții *Documente privitoare la istoria orașului Iași* (zece volume, editor principal Ioan Caproșu), *Documenta* (coordonator Petronel Zahariuc, inițial aferentă actelor depozitate în lăcașele monahale de la Muntele Athos, dar deschisă și pentru valorificarea loturilor de documente păstrate în alte arhive străine și românești), *Construind Unirea cea Mare* (opt volume, editate de un colectiv coordonat de Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan), cele ce oglindesc structurile organizatorice ale regimului comunist, inaccesibile până de curând etc. Prospectarea bogatelor fonduri documentare privind lumea contemporană, aflate în arhivele occidentale, rusești, dar și ale statelor din proximitate, editate în ultimele decenii, ar trebui să facă obiectul interesului cercetătorilor români în mai mare măsură ca până în prezent.

Continuarea coerentă a punerii în valoare a surselor documentare de cea mai mare relevanță, de toate categoriile – narative, diplomatice, beletristice, cartografice, numismatice, epigrafice, arheologice și de altă natură –, reprezintă o necesitate primordială pentru știința românească, știut fiind că treapta calitativă a unei istoriografii este dependentă de cuantumul surselor puse la dispoziția specialiștilor. Precum au subliniat corifeii ai domeniului, fără izvoare istoria nu-și va putea aroga pretenția de știință. Acesta este însă doar un prim imperativ vital, iar cel de-al doilea, nu mai puțin substanțial, rezida în înțelegerea, interpretarea și valorificarea surselor informative, ceea ce pretinde experiență, erudiție, acuitate, discernământ, viziune, inspirație și multe alte calități. Laconic și tranșant s-au exprimat în această privință în urmă cu câteva decenii doi reputați teoreticieni francezi ai domeniului, Guy Thuillier și Jean Tulard: *Pas d'historien sans sources, mais pas d'histoire sans critique de ces sources* („Nu există istoric fără izvoare, dar nici istorie fără critică”). Diferențierile calitative între performanțele savante sunt determinate de posesia sau absența atributelor enumerate mai sus.

Un element stimulator pentru evoluția istoriografiei îl au instrumentele de lucru, precum enciclopediile, dicționarele, tratatele, tabelele cronologice etc.,

care oferă o perspectivă pluridisciplinară asupra fenomenelor demografice, economice, sociale, politice, culturale și religioase, dar și a ambianței geografice, astronomiei, reliefului, climatului, rețelei hidrografice, florei, faunei, instituțiilor, tehnologiei, agriculturii, învățământului, lingvisticii, normelor juridice, maladiilor, potențialului medical etc., cu care universul antropic are conexiuni complexe și constante. Având la dispoziție acest larg diapazon de cunoștințe în configurații condensate și ușor accesibile, istoricul, ca de altfel orice savant sau intelectual, are posibilitatea de a se documenta cu celeritate și să-și lărgască orizontul, fără de care reconstituirea proceselor istorice de anvergură sunt greu tangibile. Pre-luându-se modelele reiterate pe alte meridiane ale mapamondului, astfel de instrumente de lucru au fost create, dovedindu-și utilitatea de-a lungul timpului, și în centrele de cultură românești. Dintre acestea se detașează prin amplitudine *Dicționarul enciclopedic român*, în patru volume, apărut sub egida Academiei Republicii Socialiste România la Editura Politică în 1962-1966, și *Dicționarul enciclopedic*, în șapte volume, conceput la Editura Enciclopedică în 1993-2009, ele fiind desigur realizări meritorii, dar totuși departe de a se putea compara cu lucrări având același profil, tipărite în vestul Europei, America și Rusia, unde dispun de o cadență de editare riguroasă și un număr exorbitant de tomuri. Din păcate, costurile lor ridicate limitează drastic posibilitatea ca să parvină și în rafturile bibliotecilor publice din România.

Conștientizând necesitatea unor astfel de instrumente de lucru, Secția de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române a inițiat în anii din urmă elaborarea câtorva lucrări din acest palier tematic, astfel că la sfârșitul anului 2001 s-a reușit tipărirea – grație finanțării Consiliului Județean Suceava – monumentalei *Enciclopedii a reprezentanților scrisului istoric românesc* în cinci volume, conținând 3541 de voci, redactate de peste 350 de specialiști din toate regiunile țării, un număr record de colaboratori pentru o lucrare apărută în România. Alte 52 voci au fost inserate în *Addenda* inclusă în *Memoriile Secției de Științe Istorice și Arheologie a Academiei Române*, Seria V, tomul XLI, 2022. În prezent se află într-o etapă avansată de lucru alte patru lucrări inițiate de secția menționată, incluse în planul prioritar al Academiei și coordonate de patru institute din București, Cluj-Napoca și Iași, dar cu colaboratori recrutați din institutele de cercetări, universitățile, muzeele și arhivele din întreaga țară, având ca tematică *Instituțiile cu preocupări de istorie de pe teritoriul României*, *Periodicele aferente științei istorice românești*, *Enciclopediei izvoarelor istoriei românilor* și *Enciclopedia autorilor străini cu preocupări privind istoria spațiului carpato-dunărean*. Tot într-o fază avansată de elaborare se află și cele două părți ale ediției a VI-a a volumelor *Membrii Academiei Române, Dicționar 1866-2022*, pregătită cu acribie de acad. Dorina N. Rusu, ce evidențiază strădania unei instituții care, așa cum notifica unul din cei mai iluștri președinți ai săi – Dimitrie Gusti –, „a considerat ca o datorie principală să îmbogățească și să înalțe patrimoniul cultural al națiunii”.

Atunci când s-a coagulat o armătură documentară adecvată, posibilitățile întocmirii lucrărilor cu aspirații spre scrutarea vremurilor revoluate cu extensii pe plan sincron și diacronic s-au multiplicat, astfel că, răspunzând necesităților culturale-științifice ale momentului, unii cărturari au cutezat să se angajeze la elaborarea sintezelor de anvergură privind istoria românilor. Până la cel de-al Doilea Război Mondial astfel de lucrări de calibru, în mai multe tomuri, au reprezentat fructul travaliului investit de Eudoxiu Hurmuzaki, Alexandru D. Xenopol, Nicolae Iorga și Constantin C. Giurescu, care își găsesc pandantul printre faimoși savanți de pe alte meridiane ce s-au aplecat asupra tratării amănunțite a trecutului propriilor țări, precum Michael-Ignaz Schmidt (1736-1794), Nikolai Mihailovici Karamzin (1766-1826), Charles-Léonard Simonde de Sismondi (1773-1842), Anders Frixell (1795-1881), Jules Michelet (1798-1874), Serghei Mihailovici Soloviev (1820-1879), Ernest Lavisse (1842-1922), Karl Lamprecht (1856-1915), Mihail Sergheevici Hrușevski (1866-1934), Antonio Ballesteros y Beretta (1880-1949) etc.

Acumulările luxuriante de date informative din ultimele decenii referitoare la anumite perimetre geopolitice fac foarte dificilă alcătuirea unor tratate detaliate asupra destinului lor istoric de-a lungul mileniilor, astfel că tentativele individuale de a le realiza au fost aproape în totalitate abandonate. Elaborarea lucrărilor de asemenea extensie își păstrează totuși utilitatea și nu a fost abandonată, redactarea lor fiind asumată în vremea din urmă de ample colective de experți, fiecare dintre acestea specializate în cunoașterea unor perioade limitate temporal. Această practică a avut aderență și în România postbelică, atunci când s-a decis realizarea unui tratat cuprinzător – cu clișee oficializate – asupra istoriei țării începând din paleolitic. Din această lucrare s-au tipărit – între 1960 și 1964 – doar primele patru volume, cel din urmă oprindu-se la evocarea evenimentelor de la începutul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIX-lea, pentru că guvernanții timpului, îmbrățișând alte orientări politice, nu au mai agreeat anumite interpretări ale fenomenelor istorice, pe care tot ei le impuseseră, în spiritul insolenței cronicizate a regimurilor dictatoriale de a-și aroga veleitatea măsuirii realităților trecutului, atât de sugestiv dezvăluită de George Orwell în romanul de ficțiune intitulat *Nineteen Eighty-Four*, ce i-a conferit celebritatea.

Spre a nu se extrapola spectrul eșecului, s-au acceptat retușări voalate a prezentării faptelor istorice, fără să se renunțe la grandoearea faraonică a proiectului, pentru materializarea sa mobilizându-se specialiștii din principalele centre culturale ale țării, care, derutați de fragilitatea normativelor ideologice și, pe de altă parte, nestimulați de beneficii palpabile, au identificat diverse subterfugii spre a se sustrage cameleonizărilor pretinse de mandatarii puterii, astfel că vertebrarea grandiosului tratat de *Istoria României* a căzut în desuetudine. Reperându-se autori lipsiți de probitate profesională, dar obedienți regimului, tutelați de generalul Ilie Ceaușescu, fratele dictatorului, acesta a fost substituit însă cu așa-numita *Istorie militară a poporului român*, care, preluând titlul lucrării omonime postume a lui Nicolae Densușianu, s-a străduit ca pe parcursul a șase volume, publicate către

crepusculul erei comuniste, între 1984 și 1989, să prezinte înfruntările războinice și structurile militare ale românilor, din păcate împănate de enunțuri cu accente șovine și exaltări ale vredniciei elementului autohton ce frizează ridicolul. S-a mers atât de departe încât texte ale unor autori de bună credință au fost revizuite fără consimțământul acestora, pentru a fi în deplină congruență cu interesele vremelnice ale clasei politice.

Cum, la fel ca și în celelalte țări est-europene, despovărate de preceptele comuniste, se simțea necesitatea repudierii lor tranșante și revigorarea domeniului, conducerea Academiei Române, mai cu seamă prin implicarea președintelui Eugen Simion, a susținut cu fermitate proiectul realizării unui tratat de anvergură, care să oglindească istoria comunităților umane din spațiul carpato-dunărean din vremurile cele mai îndepărtate și până la ultimele decenii. La elaborarea sa au cooperat reputați specialiști din cadrul institutelor Academiei, universităților și a altor unități de cercetare, coordonarea generală fiind asumată de Dan Berindei, președintele Secției de Științe Istorice și Arheologie. Au rezultat nouă volume (dintre care unul – al VII-lea – cu două părți), tipărite între 2001 și 2008, succedate cu întârziere de cel de-al X-lea în 2013 – fiecare dintre ele cu propriii coordonatori, personalități de prim rang ai istoriografiei naționale –, alcătuind cel mai extins tratat de istorie a românilor conceput până în acest moment. Desigur că nu dimensiunile constituie calitatea sa principală. De altfel, din cauza precipitării remiterii la tipar, în lucrare s-au strecurat deficiențe de documentare și erezii de interpretare, pe lângă cele imputate pentru tangențele cu unele concepte moștenite din anii anteriori. Remedierea acestor carențe și epuizarea cu celeritate a tirajelor sale generoase a justificat decizia pregătirii unei noi ediții, revăzută și adăugită, din care primele opt au fost tipărite între 2010 și 2015, iar ultimele două se află într-un stadiu avansat de finalizare. Amânarea publicării lor s-a datorat atât modificărilor produse în componența echipelor de coordonatori și autori, dar poate și precauțiunilor de a se emite verdicte asupra unei epoci contemporane frământate, cunoscută nemijlocit de mulți compatrioți cu opinii și convingeri divergente, înrăurite de orientările și programele fracțiunilor politice și aderenții lor din mass-media.

Paralel cu tratatele arborescente asupra istoriei românilor, au fost întocmite și volume cu același registru tematic, dar cu un conținut condensat, care prezintă avantajul că asigură unitatea conceptuală în definirea fenomenelor istorice și o sintetizare a derulării lor. Continuându-se preocupările mai vechi ale unor cărturari de a întocmi lucrări succinte despre trecutul românilor, precum cele datorate lui Nicolae Iorga, Dimitre Onciul și Robert-William Seton-Watson, succedate de acelea ale lui Constantin C. Giurescu – Dinu C. Giurescu, Vlad Georgescu etc., în perioada postdecembristă s-a înregistrat o fluentă relativ alertă în apariția de noi sinteze cu acest profil, o bună receptare având cele purtând semnătura lui Ion Bulei (1996), Mircea Dogaru și Mihail Zahariade (1996), Florin Constantiniu (1997), Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea și

Pompiliu Teodor (1998), Ion Țurcanu (2007), Ioan-Aurel Pop (2010, 2018, 2019), Keith Hitchins (2014) etc., la fel ca și acelea coordonate de Stephen Fischer-Galați și Dinu C. Giurescu (1998), Ioan-Aurel Pop și Ioan Bolovan (2004), Dan Berindei și Dorina N. Rusu (2018).

O altă categorie de lucrări având tangențe cu domeniul istoriei, întrucâtva mai apropiate de clasa izvoarelor, o constituie memoriile, ce oglindesc profilul celor ce au trudit pe ogorul cercetării și reconstituie ambianța în care au fost zămislite remarcabile operele cărturărești, ce alcătuiesc blazonul culturii naționale. Textele autobiografice au avut o frecvență relativ modestă în epoca antebelică, dar odată cu întronarea guvernării dictatoriale publicarea lor nu mai era posibilă fără o cenzurare drastică, ceea ce le-ar fi impus colportarea de măsluiri și convenționalisme. *Ipso facto*, astfel de scrieri își prefigurau postura de „literatură de sertar”, sortită cuprinderii în vâlul tăcerii. Schimbarea de regim a oferit șansa ca textele elaborate în strictă confidențialitate să fie publicate postum, la acestea adăugându-se cele dezinhitate de angoasa confiscării de Securitate ale altor memorialiști. Datorită acestor oportunități literatura memorialistică s-a îmbogățit cu lucrări captivante, nu lipsite de alunecări subiective, ce ilustrează destinele unor personalități reprezentative ale scrisului istoric, precum Alexandru V. Boldur, Florin Constantiniu, Vladimir Dumitrescu, Neagu Djuvara, Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, Mihai Gramatopol, Ioan Hudiță, Mircea Petrescu-Dîmbovița, David Prodan, Șerban Rădulescu-Zoner, Ioan Saizu, Ioan Scurtu etc. La acestea s-au adăugat volumele cu interviuri ample, care au stors mărturisiri interesante ale altor intelectuali de seamă, precum Petre Alexandrescu, Dan Berindei, Dinu C. Giurescu, Răzvan Theodorescu și Alexandru Zub, în esență cu aceeași substanță ca memoriile propriu-zise.

În aceeași perioadă producția editorială din sfera istoriei a crescut debordant, apărând numeroase lucrări cu un vast suport documentar și interpretări purtând nimbul originalității, ce aduc contribuții reale la limpezirea problemelor litigioase sau insuficient elucidate din aproape toate perioadele cronologice. O mare parte a acestor texte se datorează cercetătorilor și cadrelor didactice ce activează în centrele cu vechi și statornice consuetudini în sfera vieții intelectuale, confirmând opinia că tradiția nu se împrumută și nici nu se înfiripează precipitat, în schimb necesită privegheri și consolidări constante. Accederea spre aceste centre oferă șansa participării la dezbateri și schimburi fertile de idei și informații, stimulează abilitățile de comunicare, facilitează stocarea și prelucrarea datelor noi, precum și comprehensiunea proceselor derulate în prezent și în trecut.

Posibilitățile de valorificare a roadelor travaliului intelectual mult mai operativ comparativ cu anii anteriori au și avantajul că nu estompează dinamica concretizării altor proiecte științifice în așteptarea uneori tensionată a fructificării respectivului travaliu. Înlesnirile de această natură pot avea și urmări mai puțin agreabile, în sensul că foarte multe edituri nu dispun de redactori competenți și nici nu apelează la referate ale specialiștilor, astfel că în rafturile librăriilor și

bibliotecilor se strecoară nu de puține ori lucrări de nivel mediocru. Ritmul alert al aparițiilor editoriale nu lasă răgaz decantărilor, cu atât mai mult cu cât spiritul critic pare a traversa momente de anchilozare, iar persoanelor autorizate le lipsesc disponibilitățile ca să-și exercite menirea de a restabili scara valorilor, spre a oferi sentințe profesioniste asupra calității tomurilor apărute și a stopa diluviul maculaturii.

În altă ordine de idei, circulația cărții și mediatizarea aparițiilor editoriale, cu prioritate a literaturii științifice, are o fluentă lăncedă din diverse rațiuni. În această situație se află din păcate Editura Academiei Române și editurile din principalele centre universitare, cu toate că acolo se tipăresc numeroase volume de indubitabilă valoare științifică. Cu totul surprinzător este faptul că Legea de depozitului legal nr. 111 din 1995, reactualizată în 2007, care instituie tuturor editurilor obligativitatea de a trimite toate publicațiile tipărite la cinci mari biblioteci din țară (Biblioteca Națională a României și Biblioteca Academiei Române din București, Bibliotecii Centrale Universitare „Lucian Blaga” din Cluj-Napoca, Bibliotecii Centrale Universitare „Mihai Eminescu” din Iași și Bibliotecii Centrale Universitare „Eugen Todoran” din Timișoara), nu este respectată în modul cel mai riguros. O primă lege de acest fel fusese promulgată încă din 1885, când doar trei exemplare din tipărituri erau direcționate către două biblioteci din București și la una din Iași. Între timp numărul bibliotecilor care beneficiau de dispozițiile legii menționate a fost fluctuant. În ceea ce ne privește, am considera că și alte biblioteci din țară, precum eventual cele de la Constanța, Craiova, Oradea, Sibiu, Suceava etc., ar fi îndreptățite să se bucure de aceleași privilegii. Din motive ce nu-și au sensul explicitării, în nici un caz nu ar trebui să lipsească dintre ele Biblioteca Națională a Republicii Moldova de la Chișinău, ceea ce nu ar implica decât succinte modificări ale legilor din 1995 și 2007, precum și acordul colegilor basarabeni. Oportunitatea instituirii formelor juridice pentru promulgarea de depozitului legal a fost de mult receptată în statele cu consistente tradiții culturale – prima dată în Franța, încă din 1537 –, iar astăzi exemplele oferite de predecesori s-au proliferat în toată lumea.

Pe lângă recepționarea întregii producții tipografice din țară, marile biblioteci românești ar fi firesc să dispună de mijloace pecuniare substanțiale pentru a amplifica schimburile de carte cu partenerii din străinătate și pentru a se achiziționa publicațiile ce polarizează interesul cititorilor de la editurile prestigioase din străinătate. De prisos a aminti faptul binecunoscut în toate conclavurile intelectuale că în prezent asemenea resurse sunt cu totul precare, ceea ce nu este de natură să augmenteze performanțele cercetătorilor autohtoni. Reconstituirea complexă a trecutului românilor nu este posibilă fără integrarea sa într-un ansamblu general de fenomene care i-au înrăurit traseul evolutiv, știut fiind că nici o fâșie a continentului european nu a avut o dezvoltare strict autarhică. De aici decurge și necesitatea unei bune cunoașteri a literaturii științifice consacrată regiunilor din vecinătatea bazinului inferior al Dunării, dar și

a aceleia dedicată statelor puternice mai îndepărtate, cu interese economice și politice globale.

Dificultățile de documentare, poate și anumite reticențe generate de tradițiile istoriografice locale – prestațiile fenomenului Iorga nefiind mobilizatoare –, au limitat din păcate proiectele de abordare a temelor de istorie universală ale istoricilor români, cu toate că mulți dintre ei probează cunoștințe aprofundate și capacitatea de înțelegere a proceselor istorice majore de pe mapamond. Îmbucurătoare este constatarea că mulți dintre reprezentanții scrisului istoric românesc, inclusiv cei aparținând generațiilor încă tinere, manifestă tendințe meritorii de a trata evenimentele succedate în spațiul carpato-dunărean în strânsă conexiune cu acelea petrecute pe meridianele din proximitate, cu care s-au interferat și influențat. Abordările de această natură nu au fost prea frecvente nici în branșa istoricilor și arheologilor din perioada antebelică, chiar dacă multe din operele unor corifei de talia lui Nicolae Iorga, Vasile Pârvan, Gheorghe I. Brătianu, Radu Vulpe, Ion Nestor etc. ofereau exemple stimulative în direcția evocată.

Lui Gheorghe I. Brătianu i se datorează și o inițiativă rămasă singulară în peisajul istoriografic autohton și anume pregătirea elaborării unei ample lucrări asupra evului mediu european, cu titlul *Histoire de l'Europe au Moyen Age, 293-1566*, concepută în trei volume, la care, dat fiind prestigiul dobândit de promotorul ei, au acceptat să colaboreze câțiva dintre cei mai reputați istorici ai vremii din mai multe state europene, precum Augustin Fliche, F. L. Ganshof, Henri Grégoire, René Grousset, Venance Grumel, Arnaldo Momigliano, Eugène Pittard, Josef Strzygowski, Charles Verlinden, alături de colaboratori mai tineri ai istoricului român: Constantin Andreescu, Dionisie Pippidi, Mihai Berza. Prin anvergura temei și prestigiul echipei redacționale, era fără nicio îndoială cel mai ambițios și onorant proiect aferent istoriei universale lansat vreodată în istoriografia românească. Din nefericire, izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial i-au zădărnicit finalizarea. L-am evocat aici poate și cu speranța că proiecte de aceeași anvergură vor putea fi materializate de generațiile de istorici ce vor trăi vremuri mai bune. Până atunci o anumită satisfacție provoacă acceptarea unor specialiști de prim rang în probleme de istorie antică și medievală din mai multe continente de a-și publica lucrările în colecția *Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi* – încredințată spre tipărire Editurii Academiei Române și Editurii Istros –, care până în acest moment a reunit 24 de tomuri, cu o bună receptare în toate marile biblioteci de pe mapamond.

Pentru sporirea zestrei documentare cu surse inedite ar fi de mare profit formarea specialiștilor în sfera turcologiei, bizantinisticii, armenisticii, slavisticii, germanisticii etc., domenii altădată relativ bine reprezentate în câmpul istoriografic național, dar care în prezent se află în desuetudine. Din informațiile pe care le deținem, în arhivele din țară sunt depozitate loturi consistente de acte și manuscrise redactate în armeană, maghiară și în greaca epocii fanariote, arhive-

le austriece conțin materiale substanțiale din vremea stăpânirii Habsburgilor în Transilvania și Bucovina, cele athonite numeroase acte muntenesti și moldovenești, în majoritate redactate în chirilică, cele ucrainene și rusești letopisețe și documente medievale și din perioada modernă și contemporană, o bună parte dintre ele neintrate în vizorul cercetătorilor români. Pentru eficientizarea reperării și valorificării izvoarelor este vitală formarea specialiștilor capabili să se orienteze în formele arhaice ale unor idiomuri, precum și să dețină cunoștințe temeinice de paleografie, cartografie, numismatică, epigrafie, care necesită stadii îndelungate de instruire și nu se pot dobândi cu facilități. Odată cu emigrarea masivă a sașilor și șvabilor numărul cunoscătorilor de germană și de scriere cu caractere gotice s-a diminuat constant, astfel că se profilează impedimente și în privința colectării materialelor arhivistice din țările germanofone. Dacă nu s-ar dispune de vorbitorii basarabeni de rusă, aceleași dificultăți ar apărea și în privința investigațiilor din arhivele și bibliotecile aflate în țările est-slave.

Un alt compartiment care ar pretinde explorări cantitative și calitative aprofundate privește teoria istoriei, care vizează stabilirea principiilor generale pe care se bazează cunoașterea trecutului, definirea convergențelor istoriei cu filosofia și științele naturii, criteriile de interpretare a înlănțuirii faptelor vremurilor revoluționale, condițiile investigării evenimentelor istorice, justificarea metodelor de cercetare utilizate, normele de validare a veridicității informațiilor documentare, aprecierea rolului maselor și a personalităților în dinamica evoluției societăților, determinarea raportului între factorul antropic și natură, între încrengătura de idei și evenimente, eventuala promulgare de legi în istorie pentru a fi ridicată la rangul de știință etc.

Implicarea majoră a lui A. D. Xenopol în țesătura densă și uneori deconcertantă a problematicii consacrate teoriei istoriei, cu ecouri pozitive în lumea savantă occidentală, ofereau motive de optimism că demersurile sale vor fi reiterate și în mediile istoriografice românești, dar discipolii au întârziat să apară, rămânând atașați preocupărilor ancorate în evenimential. Și în interstițiul dintre cele două războaie mondiale comunitatea de breaslă și-a păstrat fidelitatea față de orizonturile tradiționale de îndeletniciri, pentru ca în era dictatorială tentativele de abordare a chestiunilor conexe teoriei istoriei aveau șanse minime de a se susține dogmelor marxist-leniniste. Le-a ocolit cu abilitate și măiestrie Alexandru Zub, ale cărui inițiative au fost urmate în deceniile postdecembriste și de comitoni mai tineri, de la care se așteaptă statornicie în preocupări și maleabilitate în orientarea prin labirintul opiniilor contradictorii. Ar fi de dorit ca cei ce se apleacă asupra aspectelor teoretice să depășească stadiul strict al comentariilor teoriilor elaborate de autoritățile domeniului – practică ce poate fi reproșată și majorității filosofilor români –, pentru a-și expune și promova propriile considerente, dacă ele sunt cu adevărat originale și temeinic argumentate.

Un sector distinct de activitate al branșei istoricilor de pretutindeni, cu tradiții coerente și în mediile culturale românești, privește preocuparea pentru reedi-

area operelor reprezentative ale domeniului. În această privință, atât generațiile mai vechi, cât și cele mai noi de istorici au manifestat receptivitate față de oportunitatea republicării periodice a lucrărilor unor premergători deschizători de drumuri pentru anumite teme și segmente temporale, repere istoriografice ineluctabile, spre a le împiedica alunecarea într-un necuvenit con de umbră. Printre reeditările meritorii din ultimele decenii, făcute potrivit tuturor normelor profesionale, ținem să menționăm aici operele de valoare perenă aparținând lui Dimitrie Cantemir, A. D. Xenopol, D. Onciul, N. Iorga, V. Pârvan, P. P. Panaitescu, C. C. Giurescu, Gh. I. Brătianu, Silviu Dragomir etc.

Deferența datorată creativității colegilor de breaslă nu s-a limitat numai la resortul reeditărilor lucrărilor celor trecuți pe alt tărâm, ci s-a extins și spre personalitățile aflate la vârsta consacrării și a bilanțurilor, cărora comilitonii le-au oferit volume omagiale. Legat indirect de această cutumă, subscriem la notificarea ilustrului romancier britanic William Somerset Maugham, care afirma că respectul pentru persoanele în vârstă – și, am adăuga noi, pentru creativitatea lor – este una din trăsăturile cele mai alese ale speciei umane. Practica întocmirii tomurilor menite să celebreze performanțele profesionale a devenit constantă la cumpăna veacurilor XIX și XX în mediile universitare germane, unde erau desemnate prin termenul *Festschrift*, adoptat și în unele arealuri învecinate. În regiunile românești câteva lucrări de acest fel au apărut în perioada interbelică, pentru a deveni întrucâtva mai numeroase în deceniile postbelice, când beneficiarii lor au fost doar oamenii de cultură aflați în grațiile autorităților comuniste. După revoluție reticențele editării lor au dispărut complet, declanșându-se o fervoare abuzivă în publicarea volumelor omagiale consacrate atât personalităților de vază cu cariere prolifiche, cât și persoanelor cu realizări profesionale relativ modeste, de natură să demonetizeze inițiativele de acest fel. Un real echilibru procedural în alcătuirea lucrărilor cu tentă encomiastică s-a realizat în cazul seriei intitulată *Honoraria*, inițiată de conducerea Institutului de Arheologie din Iași în anul 2005, din care au apărut până în prezent 15 volume, reunind textele unor colaboratori prestigioși din țară și străinătate.

În scopul ridicării nivelului istoriografiei și culturii naționale, una din măsurile salutare ar constitui-o crearea unor noi institute de cercetări în străinătate, în afară de acelea preexistente de la Roma (*Accademia di Romania*) și Veneția (*Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica*), ctitorite după modelul așezămintelor fondate încă din secolul al XIX-lea în special în bazinul mediteranean și în Orient de state cu statornice tradiții culturale și potențial economic consistent. Cu toată vlăguirea economică a țării în prima mare conflagrație mondială, guvernanții cu înaltă conștiință patriotică au înțeles oportunitatea fondării unor astfel instituții la Roma și Paris (Fontenay-aux-Roses), iar ulterior și la Berlin, coordonate de savanți de prim rang, precum Vasile Pârvan, Nicolae Iorga și Sextil Pușcariu. Dacă cea din capitala Germaniei nu și-a putut onora pe deplin rostul, dat fiind că a ființat în vremea celui de-al Doilea Război Mondial, într-un oraș co-

pleșit de privațiuni și supus bombardamentelor, cele din Italia și Franța au contribuit la formarea intelectuală a unui lung șir de tineri studioși, care s-au propulsat la rândul lor în elita culturală a țării.

Colaționarea rezultatelor benefice acumulate în perioada interbelică și în ultimele decenii, ne întărește convingerea că extinderea numărului de așezăminte din categoria evocată ar fi productivă și pe deplin îndreptățită. Dat fiind că resursele materiale aflate la dispoziția guvernelor postdecembriste nu au fost și nici nu sunt câtuși de puțin abundente, am identificat cu discernământ clădiri disponibile pentru implementarea institutelor cu rosturi științifice și artistice, care nu necesită investiții costisitoare, situate în centre culturale prestigioase, precum cele de la Freiburg im Breisgau, Paris, Madrid, Istanbul și Berlin. Demersurile persuasive întreprinse ani în șir împreună cu persoane din conducerea Academiei Române pe lângă înalte oficialități statale spre a le dobândi sprijinul nu au avut până în prezent ecoul scontat, dar nu ne-am pierdut speranța că o cântărire responsabilă a valențelor culturale ale stabilimentelor academice proiectate va determina o schimbare de atitudine.

Spre deosebire de celelalte locuri preconizate de a deveni centre de cercetări și propagare culturală, la Freiburg se află o clădire spațioasă, sediul unui institut român de cercetări (*Rumänisches Institut*), fondat după război de emigranți cu atitudini tranșant anticomuniste, care au colectat gradual valori de neprețuit pentru spiritualitatea românească, constând din documente unice donate de diplomații din diasporă, corespondență inedită a unor somități culturale, publicații ale comunităților românești din toată lumea, adevărate rarități bibliografice, și numeroase alte materiale și obiecte. În plus, asociația care coordonează activitatea institutului este dispusă să doneze lăcașul statului român, cu condiția de a i se păstra profilul și a i se asigura administrarea. Ar fi o pierdere incomensurabilă pentru cultura națională dacă tezaurul documentar păstrat la *Rumänisches Institut* s-ar înstrăina sau disipa.

Pentru a-și onora menirea epistemologică, istoriografia românească dispune în prezent nu numai de specialiștii ce activează în centrele din cuprinsul hotarelor României, ci și de cei din Republica Moldova și din diasporă, iar atunci când se întreprinde o evaluare a potențialului său creator ignorarea acestora din urmă este inadmisibilă. Un corp de cercetători cu preocupări drenate în special spre istoria locală fusese instituit odată cu raptul Basarabiei din trupul țării și crearea Republicii Sovietice Socialiste Moldovenești, acesta fiind compus prioritar din ruși, ucraineni și evrei transferați din diverse regiuni ale Uniunii Sovietice și dintr-un număr mai redus de români moldoveni. Preocuparea sa dominantă impusă de ocupanții sovietici a trebuit să se concentreze spre inocularea ideologiei marxist-leniniste, precum și spre colectarea dovezilor privind rolul major al rușilor în trecutul regiunii, blamarea perioadei apartenenței Basarabiei la Regatul român, argumentarea separării etnosului românesc de cel moldovenesc și a diferențierii lor lingvistice și culturale etc.

Atunci când conceptele reformatoare ale *glasnostii* și *perestroikăi* au stimulat acumulările disidente, pregătind proclamarea independenței Republicii Moldova la 27 august 1991, istoricii basarabeni au reacționat cu promptitudine, contribuind substanțial la configurarea noului curs evolutiv al statului, de tranziție spre înnoire, progres și valori democratice. Cu toate că au fost nevoiți să traverseze o perioadă de convulsii și lipsuri materiale, au reușit să obțină rezultate remarcabile în munca de cercetare, oglindite într-un prelung șir de lucrări docte, bazate pe o armătură documentară abundentă și formulări concluzive riguroase. În momentul de față colegii de la Chișinău sunt în măsură să trateze în modul cel mai competent problemele referitoare la toate secvențele cronologice ale trecutului spațiului pruto-nistrian, abordând cu destoinicie și teme ce vizează alte teritorii românești. Unii dintre aceștia și-au găsit locuri de muncă și în institutele de cercetări din București, Cluj-Napoca și Iași, având în cele mai multe cazuri o prestație profesională bine apreciată. Aceste strămutări de elemente dotate sunt fără îndoială profitabile pentru respectivele institute, dar se ridică problema dacă ele nu se soldează cu depotențarea centrelor științifice din Basarabia...

Mutatis mutandis, un fenomen similar se înregistrează și în România, de unde, integrați în amplul flux migrator direcționat spre Occident, au plecat istorici și arheologi cu solidă formație intelectuală, în căutare de arealuri mai prospere, cu oportunități de afirmare profesională incitante. Ursita s-a arătat propice pentru cei mai înzestrați dintre ei, care și-au găsit locuri de muncă în convergență cu predispozițiile și aspirațiile lor. Dacă în era comunistă contactele transfrontaliere întâmpinau mari dificultăți, fiind practic imposibile în cazul persoanelor plecate ilegal, democratizarea normelor de circulație instituită după decembrie '89 a permis conexiuni neobstrucționate, cu beneficii evidente și pentru rosturile academice.

Dobândirea unor poziții prestigioase pe eșichierul istoriografic internațional permite în anumite circumstanțe reacții și atenționări atunci când momente importante din trecutul poporului român sunt minimalizate, ignorate sau expuse deformat în multe din marile tratate de istorie universală publicate în străinătate. Astfel de poziționări facilitează și impulsionează cooperarea istoricilor originari din România și Republica Moldova cu specialiști de pe alte meridiane la proiecte științifice bilaterale, de natură să stimuleze interesul cercurilor savante repute pentru evenimente și personalități emblematice ale istoriei românilor. Spre cinstea lor, unii dintre istoricii români care au obținut o certă notorietate dincolo de hotare nu și-au uitat locurile de obârșie și promovează constant publicarea lucrărilor colegilor din țară în colecții bine apreciate în lumea erudită și odată cu aceasta contribuie la diseminarea interesului pentru istoria spațiului carpato-dunărean. Ne-am susține aserțiunea citând doar colecția Editurii Brill *East Central and Eastern Europe in the Middle Ages*, al cărei laborios editor general este Florin Curta, profesor la Universitatea din Gainesville.

În ceea ce privește proiecția palidă sau lacunară a trecutului românesc în marile tratate din categoria menționată mai sus, ce susceptibilizează orgoliile cona-

ționalilor noștri, aceasta nu decurge decât rareori dintr-o atitudine ostilă a unor cercuri istoriografice din străinătate, precum se pretinde uneori, ci într-o măsură considerabilă din prestanța și rolul actual al statului pe marea scenă politică a lumii, situație pe deplin valabilă și pentru numeroase alte țări. Prestigiul unei entități statale este determinat de o multitudine de factori, între care o pondere semnificativă este deținută de performanțele economice și culturale, nivelul de trai, potențialul militar, calitatea liderilor politici, implicarea în dinamica diplomatică etc., ce nu își găsesc evaluări pozitive statornice în cadrul societății civile românești.

Revenind la realitățile vieții intelectuale din Republica Moldova, reflectate din păcate palid în mass-media din dreapta Prutului, acestea se confruntă cu numeroase dificultăți și incertitudini, precum și cu provocări ale cercurilor cu orientare antieuropeană, impulsionate constant de guvernării de la Kremlin. Pe lângă marea masă a istoricilor promotori ai criteriilor profesionale, grupări oculte susținute și de politicieni cu rang înalt, își continuă colportarea tezelor plămădite încă în epoca stalinistă privind cezura dintre moldoveni și români, afișând un antiromânism de o virulență dezlănțuită, incompatibilă cu uzanțele proliferate în lumea civilizată. Dintre multiplele emanații ale acestor grupări se detașează cele trei volume din *Istoria Moldovei* (Chișinău, 2016), coordonate de Sergiu Nazarie și prefăcute de însuși președintele republicii, Igor Dodon, redactate într-un vocabular împănate ostentativ cu arhaisme și regionalisme, a căror utilizare a dispărut de mult chiar și în așezările rurale izolate. Unul din principalii autori ai primului tom, Vasile Stati, se făcuse remarcat anterior prin publicarea unui *opus* hilar intitulat *Dicționar moldovenesc-român* (Chișinău, 2003, 2011).

Pentru a oferi savanților reprezentativi de la răsărit de Prut prilejul de a publica lucrări de înaltă ținută și a le face cunoscute în mediile culturale din România și chiar dincolo de graniță, s-a considerat oportună instituirea colecției intitulată *Basarabica* și a unei serii complementare cu numele de *Documenta Basarabiae*, din care au văzut lumina tiparului 22 și, respectiv, opt tomuri, ambele colecții bucurându-se de o bună primire nu numai în cercurile savante, ci și în rândurile publicului larg. Din nefericire, demersuri de aceeași natură nu au avut condiții de materializare și în Bucovina de Nord, unde, prin măsurile întreprinse de oficialități, s-a descurajat persuasiv investigarea istoriei entităților etnice locale ajunse minoritare prin stimularea politicii de asimilare și a colonizărilor cu elemente alogene.

În ambianța febrilă și incertă inoculată în momentele ale căror martori suntem, reprezentanții scrisului istoric sunt chemați să ofere răspunsuri bine calibrate chestiunilor esențiale ale existenței și cursului evolutiv al societăților umane, mai cu seamă celor ce frământă lumea contemporană. Verdictele lor nu sunt întotdeauna infailibile, căci discernământul, probitatea și inspirația pot fi viciate, cu atât mai mult cu cât arsenalul documentar disponibil are limitele și fisurile sale. Pe de altă parte, vechile veleități, ce pretindeau emfatic că o bună cunoaș-

tere a trecutului asigură prognozarea viitorului, rămân controversate. Cu toată perpetuarea diverselor vulnerabilități într-un context cu repere labile, atributele profesionale ce guvernează prestația specialiștilor au toate șansele să mențină prestigiul domeniului și cota de interes în rândul celor interesați de decriptarea tainelor vremurilor încețoșate. Dacă lumea contemporană păstrează recunoștință istoricilor care s-au străduit să asigure binefaceri culturale semenilor lor, precum preconiza optimist Diodor Siculos în secolul I *ante Christum natum*, rămâne o problemă discutabilă, ce necesită probabil particularizări și nu generalizări.

Robustețea și virtuțile istoriei pretind nu numai informație vastă și radiografiere penetrantă, ci și dezbateri constructive, de natură să conducă spre clarificarea aspectelor nebuloase și controversate. Contrară rânduielilor metodologice ale cercetării ni se pare propensiunea spre soluții axiomatice și adevăruri absolute, care pot contribui la demobilizarea celor tentați să exploreze teme de o anumită factură. De asemenea, detașarea de subiectivism este vitală pentru acuratețea verdictelor specialistului, în al cărui discurs nu au ce căuta sentimentalismele specifice beletristicii. Evaluările tendențioase și părtinitoare ale realităților naționale, mai puțin evidente pentru compatrioți, dar lesne sesizabile de străini, au șanse minime să sporească autoritatea celor care le propagă, căci vechiul precept latin *Prima lex historiae, ne quid falsi dicat* („Prima lege a istoriei e de a nu afirma nimic fals”) își păstrează nealterat perenitatea. Istoria românilor nu are nevoie de cosmetizări, chiar dacă a traversat momente întunecate și învolburate, care, de altfel, nu au ocolit nici alte țărâmurii, căci nicăieri în lume nu precumpănesc stările de lucruri ideale. Suntem ceea ce suntem, poate nu precum am fi preferat să fim.

În cadrul repudierii carențelor interpretative, în anii din urmă și-au făcut loc și inițiative de dezamorsare a mitologizării anumitor fapte și evenimente istorice, ca și a abundantului repertoriu de prejudecăți și stereotipii analitice, frecvente mai cu seamă în scrierile neprofesioniștilor, dar prezente uneori și în lucrările istoricilor de notorietate, contaminați de elanurile naționaliste ale unor compatrioți. Asemenea tendințe critice sunt desigur pe deplin justificate, dar ele trebuie să pornească întotdeauna de la analiza strict obiectivă a izvoarelor, fără să degenereze într-un negativism obsedant și în blamarea ostentativă a inițiativelor și împlinirilor națiunii. Promotorii acestor proceduri au intuit desigur faptul că în istorie, la fel ca și în alte paliere umaniste, ideile sunt potențate prin supraevaluare, dar ignoră că ele se demonetizează prin excese.

În vizorul reprezentanților scrisului istoric este necesar să-și aibă loc și alte aspecte, pe care le cunosc probabil mai bine decât alte branșe ale intelectualității și despre care este necesar să furnizeze informații și sugestii, direct ori prin suportul mass-mediei, spre organisme administrative centrale și locale cu disponibilități materiale. Ne vom permite să ne oprim în acest sens tangențial numai asupra muzeelor și vestigiilor cu valoare de patrimoniu. Rețeaua de muzee de istorie și arheologie este bine reprezentată la nivel național, astfel că toate capitalele de județ din țară găzduiesc un astfel de lăcaș. Totodată, muzee cu acest profil,

precum și case memoriale, sunt disipate și în alte numeroase localități, adăpostind bunuri comportând o largă diversitate în privința exponatelor. Din păcate, s-a impus închiderea multora dintre ele din cauza condițiilor necorespunzătoare de conservare a clădirilor care le adăpostesc, situația perpetuându-se ani în șir din lipsă de fonduri. Într-o postură cu totul neplăcută se află câteva muzee de prim rang, precum cele din București, Cluj-Napoca, Iași și Timișoara, depozitare de mari valori istorice și artistice, unde de multă vreme publicul local și turiștii nu au acces decât într-un număr redus de săli de expoziție. Totodată, numeroase biserici, cetăți, clădiri și monumente se găsesc într-o stare avansată de degradare și în pericol de năruire, așteptându-și grabnic consolidarea și recondiționarea. Este cu totul frustrant că edificii arhitectonice unice, care ne ilustrează creativitatea și identitatea – și nu dispunem de o abundență în această privință! –, rămân zăvorâte sau păraginite.

Atunci când se evocă realizările elevate din sfera umanistă, focalizarea se concentrează aproape exclusiv spre harul artiștilor și oamenilor de litere, în mod nefiresc fiind frecvent ignorate instituțiile și personalitățile cărora li se datorează furnizarea resurselor stimulative celor hărăziți cu talent și ingeniozitate. În vremurile noastre, în lipsa mecenatilor generoși, asemenea competențe rămân în România prioritar în sarcina organismelor specializate ale statului. În condițiile economice labile moștenite din trecut și neresuscitate adecvat în deceniile post-decembriste, când o bună parte a populației țării trăiește în condiții modeste, disponibilitățile pentru dezideratele culturale și științifice nu pot fi satisfăcătoare. Chiar dacă din acest motiv acordăm anumite circumstanțe atenuante guvernanților țării, considerăm inacceptabil ca resortul cercetării-dezvoltării-inovării să fie lăsat într-o desuetudine degradantă pentru o societate nelipsită de potențial intelectual, care aspiră spre idealuri culturale, precum toate națiunile europene. Desigur că știința pretinde costuri mari, dar este bine de conștientizat că neștiința generează în timp costuri și mai mari.

Spre a ne justifica filipicile, am menționa că, potrivit agreementului stabilit atunci când am fost primiți în Uniunea Europeană, statul român s-a angajat ca până în anul 2023 să acorde pentru cercetare 3% din produsul intern brut, procent atins curent de statele occidentale. În mod cu totul regretabil, indicatorul macroeconomic evocat preciza că în 2020 cercetării publice i se alocase doar 0,18 % din totalitatea fondurilor avute la îndemână, procentaj ce ne scutește de orice comentariu. Nu este niciun temei de nedumerire că numărul cercetătorilor s-a diminuat drastic la scară națională, de la circa 38000 în 1990 ajungând la doar la 27500 persoane în 2021. Ar fi poate semnificativ de semnalat că o țară precum Suedia, cu toate că are doar jumătate din populația României, dispune de patru ori mai mulți cercetători. Dezvăluirile privind aceste disproporții flagrante, ca și asupra resurselor umane subdimensionate, infrastructurii modeste, managementului deficitar, birocratizării excesive și lipsei de transparență din sectorul cercetării, făcute publice cu diverse ocazii de vicepreședintele Academiei Româ-

ne Bogdan Simionescu, ca și de alți specialiști, au rămas din păcate fără eco-ul scontat în mediile guvernamentale și parlamentare. Nu va fi motiv de mirare dacă – precum pretinde un proverb larg răspândit în lume – se va culege ceea ce se seamănă. Trubadurul francez Chretien de Troyes din secolul al XII-lea era și mai explicit în această privință: „Puțin semeni, puțin culegi, iar de vrei recolta frumoasă, aruncă sămânța în pământ bun”.

Consecințele situației semnalate pentru sectorul istoriei, dar evident și pentru alte domenii ale structurilor academice, sunt lesne de intuit: chiar dacă în ultimele decenii, înfruntându-se vitregiile și tribulațiile vremurilor, s-au înregistrat progrese reale, decalajul între standardele performanțelor cercetării din țările occidentale și acelea din cele două state românești va manifesta tendința să se amplifice, în condițiile în care forurile guvernamentale nu vor avea disponibilitatea de a se implica eficient în emularea rosturilor culturale și științifice naționale. Am etala desigur un optimism naiv dacă am crede că numai harul, efortul și devoțiunea cercetătorilor români ar echilibra balanța în sensul la care aspirăm.

STUDII

Valentin Constantinov*

FĂRĂ DREPT DE PRESCRIPTIE. RECUPERAREA DATORIILOR PENTRU MĂRFURILE DE LUX ÎN MOLDOVA DE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA-ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA

Political elites in Moldavia have always had a fondness for luxury items. Even from the beginning of Moldavia's political existence the merchants who passed through these territories conducted extensive trade-work in this area and among those targeted in such activities were also Moldavian boyars. Having large dominion lands, Moldavian boyars managed to achieve significant profits by selling the goods they had obtained on their fields. Often, the commercial activities were performed on the basis of credit and the goods were purchased under further obligations. The study examines such a case during the reign of Iancu Sasul when Lupul Stroici bought several luxury items from some Greek merchants. The payment for them would be claimed in a few decades from his sons by Bernardo Borisi. In the process will also be involved Moldavia's incumbent Metropolitan bishop Anastasie Crimca, who would redeem and pay down debt villages for the Moldavian boyar.

Keywords: Lupul Stroici, Moldavia, Borisi family, Ottoman Empire, Iancu Sasul, Radu Mihnea.

Integrarea de la bun început a Țării Moldovei în comerțul internațional care lega diferite drumuri comerciale a produs efecte dintre cele mai spectaculoase în ceea ce privește circuitul bunurilor în spațiul nostru. De la bun început, căile comerciale au plasat Țara Moldovei într-un circuit care lega Estul de Vestul continentului, Nordul de Sudul său. În linii mari, în preajma formării statului independent moldovenesc se formase o axă care unea Marea Baltică de Marea Neagră. Stabilirea Liovului ca un fel de punct cardinal în comerțul internațional impunea Moldovei rolul de teritoriu de tranziție, situație care la un anumit mo-

* **Valentin Constantinov**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

ment i-a adus beneficii importante¹. Privilegiile comerciale acordate negustorilor din Liov arată foarte clar ce fel de mărfuri circulau atunci în Moldova. Așa, negustorii lioveni puteau cumpăra „marfă tătarască, în Suceava, precum mătăasă, piper, camhă², tebenci³” etc⁴.

Din punct de vedere etnic, primii negustori din Țara Moldovei sunt, mai ales, armeni. Ei vor monopoliza o bună parte a comerțului. Aveau o stradă a lor în Liov, care și astăzi își păstrează numele, și se simțeau comod și în țările române⁵. Uneori erau prizoniți de domni, cum a fost sub domniile lui Iliaș și Ștefan Rareș, dar, chiar și așa, armenii au continuat să practice comerțul, cu toate că, spre sfârșitul secolului al XVII-lea o parte importantă din ei vor fi nevoiți să părăsească Moldova⁶. În rândul negustorilor se aflau și o minoritate evreiască. Odată cu încheierea unor acorduri între sultanul turc și Petru Aron, negustorii de la Cetatea Albă au primit dreptul să facă comerț în interiorul Imperiului Otoman⁷.

Accentuarea dependenței țărilor române față de Imperiul Otoman a dus la o schimbare a componenței și formelor comerțului internațional în secolul al XVI-lea. Din ce în ce mai mulți negustori greci, supuși direcți ai Imperei Otoman, au început să practice comerțul în spațiul de la nord de Dunăre, între altele, și în Țara Moldovei. Unii din ei au ajuns și la Liov, unde au deschis propriile lor reprezentanțe. Dintre aceștia, cei mai cunoscuți au fost Constantin Corniact sau Batista Vevelli, care, pe lângă comerțul cu malmazie, făceau comerț și cu produse de lux⁸.

Elitele politice din Țara Moldovei au avut în permanență o predilecție pentru obiectele de lux. Chiar de la începutul existenței politice a Țării Moldovei negustorii au desfășurat în această zonă un amplu comerț cu diverse mărfuri de lux destinate boierilor moldoveni. De multe ori, însă, activitățile comerciale se realizau în bază de credit, iar mărfurile se achiziționau în baza unor obligații ulterioare. Prezentul studiu analizează un asemenea caz, când în timpul domniei lui Iancu Sasul, Lupul Stroici avea să ia de la niște negustori greci mai multe obiecte

¹ Panaiteșcu P. P., *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu*, în Idem, *Interpretări românești*, București, Editura de Stat, 1947, p. 107-130.

² Mătăsa turcească (conform editorului M. Costăchescu).

³ Podoabă de mătase pentru șaua calului.

⁴ Toate aceste produse sunt enumerate în privilegiul comercial acordat de Alexandru cel Bun negustorilor din Liov la 8 octombrie 1408 (Costăchescu, M., *Documente moldovenești înainte de domnia lui Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, Viața Românească, 1932, p. 630-637, nr. 176).

⁵ Iorga N., *Istoria comerțului românesc*, vol. I, București, Tipografia Tiparul românesc, 1925, p. 134.

⁶ Chelcu M., *Cauze ale părăsirii Moldovei de către armeni la sfârșitul secolului XVII*, în *Istorie și societate în spațiul est-carpatic (secolele XIII–XX)*, volum editat de Ivănescu Dumitru și Chelcu Marius, Iași, Editura Junimea, 2005, p. 73–81.

⁷ Privilegiu acordat la 9 iunie 1456, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I (1455-1774), întocmit de Mehmed Mustafa A., București, Ed. Academiei, 1976, p. 2, nr. 2.

⁸ Лильо Ігор, *Греки на території Руського воєводства у XV-XVIII ст.*, Львів, 2019, 384 p. (*Grecii pe teritoriul Voievodatului Rus în sec. XV-XVIII*).

de lux. Plata acestora va fi pretinsă peste câteva decenii de Bernardo Borisi, de la fiii fostului dregător moldovean. În proces va fi implicat și mitropolitul Moldovei în exercițiu, Anastasie Crimca, cel care va răscumpăra satele și va achita datoria boierului Stroici.

Din păcate, documentele istorice pe care le avem la dispoziție nu reflectă întreaga complexitate pentru a desluși, cu lux de amănunte, ce s-a întâmplat în acea perioadă.

Vom începe această relatare de la prezentarea profilului unui mare boier moldovean de la sfârșitul secolului al XVI-lea-începutul secolului al XVII-lea, dar și a familiei din care făcea el parte. Negustorii străini îndeplineau comenzi de tot felul, aducând în țară bunuri, bijuterii, stofe și materiale scumpe. Acestea erau cumpărate deseori de boierii locali în credit, urmând ca să se răsplătească pentru bunurile acordate mai târziu.

Modul de viață avea atunci un specific aparte, departe de comportamentul contemporan. Nu exista un calcul al cheltuielilor și se trăia mai mult „prin ziua de azi”. Expresia „măine poate veni potopul” este perfect valabilă pentru o lume nesigură, în care contează doar ziua în care trăiești, viitorul contând mult mai puțin, sau chiar deloc. Exista un fel de situație, definită de profesorul Ioan Caproșu ca o „relație de credit”⁹, care va duce neamuri vechi și înstărite la faliment și ruinare într-o perioadă în care cheltuielile mult mai mari generează falimentul marilor familii odată foarte bogate. Contemporan cu evenimentele descrise în această prezentare și cunoscător bun al moravurilor și comportamentelor elitiste, Grigore Ureche, descriind modul de viață al nobililor polonezi, spune că sunt risipitori, cheltuitori și mai că nu găsești pe vreun nobil polonez să nu aibă datorii la evrei. Iar, dacă cineva este strângător, este luat în derâdere: „Leșii n-au nevoie să strângă avuție, că avuția și strînsura o dau și o risipescu, lefecii mulți țin după cîtu le ieste puterea și mai mulți. Nu ieste la dînșii rușine a fi datoriu, că nici unul, nici cei de frunte, nu ieste să nu fie datoriu și la jidovi ocinile le zălogescu... că pre cel ce strînge îl numescu jidov”¹⁰. Și, așa cum relațiile dintre nobilimea moldovenească și șleahla poloneeză erau atât de strânse, putem deduce că aceeași modă era și la boierii moldoveni, cu atât mai mult că o parte din ei, de-a lungul vremii au primit indigenat, fiind egalați în drepturi și moravuri, am adăuga aici, cu nobilii polonezi.

Descriind modul în care se făcea atunci comerțul, istoricul polonez Wł. Łozinski descria o stare de fapt stabilită, desigur, de mai multă vreme. El arăta că

⁹ Caproșu I., *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit. Până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1989, lucrarea în care se descrie cu lux de amănunte felul în care mai mulți mari boieri și-au pierdut de-a lungul timpului averile impresionante în diferite pricini și cauze de judecată iscate de cei care veneau să recupereze bunurile sau echivalentul acestora.

¹⁰ Ureche Grigore, *Letopisețul Țării Moldovei*, ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de Panaiteșcu P.P., București, Editura de stat pentru literatură și artă, ediția a II-a revăzută, 1958, p.122-123.

pentru această perioadă sunt caracteristice tranzacțiunile de schimb al mărfurilor pe mărfuri: „Comerțul liovean este slab specializat. Toți negociază cu toate. Marfa se plătește prin marfă – rară este plata în numerar”¹¹. La Liov schimbul cu Orientul, în care grecii jucau un rol important, era foarte viu în secolul al XVI-lea, iar actele judecătorești „crează impresia că ar fi fost elaborate la unul dintre marile târguri ale Levantului”¹².

De foarte multe ori, însă, plata comenzilor și a mărfurilor procurate se făcea mai târziu sau deloc. Și doar în cazuri excepționale, ca și în cazul pe care îl analizăm, recuperarea, fie și parțială a pierderilor, se făcea mult mai târziu. Păgubași rămâneau tocmai comercianții care suportau pierderi imense¹³. De aici și riscurile meseriei de negustor care-i determina pe cei care o practicau să o abandoneze cu prima ocazie, împământându-se sau cumpărându-și moșii.

Situația mării nobilimi moldovene nu putea fi diferită de cea poloneză. Este epoca în care Polonia stabilește moda, iar boierii moldoveni îi imită pe nobilii polonezi. Este și cazul personajului foarte bine cunoscut în istoria medievală de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor – Lupu sau Luca Stroici, ce avea indigenat polonez încă din anul 1593¹⁴. Fără îndoială, Luca (Lupu) Stroici a jucat unul dintre locurile de frunte în ierarhia politică moldovenească din acele timpuri. Apropiat de Iancu Sasul, a urcat în demnitatea de mare logofăt încă din martie 1580 și a deținut-o până la moartea sa în 1610. Singurul răstimp când Luca Stroici nu a ocupat dregătoria de mare logofăt a fost perioada când Petru Șchiopul a părăsit scaunul domnesc în 1591 și cel când Ieremia Movilă a fost impus în scaunul Țării Moldovei de către armata poloneză condusă de Jan Zamoyski în 1595¹⁵. A avut mare trecere atât la Iancu Sasul, cât și la Petru Șchiopul, iar autoritatea lui a devenit incontestabilă atunci când pe tronul țării a urcat Ieremia Movilă. Deși nu a reușit să prevină confruntarea între cele două ramuri ale Movileștilor, din care cu una era direct înrudit, așa cum vom vedea mai jos, a rămas în continuare să exercite funcția de mare logofăt și în timpul domniei lui Constantin Movilă.

¹¹ Łozinski Wł., *Patrycyat I mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*, Lwów, 1902, p.42.

¹² *Ibidem*, p.42.

¹³ La Arhivele Istorice Centrale ale Statului din Liov există mai multe fonduri documentare care analizează aceste pricini. Unul dintre aceste fonduri documentare, cu nr. 52, *Magistratul orașului*, păstrează informații privitoare la istoria țărilor române.

¹⁴ Este anul în care primea indigenatul polonez alături de Ieremia Movilă, fiind primii moldoveni care primeau indigenat polonez, *Hurmuzaki-Bogdan*, supliment II, volumul I, p. 325-326. Lista tuturor indigenilor a se vedea la Wdowiszewski, Zygmunt, *Regesty przywilejow indygenatu w Polsce (1519-1793)*, Buenos-Aires-Paryż, 1971.

¹⁵ Bobicescu Cristian, *Pe marginea raporturilor lui Jan Zamoyski cu Moldova și Țara Românească*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XX (2002), p. 201-206; Milewski Dariusz, *A campaign of the great hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595)*. Part I. Politico-diplomatic and military preliminaries, „Codrul Cosminului”, XVIII (2012), nr.2, p. 261-286; Part II. The Battle of Țuțora and aftermath, „Codrii Cosminului”, XIX (2013), nr. 1, p. 57-76.

Există mai multe opinii cu privire la originile și ascensiunea familiei Stroici. Considerată, pe de o parte, ca făcând parte din boierimea nouă¹⁶, pe de altă parte, inclusă, după Miron Costin¹⁷ printre cele mai vechi și nobile familii din Moldova¹⁸, familia Stroici a cunoscut apogeul în perioada logofetei celei mari a lui Luca Stroici. El a fost căsătorit cu Păscălina, fiica marelui logofăt Gheorghe, care, la rândul lui, era fiul lui Toader pârcălab, fratele lui Petru Rareș de pe mamă¹⁹. Era fiul lui Ion Stroici, mare vistiernic în timpul domniei lui Iancu Sasul. Ion Stroici, pe lângă Lupu, i-a mai avut copii pe Simion, Mărinca, Gavriilaș, ajuns proegumen și Olența²⁰. Dintre fiicele lui Ion Stroici, dacă despre Olența nu știm nimic, despre Marinka știm că s-a căsătorit, probabil, în 1580²¹ cu Gavriil Hăra care în 1587 era al doilea logofăt, iar din căsătoria lor se va naște Marghita care a devenit soția lui Simion Movilă, ajuns domn al Moldovei între 1606-1607²².

Acest detaliu ține în mod direct de prezentarea de față. În momentul căsătoriei Marincăi, tatăl ei, probabil, nu mai era în viață, iar Lupu Stroici, ca frate mai mare, avea să-i dea zestre, între altele și „catifea, damasc și postav turcesc”. Toate acestea valorau o avere imensă – 1200 de ughi și au fost procurate de la Bernat negustorul. De aici încolo, însă, marele logofăt așa și nu i-a mai plătit negustoului banii cuveniți pentru aceste produse. Ar fi o singură explicație asupra motivului de ce plata așa și n-a fost făcută. În primul rând, în perioada cuprinsă între 1580 și 1610 Lupu Stroici a fost mare logofăt, cu o scurtă pauză între 1591-1595. După câte se pare, cea mai înaltă funcție în administrarea statului i-a permis să nu-și respecte obligațiunile financiare, iar, mai apoi, în intervalul tumultos din prima parte a domniei lui Aron vodă, până în anul 1594, Bernat – Bernardo nu si-a mai recuperat datoria. Să amintim că atât Aron Tiranul, cât și Mihai Viteazul i-au omorât pe negustorii pe care i-au chemat la ei sub pretextul plății datoriilor. Prin urmare, tentativele de a recupera datoriile de la munteni sau moldoveni nu ar fi avut nici o șansă de izbândă. Revenirea și

¹⁶ Pungă Gh., *Contribuții la biografia marelui logofăt Luca Stroici*, în „Arhiva Genealogică”, I (VI) (1996), nr.1-2, p. 187.

¹⁷ Despre prinderea lui Vasile Stroici, după bătălia de la Cornul lui Sas din anul 1612, Miron Costin scria: „... era om tânăr Stroici și din casă mai vechiu și cinsteș decât toate casele în țară” (Costin Miron, *Opere*, Ediție critică cu un studiu introductiv, note, comentarii, variante, indice și glosar de Panaitescu P.P., București, Editura de stat pentru literatură și artă, 1958, p.60).

¹⁸ Székely Maria Magdalena, *Noi contribuții la genealogia familiei Stroici*, în „Arhiva Genealogică”, II (VII) (1995), nr. 1-2, p. 66, susține: „pot afirma cu un mare grad de siguranță că nu erau „boieri noi”.

¹⁹ *Ibidem*, p. 67-70.

²⁰ Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova. Sec. XIV-XVII*, București, 1971, p. 326.

²¹ Caradja Constantin și Marcela, *Documentele moșiilor cantacuzinești din Bucovina*, în Buletinul Comisiei Istorice a României, X (1931), p.18. În text este trecută o „fată” a lui Simion vistiernic (sic!) căsătorită în anul 1580 cu Gavriil logofăt. Această „fată” poate fi Marinka și nu era fiica lui Simion vistiernic, ci fiica lui Ion Stroici. 1580 corespunde însă domniei lui Iancu Sasul.

²² Székely Maria Magdalena, *op.cit.*, p. 66-67.

apoi reocuparea dregătoriei de mare logofăt l-a situat pe Luca Stroici din nou în postura să nu-și mai onoreze obligațiunile.

Viața liniștită pentru Movilești și partizanii acestora avea să se încheie odată cu alungarea lui Constantin Movilă din scaun la sfârșitul anului 1611. Atunci s-a produs schimbarea și în scaunul Țării Românești, care în urma unor lupte aprige ajungea în mâinile lui Radu Mihnea, fiul unui „Turcit” Mihnea al II-lea²³. Izvoarele vremii menționau că noul domn a ajuns în țară „con muchos italianos que ha recibidos en su servicio...”²⁴. Printre aceștia se afla și Bernardino Borisi. Totuși, rezolvarea cazului întârzia. Motive puteau fi numeroase. În primul rând, soluția putea veni numai din partea domnului în exercițiu al Moldovei, care la acea vreme era Ștefan Tomșa II. De ce acesta nu a dorit să dea curs cazului, deși Stroiceștii îi erau adversari fervenți, chiar a și omorât pe Vasile Stroici, fiul lui Luca, la Cornul lui Sas²⁵.

Lipsa oricărei soluții în timpul primei domnii a lui Ștefan Tomșa II în Moldova o putem explica prin faptul că între el și Radu Mihnea, apropiat al lui Bernat – Bernardino, erau relații încordate. În plus, după obicei, Ștefan Tomșa II trebuia să confiște averile celor care s-au răzvrătit împotriva lui. Între moșiile confiscate s-ar fi numărat atunci și averea Stroiceștilor. Iată de ce, Ștefan Tomșa II avea un interes expres să nu rezolve cazul datoriei lui Stroici față de Borisi. După aceleași obiceiuri ale domniei, odată cu urcarea în scaun, Radu Mihnea a restituit averile boierilor răzvrățiți împotriva lui Tomșa²⁶. Doar după urcarea în scaunul Moldovei a lui Radu Mihnea a fost posibilă și rezolvarea problemei în cauză.

După cum remarcă A. Pippidi, Bernardo Borisi era înrudit cu familia Brutti, o soră de-a lui fiind căsătorită cu un membru al acestei familii. Era nepotul lui Bartolomeo Brutti²⁷. Din copilărie l-a cunoscut pe Radu Mihnea și l-a însoțit în mai multe peregrinări. După ce Radu Mihnea a rămas orfan²⁸, s-a ocupat de tutela lui²⁹. În dregătoria de mare postelnic este cunoscut începând cu actul din 20 aprilie 1613³⁰. Până atunci a fost trimis în câteva solii la Constantinopol și în

²³ Pentru evenimentele din acel an a se vedea: Constantinov Valentin, *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*, Iași, Ed. Universității „Al. I. Cuza”, 2007, p. 41-58. Capitolul *Împrejurările interne și externe ale preluării puterii*.

²⁴ Ciorănescu A., *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1940, p. 233-234, nr. CDLXXXIII

²⁵ Conjunctura în jurul bătăliei de la Cornul lui Sas: Constantinov Valentin, *Bătălia de la Cornul lui Sas din anul 1612. Cauze, desfășurare și consecințe*, în „Carpica”, Complexul muzeal „Iulian Antonescu” – Bacău, XLIII (2014), p. 51-79.

²⁶ Idem, *Țara Românească și Țara Moldovei în timpul domniilor lui Radu Mihnea*, p.123.

²⁷ Pippidi A., *Quellques drogmans de Constantinople au XVII^e siecle*, în RESEE, X, 1972, p. 227-255, p. 241.

²⁸ Mihnea II Turcitul a murit puțin înainte de 21 octombrie 1601: Hurmuzaki, vol. IV, partea a 2-a, p. 43, nr. XLII.

²⁹ Notă despre Bernardo Borisi a se vedea în: Stoicescu N., *Dicționar al marilor dregători*, p. 352.

³⁰ *Documente privind Istorie României* (în continuare *DIR*), B, veacul XVII, vol. II (1611-1615), p.173-174, nr. 165.

Transilvania³¹. În dregătoria de mare postelnic va rămâne până la sfârșitul primei domnii a lui Radu Mihnea în Țara Românească, după care va trece împreună cu domnul în Țara Moldovei³². Bernardo Borisi a ajuns în Țara Moldovei odată cu Radu Mihnea din Țara Românească³³. Va ocupa această dregătorie pe parcursul întregii domnii a lui Radu Mihnea în Țara Moldovei. În afară de martor în Sfatul domnesc va fi implicat în recuperarea sumelor de bani datorate de Lupul Stroici lui Bărnat negustor încă din timpul lui Iancu Sasul³⁴. Ca nepot al acestuia revendică banii de la urmașii lui Lupul Stroici.

Suma datorată de Lupul Stroici este plătită de Anastasie Crimca mitropolitul Țării Moldovei³⁵. La 17 aprilie 1618³⁶, Borisi confirmă pentru mănăstirea Secudania din timpul lui Ieremia Movilă a satelor Berindeștii și Săbăoanii, care au aparținut unui alt unchi al său, Bartolomeo Brutti, mare postelnic în timpul lui Petru Șchiopul³⁷. În afară de aceste cazuri, pretinde o datorie a lui Benedic, de asemenea unchi al său, de la Manole pârcălab, iar când acesta nu-i poate întoarce datoria îl impune să vândă satul Eucușanii, ținutul Roman, lui Dumitru Goia, mare vornic³⁸ și, probabil, o rudă a sa.

Când Ionașco Stroici nu a putut plăti datoria tatălui său, Luca/Lupul Stroici, aceasta avea să fie răscumpărată de Anastasie Crimca, cel care a lăsat acele sate ctitoriei sale, mănăstirii Dragomirna. Foarte probabil ca această cauză să fi stat la originea conflictului dintre Radu Mihnea și Anastasie Crimca, deoarece la scurt timp după recuperarea datoriei de către Bernardo Borisi, Crimca a fost destituit din demnitatea de mitropolit, în locul lui fiind numit Teofan, care inițial a fost călugăr la mănăstirea Slatina³⁹.

Astfel, la 30 mai 1617, Anastasie Crimca plătea pentru satele Drujești la Sitna și Tăistreni pe Miletin șase sute de galbeni și șase cai prețuiți cu 200 de ughi, în baza

³¹ Iorga N., *Studii și documente*, București, 1901, IV, p. CVII.

³² Stoicescu N., *Un aspect al relațiilor politice dintre Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVII: mutarea dregătorilor dintr-o țară on alta*, extras din AIIAI, XI, 1974.

³³ Asemeni multor altor dregători din timpul primei domnii a lui Radu Mihnea în Țara Moldovei: Toma și Iordache Cantacuzino, Grama, Lupu Coci, viitorul Vasile Lupu etc.

³⁴ Reprezentanții acestei familii deseori sunt întâlniți încheind tranzacții de creditare sau împrumut cu alte persoane: Luca Cristian, *Aspetti riguardanti traffici mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Costantinopoli e i Principati Romeni nei secoli XVI-XVIII*, în *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi intercorsi tra Stati e civiltà (1300-1700)*, a cura di Luca Cristian e Masi Gianluca, Brăila-Veneția, 2007, p. 247-284.

³⁵ Există mai multe acte în care se reflectă aceste procese: *DIR*, A, veacul XVII, vol. IV (1616-1620), p. 172-173, nr. 213; p. 176-177, nr. 218; Actul de la Alexandru Ilișă aduce lumină asupra acestei probleme: *DIR*, A, veacul XVII, vol. V (1621-1625), p. 48, nr. 54. Din el rezultă că suma a fost împrumutată încă în zilele lui Iancu Sasul de la Bărnat negustor, unchiul său.

³⁶ *DIR*, A, veacul XVII, vol. IV (1616-1620), p. 269-270, nr. 323.

³⁷ Stoicescu N., *Dicționar...*, p. 295-296; Gonța, *Indicele...*, p. 84.

³⁸ *DIR*, A, veacul XVII, vol. IV (1616-1620), p. 279-280, nr. 335.

³⁹ *Inscripții medievale ale României*, vol. I (1395-1800). Orașul București, volum editat de Elian Alexandru (redactor responsabil), Bălan Constantin, Chircă Haralambie, Diaconescu Olimpia, București, Editura Academiei, 1965, p. 688, nr. 1016.

unor acte pe care le-a arătat stricate și prin care a pretins că aceste sate au fost danie de la Stroici mănăstirii Dragomirna⁴⁰. Acest ultim fapt trezește iarăși oarecare suspiciuni. Probabil Anastasie Crimca a dorit să salveze aceste sate cu orice preț, iar ca să nu fie întrăinate a și inventat pretinsa danie a lui Luca Stroici⁴¹. Restul de 400 de galbeni au fost restituiți la scurt timp, iar lui Ionașco i-au fost restituite patru sate și jumătate, mai multe vie și pomăt⁴². Satul Drujești avea să fie reîntărit lui Anastasie Crimca și mănăstirii Dragomirna la 18 aprilie 1621, cu o scurtă expunere a cazului⁴³.

Din cele prezentate mai sus se conturează niște dominante în sfera relațiile juridice și economice de altă dată. Fără să fie un caz singular, chestiunea datoriei celui mai important demnitar moldovean devine una emblematică. S-ar putea pune în discuție aici a câta oară dimensiunea stabilității și continuității unor realități sociale, economice și politice. Până la urmă, o regulă se impune ca incontestabilă – atâta timp cât un neam boieresc deținea frâiele conducerii în stat și cele mai importante demnități, starea lui materială va fi pe o linie clară, ascendentă. Era de ajuns ca aceste funcții să se piardă, succesul și norocul trecu de partea celui care urca pe scara ierarhică a vieții politice. Astfel, neamurile boierești creșteau, cădeau sau chiar dispăreau din istorie, în timp ce altele înaintau, în forță. În aceeași ordine de idei, aceste transformări se produceau, totuși, în sânul structurii sociale care se constituie la începutul formării statului, din mai multe neamuri boierești, înrudite între ele. Această realitate se va menține până spre zorii epocii moderne.

Cazul prezentat este unul dintre numeroasele pricini iscate între negustori și boierii moldoveni, între debitori și creditori. În acele vremuri nu existau termeni de prescripție, iar datoriile acumulate de predecesori deseori îi ruinau pe urmași. La fel, acesta este unul dintre numeroasele cazuri care arată cum funcționa sistemul de cheltuieli care a dus la declinul unor familii importante din istoria Țării Moldovei, dar care, totuși, a făcut loc pentru ridicarea altora noi.

⁴⁰ Bernardo postelnic a arătat „un zapis de la Stroici logofăt ... că a fost dator panului Bernat postelnic cu o mie și două sute de ughi pe care i-a luat de la el pentru catifea și adamas și postav turcesc, încă din zilele lui Iancul voievod când și-a măritat și și-a înzestrat surorile lui” (DIR, Seria A. Moldova, XVII, vol. IV, p. 172-173).

⁴¹ Poate sugestiv în acest sens este și faptul că Păscălina, cneaghina lui Stroici logofăt, cu fiul ei, Ionașco Stroici se îndatoraseră de la mănăstirea Putna cu 100 de ughi și au pus zălog același sat Drujești „și făcuseră zapis”. Acești bani, de asemenea, au fost plătiți de Anastasie Crimca mănăstirii Putna (*Ibidem*, p. 173). Or, această zălogire nu ar fi fost posibilă în cazul în care aceste sate ar fi fost făcute danie anterior mănăstirii Dragomirna.

⁴² „Iar sluga noastră Ionașco ficiorul lui Stroici logofăt de asemenea s-au sculat și au dat 4 sute galbini ungurești, în mâinile lui Bernat postelnic și au răscumpărat de la dânsul satul Ivășcanii cu iaz și moară în Miletin și satul Oneștii din Sus și satul Oneștii din Gios și satul Borăsăanii și giurăte de satul Nilipeștii și cu pomăt pe Meletin în ținutul Hărlăului și trei fâlci de vie ce sânt în Dealul Vulpe de cătră Cotnari, până la Fântâna lui Ivancăuți și cu cramă” (*Ibidem*, p. 177, nr. 218).

⁴³ „acel sat și l-a răscumpărat el de la Bărnat hatman și i-a dat o mie de ughi, bani gata; care sat îl luase Bernat de la copiii lui Lupul Stroici logofăt, pentru o datorie la unchiul lui, Bernat neguțător, căruia i-a fost dator Stroici logofăt, cu o mie de ughi bani”. (DIR, Seria A. Moldova, veacul XVII, vol.V, p.48, nr.54).

Ion Gumenâi*

DATE ȘI INTERPRETĂRI NOI PRIVIND COMUNITATEA ARMEANĂ DIN ORHEI ÎN PERIOADA ȚARISTĂ

The material was written based on original documents from the National Archive of the Republic of Armenia and historiographical sources on the subject.

First of all, the topic regarding the appearance of the Armenian community in Orhei is analysed, then the demographic evolution of the ethno-confessional community of Armenians in Orhei, establishing the concrete figures in different periods, as well as the growth curve and the decline of this community, including the main concerns and the main representatives of Armenians in this location.

Special attention was also drawn to the issue regarding the place of worship of the Armenian community in Orhei, the years when it was built and rebuilt, what function it performed in the sense that it can be classified as a church or house of prayer.

Keywords: Armenians, Orhei, Armenian Church, Bessarabia.

Comunitatea armenească din Orhei face parte din puținele comunități armenesti din spațiul pruto-nistean, care nu ajung nici la zece, dar care, totuși, a complimentat de o manieră aparte această comuniune.

Este necesar de menționat și faptul că condițiile de formare a acestei comunități par destul de controversate. Pe de o parte, este vorba de un spațiu, expus unor pericole de invazii străine, fie că era vorba de tătari, cazaci sau polonezi. Pe de altă parte, târgul Orheiului, situat la intersecții de drumuri comerciale, avea anumite perspective pentru preocupările negustorești, deloc străine segmentului etnic armean.

Nu putem să excludem nici prezența unor armeni în acest punct comercial al Țării Moldovei încă din secolele XVI-XVII. Este evident că târgul era încadrat în sistemul economico-comercial al statului din partea estică a Carpaților și nu este exclus că armenii să fi participat la acel schimb comercial, precum se întâmpla și în restul urbelor din spațiul moldav.

Nu există, însă, date sigure cu privire la constituirea și existența unei comunități a acestui segment etno-confesional la Orhei.

* Ion Gumenâi, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

Cercetătorul Valentin Arapu, făcând referință la lucrările lui V. Bănățeanu, arată că printre principalele centre a comunității armenesti ca Botoșani, Iași, Roman la mijlocul secolului al XVIII-lea era și Orheiul, alături de Chișinău, Akkerman sau Hotin din partea stângă a Prutului¹.

Credem că afirmația dată poate fi considerată corectă, dacă luăm în considerație faptul că Orheiul este amintit ca târg deja la sfârșitul secolului al XVI, iar în secolul următor acesta a cunoscut o benefică dezvoltare, îndeosebi în perioada lui Vasile Lupu. Astfel, Paul de Alep referindu-se la acesta consemna: „Am plecat în zori și am trecut prin apropierea unui iaz mare numit eleșteu, lung și lat. Am mers pe malul lui cale de patru ceasuri și am ajuns la amiază într-un târg mare de pe acel iaz, numit Orhei, reședința unui episcop, după cum am mai spus”². Putem considera că deja către mijlocul secolului al XVII Orheiul era constituit ca târg, fapt confirmat și prin sintagma „târg mare”, și prin existența aici a unui demnitar de rang înalt în ierarhia bisericească.

Evident, pe parcursul unui secol putem vorbi și despre stabilirea în această localitate a elementului armenesc, care a avut și posibilitatea de a se constitui, treptat, într-o comunitate aparte.

Totuși, apar și o serie de neclarități, mai ales că în catagrafiele din 1772 și 1774 pentru târgul Orhei nu este menționat nici un reprezentat al etniei armenice, ca în cazul Chișinăului, de exemplu³. Faptul acesta poate fi explicat prin starea de război la acel moment și prin mobilitatea excesivă a elementului armean. În schimb, în *Sama visteriei Moldovei din 1784*, printre sumele arătate se consemnează și 42 069,60 lei colectați de la birnici, 398,30 lei-colectate de la cârciumi și 533,90-de la dughene⁴. Deci, presupunem că printre dughenele și cârciumile ce contribuiau la visteria țării se aflau și unele aflate în proprietatea unor armeni. Mai mult, o statistică a Moldovei din 1798 indică dughenele din târgurile Chișinău, Orhei și Telenești.

La Chișinău sunt enumerate 6 dughene armenesti, 4 la Orhei și 5 la Telenești⁵. Din statistică rezultă că la 1798 în târgul Chișinău erau 80 de armeni, între care: Manole Armanu, Bagdasar Armanu, Sarchiz Armanu cizmaru, etc. În dughenile din târgul Orhei își desfășurau activitatea negustorii: Mardaros Armanu, Cerchez și colegul său Nobetu, Ovanes cu fratele său Măgârdici, David Armanu bacalu și Ovanes bacalu, iar în târgul Telenești: Mihai Armanu, Petre Armanu, Cârste Armanu, Manole Armanu. Eșit din comun este faptul că printre

¹ V. Arapu, *Comunitatea armenescă și arendașia proprietăților funciare în Țara Moldovei (a doua jumătate a sec. XVIII-începutul sec. XIX)*, În „Tyragetia”, serie nouă, vol. VI [XXI], nr. 2, p. 112.

² *Călători străini, despre țările române*, vol. VI, București, Editura Academiei Române, 1976, p.151. De fapt autorii volumului consideră că nu era vorba despre un episcop ci de un protopop cu puteri quasi-episcopale.

³ Cf. *Moldova în epoca feudalismului*, Vol. VII, partea I și II, Chișinău, Editura „Știința”, 1975.

⁴ Ioan Caproșu, *Sama visteriei Moldovei din decembrie 1784*, În „Cercetări Istorice”, XVI, 1997, p. 74.

⁵ Irina Cereș, *Negustori armeni și greci – reprezentanți ai elitei economice din Țara moldovei (începutul secolului al XIX-lea)*, în „Studii de arhondologie” vol. I, p. 77.

proprietarii de dugheni nu găsim nici un armean, cum este cazul Chișinăului și Teleneștilor⁶.

Situația devine mai clară, începând cu secolul al XIX-lea. Așa, în Condica luzilor din 1803, se arată că la acel moment în Orhei se aflau 14 negustori, armeni, care plăteau un sfert din suma birului în sumă de 45 de lei, fiind obligați să plătească peste an 180 de lei⁷.

Câțiva ani mai târziu, la 1809, în timpul conflictului ruso-otoman, Gligor Zaharian, la insistența autorităților ruse, va întocmi un recensământ cu privire la numărul armenilor din Țara Moldovei. Conform acelor date în Orhei erau 34 de familii („fumuri” în original, în sensul de case), care aveau o biserică și la care se adăuga doi slujitori. Deci, avem consemnată o comunitate constituită cu un locaș de cult și slujitori bisericești, nu atât de mare ca la Akkerman sau la Chișinău, dar depășind comunitățile similare de la Chilia, Bener, Hotin sau Galați⁸.

O creștere semnificativă a populației are loc în perioada imediat următoare, astfel încât în 1817 pentru ținutul Orhei sunt indicate 299 de familii de armeni. În acest număr sunt incluse și familiile armenesti din Chișinău și din Telenești, precum și din restul ținutului, astfel încât o creștere de la 34 la 299 de familii într-o perioadă de opt ani, în acest caz, poate fi explicată.

Situația se clarifică prin catagrafia din anul 1820. Cercetătorul Constantin Ungureanu, analizând datele statisticii preluate de la Constantin N. Tomescu, arată că în acel an în Orhei trăiau 2.023 de locuitori (998 bărbați și 1.025 femei), dintre care 962 moldoveni, 608 evrei, 246 armeni, 105 ucraineni, 40 țigani, 27 ruși cu lipoveni, 17 poloni, 11 greci, 7 soldați trecuți în rezervă. Cu referire la structura socială, se arată că în Orhei au fost atestate 18 familii (85 persoane) de clerici, 3 fam. (19 persoane) de boieri și boiernași, 6 familii (25 persoane) de mazili, 27 familii de breslași (11 greci, 10 lipoveni, 99 moldoveni), 132 familii (658 persoane) de țărani moldoveni, 15 familii (89) de țărani maloruși, 17 familii (67) călărași de târg, 36 familii de armeni, 156 familii de evrei, 4 familii (16 persoane) de surugii maloruși de la poștă, 3 fam. (17 persoane) de cazaci ruși etc.⁹.

Același autor, referindu-se la toată populația ținutului Orhei la acel moment, arată un număr de 306 familii¹⁰. Considerăm că aceasta este o cifră corectă, dacă luăm în considerație că aici au fost incluse și familiile armenesti ale Chișinăului și ale Hânceștilor, care, de asemenea, făcea parte din ținutul Orhei.

După 1820, pentru o perioadă de aproximativ 20 de ani nu mai întâlnim date statistice concrete cu referire la armenii din târgul Orhei. Datorită informațiilor

⁶ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXI, *Documente interne. Miscellanea*, București, Editura Ministerului de Instrucție publică, 1911, p. 116-121.

⁷ Theodor Codrescu, *Uricariul*, vol. VIII, Iași, Tipo-litografia Buciumul Românesc, 1886, p. 268.

⁸ Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare ANRM), F. 1 Senatorii președinți în Divanurile Moldovei și Valahiei, inv. 1, d. 1190, f. 2.

⁹ Constantin Ungureanu, *Locuitorii ținutului Orhei, în anul 1820*, În „Revista de Istorie a Moldovei”, Nr. 3-4 (119-120), 2019, p. 35-36.

¹⁰ *Ibidem*, p. 56.

prezentate de către Sinodul Bisericii Apostolice Armene de la Ecimiadzîn, care se baza pe informațiile trimise de administrația ecleziastică armeană din Basarabia, se pot contura anumite date exacte pentru anii 1839 – 1840. În unul din rapoarte cu referire la eparhia Basarabiei și Nahicevanului se arată că la 1839 în Orhei exista o biserică de piatră, un preot, doi slujitori bisericești și 211 enoriași¹¹. În schimb, pentru anul următor este arătată o biserică de lemn, un preot, patru slujitori bisericești și 209 enoriași¹².

Dacă vom presupune că dintre enoriași doi au devenit slujitori bisericești, atunci numărul populației armenesti este clar. Mai dificilă este clarificarea situației lăcașul de cult. Cu atât mai mult că în alt loc al catagrafiei se arată că în Orhei erau o biserică (fără a se specifica de lemn sau de piatră) și o clopotniță a comunității armenesti¹³. Elucidarea acestei probleme o vom trata ceva mai jos.

Totuși, din informațiile documentare păstrate aflăm că la 1840 în Orhei preot al armenilor era Ovanes Hazarov, având vârsta de 56 de ani, fiind preotit în 1830¹⁴.

În următorii zece ani comunitatea va fi în creștere, astfel încât către 1851 ea va fi constituită din un preot, trei slujitori bisericești și 267 de enoriași¹⁵. La 1860 numărul segmentului etno-confesional va fi în creștere, în acest an numărându-se 315 enoriași, având un preot și trei slujitori¹⁶. De fapt, este cel mai mare număr atins de către această comunitate la Orhei, după care va urma o decădere a ei numerică, specifică pentru toate comunitățile armenesti din spațiul interfluviului pruto-nistean.

În 1872, conform datelor prezentate de scaunul de la Ecimiadzîn, la Orhei era un preot și un slujitor bisericesc, ce slujeau într-o biserică de piatră, comunitatea numărând 248 de enoriași¹⁷. Zece ani mai târziu numărul armenilor din localitate număra 200 de persoane¹⁸. Din același deceniu avem și informații privind veniturile bisericii din Orhei, care la 1884 avea un capital de 81,80 rub., cheltuielile anuale fiind estimate la 195,25 rub., iar veniturile la 153, 89, rub., numărul enoriașilor fiind același-200 persoane¹⁹.

¹¹ Arhiva Națională a Armeniei (în continuare NAA), F. 56, inv. I, d. 836, f. 32v-33.

¹² *Ibidem*, f. 210-213.

¹³ *Ibidem*, f. 212 v.-213.

¹⁴ *Ibidem*, d. 509, f. 288v-289.

¹⁵ *Ibidem*, f. 100v-101. Într-o altă dare de seamă se arată că numărul armenilor din Orhei era de 285 de persoane. Suntem tentați să fim de acord cu prima cifră, deoarece în datele recensământului din 1853, sunt arătați același număr de preoți și slujitori, o biserică de lemn, și 262 de enoriași.

¹⁶ *Ibidem*, d. 4046, f. 107. Este interesant că și în cazul Orheiului ca și a Hânceștiului datele arată că comunitățile aveau câte o biserică de piatră. Trei ani mai târziu, în ambele cazuri vor fi desemnate câte o biserică de lemn (Vezi: NAA, F. 56, inv. I, d.4462, f. 110v.).

¹⁷ *Ibidem*, d. 6258, f. 102v.-103. Către 1875, este menționată aceeași biserică de piatră, un preot și 235 de enoriași (Vezi: F. 56, inv. I, d.6646, f. 132v.- 133).

¹⁸ *Ibidem*, d. 7878, partea II, f. 297.

¹⁹ *Ibidem*, d. 7878, f. 159v-160. Conform datelor din 1881, în proprietatea bisericii cu hramul Adormirii Maicii Domnului, se afla un beci vechi, veniturile fiind de 157, 57 rub., iar cheltuielile constituiau 107, 53 ru., (Vezi: F. 56, inv. I, d. 6646, f. 132v.- 133).

Către 1892 numărul enoriașilor a scăzut la 143, comunitatea continuând să aibă în posesie o biserică cu un preot²⁰.

Către începutul secolului al XX-lea numărul enoriașilor comunității a ajuns la 296, iar către 1915 – la doar 60 de persoane²¹. Este necesar de menționat, că, datorită micșorării numărului enoriașilor de la Orhei și Hotin, aceștia apar în ultimele recensăminte împreună ca și preoții sau slujitori bisericești ai ambelor comunități. Faptul că o perioadă de timp aceste comunități au fost unificate este demonstrat și de registrul veniturilor pentru anul 1908, unde Orheiul și Hotinul apar împreună, având în proprietate comună o casă de locuit pentru slujitorul bisericesc²².

Credem totuși că numărul armenilor din Orhei era mai mare ca în Hotin, deoarece către 1915 sursele indică comunitatea armeană din Hotin ca fiind desființată, pe de o parte, iar pe de alta, un alt indiciu este activitatea de renovare a lăcașului de cult din Orhei în 1903, ceea ce confirmă că această comunitate era viabilă.

Cât privește ocupațiile principale ale reprezentanților comunității armene, ca și în cazul altor localități, acestea erau negoțul și meșteșugul. Funcționau o serie de dughene și magazine, care, cu siguranță, nu erau destinate exclusiv negustoriei, multe dintre acestea fiind și ateliere meșteșugărești. Aria ocupațiilor meșteșugărești se dovedește foarte largă, armenii fiind arcari, ciubotari, cojocari, năsturari, papucari, șoronari sau sticlari, în unele cazuri preocupările acestora fiind fixate și în onomastică.

Totodată, este evident că o parte din ei alcătuiau elita negustorească a regiunii, documentele timpului păstrându-le numele. Așa, de exemplu, la începutul secolului al XIX-lea un important rol îl jucau Baskan Bogosov, Berdos Bogosov, Sarkiz Malbaș sau Sarhis Kivorkov²³.

Este evident că în procesul de comercializare a produselor regiunii erau implicați nu doar armenii locali, dar și cei din alte zone. De pildă, în 1820 negustorul Liusparanov din colonia armenescă a Nahicevanului a cumpărat din ținutul Orheiului 1100 puduri de prune uscate și 300 000 de nuci pentru a le comercializa ulterior în Gubernia Ecaterinoslav²⁴.

În 1824 negustorul armean Guliusanov a cumpărat din județul Orhei 380 mii de nuci și 4940 ocale de prune uscate pe care le-a exportat prin vămile de la Dubăsari și Parcani în gubernia Herson²⁵.

²⁰ *Ibidem*, d. 8897, f. 49 v.

²¹ Cf. Ion Gumenăi, *Evoluția demografică a minorităților confesionale din Basarabia. Statistici din al doilea sfert al secolului al XIX-lea*, în „Archiva Moldaviae”, V, 2013, p. 167-183

²² NAA, F. 56, inv. I, d. 10837.

²³ Подградская Е.М., Томулец В.Н., *Торговая деятельность армянских купцов в Бессарабии в первой трети XIX века*, // «Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений», Ереван, Институт Истории НАН РА, 2012, с. 92.

²⁴ *Ibidem*, p. 94.

²⁵ Irina Cereș, *op. cit.*, p. 81.

Astfel, se adeverește că comunitatea armenescă avea o pondere însemnată în viața comercială a Orheiului.

Chiar dacă nu s-au așezat nemijlocit în târgul Orheiului, dar în apropierea sa, un rol important l-au jucat asemenea personalități ca Carabet Balioz sau Boris Bogdasarov. De numele ultimului este legată și chestiunea construcției/reconstrucției lăcașului de cult armean de la Orhei. Și aceasta cu atât mai mult cu cât instituția bisericii pentru comunitatea armenescă din Orhei, ca și pentru toate comunitățile armenice din Basarabia, a constituit elementul principal de coeziune și conservare din punct de vedere etnic, mai important ca alți factori – fie economici, fie politici.

O descriere amplă a istoriei comunității armenice, dar și a lăcașului de cult al acestei comuniuni ne este oferită de către cercetătorii I. Xenofontov și Lidia Prisac²⁶. Totuși, plecând de la aceasta, sunt necesare unele nuanțări și explicații suplimentare.

Cunoaștem deja că în 1809 la Orhei exista o comunitate armenescă care avea și o biserică. Deci, un locaș de cult armean este consemnat deja la 1809. Însă, din informațiile lui Gligor Zaharean nu putem desprinde, dacă aceasta era din piatră sau din lemn. Situația se complică și mai mult, pe parcursul timpului, deoarece, după cum am arătat mai sus, în 1839 este consemnată o biserică și o *clopotniță* armenescă la Orhei.

Aici trebuie să pornim de la informațiile furnizate de către I. Xenofontov și Lidia Prisac, că, aproximativ în această perioadă, la Ivancea, în proximitatea Orheiului, s-a așezat familia Balioz, care pe lângă curtea boierească a construit și o biserică din lemn²⁷. Ceea ce pare straniu, dacă luăm în considerare faptul că Carabet Balioz a fost administratorul și ginerele lui Manuc Bei care, stabilindu-se la Hâncești, acționează în același fel, amenajând curtea și construind și un locaș de cult din lemn²⁸. Situația se clarifică dacă luăm în considerație că termenul de «часовня», poate fi tradus și ca *clopotniță*, dar ca și *capelă*. Dat fiind că amplasarea acestuia nu era obligatorie în târgul Orheiului, se poate considera, deci, că la acel moment exista o biserică în Orhei și o capelă armenescă la Ivancea, astfel lucrurile explicându-se. Ulterior capela nu se va mai aminti, deoarece, efectuarea tuturor activităților religioase se va transfera la Orhei.

O altă problemă care apare este cea legată de faptul, dacă la Orhei a fost o biserică sau o casă de rugăciuni a cultului armean. Suntem tentați să credem, că, totuși, a existat o biserică. Altfel nu ne putem să ne explica de ce într-o catagrafie

²⁶ Cf. Lidia Prisac, Ion Xenofontov, *De la casa armeano-gregoriană de rugăciuni la biserica ortodoxă din Orhei*, în: „In memoriam Gheorghe Palade”, Chișinău: Bons Offices, 2018.

²⁷ *Ibidem*, p. 561.

²⁸ Cf. Ion Gumenăi, *Hâncești. Constituirea și evoluția istorică a comunității armenice în perioada autocrației ruse*, în „Perspectivele și problemele integrării în spațiul european al cercetării și educației”, vol. VIII, partea 2, Cahul, 2020, p.111-118. Probabil, tot familia Balioz a fost cea care a ajutat comunitatea armeană din Orhei să reconstruiască și nu să construiască biserica de lemn din târg.

din 1840 a Episcopiei Noului Nahicevan și Basarabiei, pentru comunitățile armenice din Chișinău și Akkerman sunt indicate câte o biserică de piatră, pentru cele de la Ismail, Hâncești, Hotin și Orhei-câte o biserică de lemn, iar pentru comunitatea din Odesa este indicată o casă de rugăciuni²⁹.

Pe de altă parte, dacă la Orhei ar fi existat o casă de rugăciuni, Sinodul armeano-gregorian de la Ecimiadzin nu ar fi îndrăznit să ceară o decorare a ctitorului acesteia. Astfel, într-un demers din 1857 către namestnicul caucazian, contele Alexandr Ivanovici Baratinschii aducea la cunoștință prezentarea Consistoriului eparhial al bisericii armeano-gregoriene din Nahicevan și Basarabia, din 17 aprilie 1855, în care se arăta că ctitorul Bisericii armenice din Orhei, Arutiu Arutuneanț, prin alegerea unanimă de către enoriași și confirmarea din partea Conducerii duhovnicești locale, a fost confirmat în funcția în 1845. Continuând activitatea neîntrerupt, cu dăruire, pentru binele bisericii care i-a fost încredințată, i-a crescut bunurile și veniturile precum și a procurat pentru ea lucrurile necesare, fapt pentru care a fost apreciat de către enoriași. Pornind de la aceste merite, conducerea eparhială solicită demersul sinodului de la Ecimiadzin privind decorarea ctitorului Arutuneanț.

Drept urmare, Sinodul Armeano-Grigorian de Ecimiadzin, a interveni pe lângă Namestnicul Caucazului în vedrea decorării lui Arutuneanț cu medalia de aur pe panglica Sfintei Ana³⁰.

O serie de informații în vederea clarificării situației bisericii din Orhei pot fi extrase dintr-o copie de pe dispoziția adjunctului conducătorului armatei din Districtul militar al Odesei, din 3 iunie 1865, cu Nr. 711 către Guvernatorul militar al Basarabiei, în legătură cu furtul din Casa de rugăciuni armeano-gregoriană din Orhei a bunurilor și banilor în sumă de 500 de ruble argint.

Astfel, preotul Bisericii armeano-gregoriene din Orhei, Amamneanț, și starostele bisericii Ariton Asvadurov au anunțat poliția că la 8 februarie acel an, la orele 9 dimineața, venind la biserică au găsit ușile deschise, lacătul sfărmat, lada cu bani și cutia milelor goale și descuiate. După o scurtă cercetare, au constatat că lipseau bunuri, diferite lucruri și bani în sumă de 500 de ruble argint.

După cum arată documentele de arhivă, șeful poliției de Orhei, Soleanicev, efectuând ancheta polițienească, l-a bănuț de furt pe ostașul Fedor Cernov, aflat la întreținerea statului pe lângă comanda de uiezd din Orhei. Suspiciunile vin în primul rând din cauza că acesta are un comportament indecent, în al doilea rând, el are o concubină Agafia, întreținerea căreia este costisitoare, în al treilea rând, fiindcă lui Cernov i-a fost repartizată locuință, iar el stă la ostașul numitei comande Zahar Zaițev ce locuiește, la rândul său, cu o concubină, femeia Parascovia Strelitova care are 4 copii, și, în al patrulea rând, în baza mărturiilor date de Varvara, copila de 10 ani a lui Zaițev, referitor la înnoptarea lui Cernov în data de 8 februarie la ei în casă.

²⁹ NAA, F. 56, inv. I, d. 836, f. 210 -213.

³⁰ *Ibidem*, d. 3357, f. 5-6.

De pe Zaițev sunt scoase suspiciunile, deoarece acesta, pe de o parte, are 4 copii, iar, pe de alta, în noaptea furtului acesta a bețivănit cu ostașul Borovikov.

Percheziția de la locuința lui Cernov nu a dat nimic. Ostașii Cernov și Zaițev nu recunosc că ar fi înfăptuit furtul de la biserică. Dar Zaițev a recunoscut că în noaptea de 8 februarie a băut împreună cu ostașul Borovikov.

Reeșind din datele ce au fost prezentate și nefiind dovezi privind vina ostașilor Cernov și Zaițev, în furtul de la Biserica Armeano-gregoriană din Orhei a lucrurilor și banilor, în baza art. 340 a Regulamentului militar, în conformitate și cu părerea Guvernatorului, se dispune să fie eliberați ostașii Cernov și Zaițev în legătură cu acest caz³¹.

Dn aceste documente rezultă că se se făcea o confuzie între biserică și casa de rugăciuni din Orhei. În documentele autorităților țariste lăcașul era văzut ca o casă de rugăciuni, pe când pentru armeni și pentru autoritățile ecleziastice armenie lăcașul era o biserică.

Cât privește materialul de construcție a lăcașului de cult armenesc, la 1860 era consemnată o biserică de piatră, către 1863 este amintită deja o biserică de lemn, o situație similară cu cea din Hâncești, iar către 1872³² se semnalează o biserică de piatră, după care este consemnată oficial o biserică de piatră.

Chiar dacă exista un lăcaș de piatră în care oficia un preot și slujitori bisericești, comunitatea, după cum am arătat, către sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor se afla în descreștere numerică, ca și în toată Basarabia, deși nu într-o situație atât de critică ca la Hotin. La începutul secolului XX, comunitatea armeană din Hotin dispare, astfel încât către 1902 în Hotin exista o biserică armeană și un singur armean – ctitorul Lusahanov, pe care Consitoriul, la 10 august 1895 îl împuternicea de a da în arendă casele bisericești și magazinele printr-un acord prealabil cu conducerea bisericii armenie³³, fapt care confirmă supoziția noastră că enoriașii Orheiului și Hotinului erau uniți într-o singură comunitate, fiind prezenți, ca număr, în recensămintele timpului prin consemnarea doar la Orhei.

O dovadă că parohia armenescă de la Orhei continua să se dezvolte, spre deosebire de cea de la Hotin, o constituie și cererea din 1903 privind construcția în această localitate a unui locaș de cult nou al acestei confesiuni.

Reflectarea acestui moment este imposibilă fără a puncta schimbările survenite în relațiile Bisericii Apostolice Armene cu statul la acel moment. După răscoala armenilor din Imperiul Otoman, în vederea prevenirii unui val național și revoluționar în 1891 Alexandru al III-lea a emis un decret imperial privind regulile de izolare în regim administrativ a fețelor bisericești ce aparțineau Bisericii armeano-gregoriene, prevăzând, inclusiv, exilarea în cazul încălcării ordinii publice. Mergând mai departe, în ianuarie 1896 a fost adoptat programul privind

³¹ *Ibidem*, d. 1091.

³² NAA, F. 56, inv. I, d. 6258, f. 102v.-103.

³³ *Ibidem*, inventar XVIII, dosar 738, fila 5.

supunerea treptată a Bisericii Apostolice Armene față de stat, primul punct declarând scoaterea de sub auspiciile bisericii a instituțiilor de învățământ.

Această linie politică a fost continuată prin decretul imperial din 12 iunie 1903, ce prevedea secularizarea proprietăților Bisericii armeano-gregoriene. Era o strategie prin care se urmărea: 1) continuarea politicii de acaparare a școlilor armenesti, transformându-le în școli populare ale statului; 2) subminarea susținerii materiale a mișcării naționale armenice ce promova autodeterminarea Armeniei de Vest din cadrul Imperiului Otoman; 3) reducerea importanței scaunului de la Ecimiadzin și transformarea Catolicosului în conducător al supușilor armeni din Imperiul Rus; 4) transformarea preoților armeni într-un colegiu de funcționari spirituali ca și în Georgia, conceput ca instrument al politicii țarismului; 5) înăbușirea mișcărilor și ideilor revoluționare din Caucaz³⁴.

Tocmai în acest context, după cum arată și I. Xenofontov și L. Prisac, pe 26 februarie 1903 preotul Martiros Zatikianț de la Orhei, având aprobarea din partea arhiepiscopului Nerses și estimarea tuturor cheltuielilor, prezenta spre examinare și aprobare Subdiviziunii Locale de Construcție un plan de reparație și de extindere a vechii Case de rugăciuni armeano-gregoriene cu hramul „Sfânta Născătoare de Dumnezeu”³⁵.

Nu putem fi, însă, de acord cu acești doi cercetători cu referire la preotul comunității, Martiros Zatikianț, pe care ei îl identifică cu preotul pomenit și de cunoscutul cercetător armean A. Toramanean, însă, cu numele rusificat – Martiros Zaharov. În primul rând preotul Martiros Zaharov este menționat la anul 1851, deci, un calcul simplu matematic arată, dacă luăm în considerație faptul că acesta a fost preot la cel puțin 20 de ani că, la momentul înaintării cererii ar fi avut 72 de ani. La această vârstă înaintată el trebuia, către sfârșitul secolului al XIX-lea, să officieze și pentru comunitatea armeană de la Orhei și de la Hotin, un efort fizic destul de solicitant. De altfel, în 1840 preot aici era Ovanes Hazarov³⁶, având 56 de ani, care a fost înlocuit cu acest Martiros Zaharov, iar ulterior, după cum am arătat referindu-ne la jaful de la biserica armenescă din Orhei în 1865, ca preot este menționat un oarecare Amamneanț și starostele bisericii Ariton Asvadurov, numele lui Martiros Zatikianț nefiind menționat. Credem că ultimul a fost numit preot într-o perioadă mai târzie, el nefiind aceeași persoană cu Martiros Zaharov. Totodată, suntem de acord cu I. Xenofontov și L. Prisac cu referire la faptul că arhitect al proiectului viitoarei biserici de la Orhei a fost Alessandro Bernardazzi (1831–1907). Informațiile documentare arată că inițial se prevedea extinderea casei de rugăciuni prin întărirea fundației și înălțarea clădirii prin ridicarea unui etaj suplimentar.

³⁴ Cf. Ion Gumenăi, *Situația Bisericii Apostolice Armene din Basarabia (anii 1860–începutul secolului XX)*, în „Anuarul Institutului de Istorie: Materialele sesiunii științifice anuale, 20 decembrie 2018”. Chișinău, 2020, p.150-156.

³⁵ Lidia Prisac, Ion Xenofontov, *op. cit.*, p. 562.

³⁶ NAA, F. 56, inv. I, d. 509, fila 288v-289.

Situația se schimbă în urma inspecției vechii clădiri la 8 mai 1903, când Consistoriul armeano-gregorian al Arhiepiscopiei Basarabiei și Noului Nahicevan a solicitat în mod repetat deja Secției de Construcții a Administrației Guberniale a Basarabiei permisiunea de a transfera existentul locaș de cult, potrivit planului localității Orhei, din zona veche în zona de centru a orașului. Logica solicitării de strămutare a casei de rugăciuni spre centrul orașului reieșea mai ales din considerentul prestigiului și splendorii pe care urma să-l aibă lăcașul de cult³⁷.

Astfel, către începutul Primei Conflagrații Mondiale comunitatea armenescă din Orhei avea în posesia sa o biserică de piatră, personal cultic și o comunitate care și-a continuat existența și în perioada următoare.

Ca urmare a informațiilor documentare și istoriografice expuse putem să facem o serie de concluzii. Înainte de toate, despre o comunitate etno-confesională armeană formată în Orhei credem că putem vorbi, începând cu a II-a jumătate a secolului al XVIII-lea.

La începutul secolului al XIX-lea Orheiul este consemnat printre localitățile Țării Moldovei cu cele mai însemnate comunități armenesc. Din punct de vedere demografic, populația armeană din Orhei va fi în creștere până în anii 1860, atinând o cifră maximă de 315 persoane, după care, ca de fapt și în restul teritoriului interfluviului pruto-nistean, se va constata o descreștere a acesteia.

Referindu-ne la locașul de cult din Orhei, acesta exista deja către 1809, fiind consemnat de către Gligor Zaharean. Probabil, prin 1830, biserica a fost reconstruită sau reparată, iar în anii 1970 lăcașul de cult de lemn va fi înlocuit cu unul de piatră.

În cele din urmă, noul sediu al bisericii armenesc din Orhei va fi construit în anul 1903, la cererea preotului din localitate, susținut de conducerea centrală a eparhiei Noului Nahicevan și Basarabiei.

Cât privește întrebarea dacă în localitate a existat, totuși, o casă de rugăciuni sau o biserică armenescă, considerăm că confuzia în legătură cu denumirea locașului de cult se datorează calificării diferite a acestuia de către autoritățile țariste, pe de o parte, și de cele ecleziastice armenesc, pe de alta.

³⁷ Lidia Prisac, Ion Xenofontov, *op. cit.*, p. 562.

Dinu Poștarencu*

APLICAREA INOVAȚIILOR TEHNICE ÎN BASARABIA SUB DOMINAȚIA ȚARISTĂ

The study sums up a series of information regarding the application of technical innovations in Bessarabia under tsarist rule. On April 8, 1860, with the construction of the Odesa-Chisinau telegraph line, the Bender telegraph station began its activity, and on April 24, 1860 – the Chisinau telegraph station. In 1890, the Chisinau telephone exchange was put into use, being the first telephone exchange in Bessarabia. The implementation of the projects to create the telephone network in Bessarabia followed. Towards the end of the 19th century, another technical innovation began to be introduced in Bessarabia: electric lighting. At the beginning of the 20th century, in Bessarabia, bicycles and automobiles were used as means of transport.

Keywords: Bessarabia, technical innovations, telegraph, telephone, electric lighting, bicycle, automobile.

Introducerea telegrafului

La 10 ianuarie 1859 guvernatorul militar al Basarabiei Fonton de Verrayon a transmis diriguitorilor de la Sankt Petersburg solicitarea nobilimii basarabene de a permite construirea unei linii telegrafice de la Balta până la Chișinău, cu ramificație spre Sculeni și, prin Bălți, până la Sulița Nouă, pentru a înlesni întreținerea corespondenței¹.

Prin adresa din 25 martie 1859, Direcția Generală a Căilor de Comunicație și a Clădirilor Publice i-a răspuns lui Fonton de Verrayon că nu este posibilă stabilirea comunicației telegrafice între Balta și Chișinău, deoarece linia telegrafică Odesa-Jitomir avea doar un fir. De aceea a propus să fie construită linia telegrafică Odesa-Chișinău, cu atât mai mult că Odesa dispunea de legătură telegrafică, prin Jitomir, cu Austria și, prin Varșovia, cu Prusia, iar pentru comunicațiile cu Principatul Moldovei și cu Turcia era concepută construcția unei linii telegrafice din Odesa, prin Tatarbunar. Astfel, Chișinăului i se deschidea perspectiva de a se conecta la rețeaua telegrafică a Imperiului Rus, iar prin intermediul acesteia basarabenii obțineau posibilitatea de a întreține corespondența cu destinatarii din imperiu și din străinătate. Peste scurtă vreme intervine o modificare în con-

* **Dinu Poștarencu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

¹ Arhiva Națională a Republicii Moldova (în continuare se va cita: A.N.R.M.), Fond 88 (Adunarea nobilimii Basarabiei), inventar 1, dosar 1535, f. 1–3.

textul trasării liniei telegrafice în zona Basarabiei. La 11 iulie 1859 guvernatorul militar al Basarabiei i-a comunicat mareșalului nobilimii Mihail Al. Cantacuzino că, din poruncă imperială, urma să fie construită linia telegrafică din Odesa, prin Chișinău până la Leova. Guvernul țarist își asuma obligația să efectueze lucrările de construcție a liniei în limitele Basarabiei din contul său, propunând, în același timp, categoriilor sociale din provincie să-și dea concursul în vederea implementării acestui proiect: să închirieze în Chișinău, cu mijloacele bănești proprii, un local pentru instalarea stației telegrafice și să pregătească numărul necesar de stâlpi de lemn pentru fixarea sârmelor telegrafice. Nobilimea basarabească și-a anunțat disponibilitatea de a oferi sprijinul solicitat. Privitor la construcția acestei linii s-a convenit și la nivel interstatal. În ianuarie 1860, guvernele Rusiei și al Principatului Moldovei au convenit ca racordarea liniei telegrafice proiectată Odesa-Chișinău cu linia telegrafică a Principatului Moldovei² să aibă loc între satele Cărpineni și Topor³, pe unde trecea, în conformitate cu clauzele Tratatului de pace de la Paris din 18/30 martie 1856, frontiera dintre Imperiul Rus și Principatul Moldovei, primul dintre aceste două sate continuând să fie în componența Imperiului Rus, iar cel de-al doilea sat fiind retrocedat Principatului Moldovei împreună cu șirul de localități de pe teritoriul din sudul Basarabiei limitrof Dunării.

La 8 aprilie 1860 mecanicul Tomas i-a raportat lui Fonton de Verrayon că a intrat în funcție stația telegrafică din Bender. Curând, același mecanic l-a înștiințat din Bender pe Fonton de Verrayon prin raportul din 24 aprilie 1860 că și-a început activitatea și stația telegrafică din Chișinău. Calitatea de șef al stației din Chișinău o avea căpitanul Astafiev, care a intrat în exercițiul funcțiunii în ziua de 13 mai 1860⁴.

În decembrie 1860 a fost încheiat un angajament telegrafic între Rusia și Principatul Moldovei, însă schimbul instrumentelor de ratificare al acestei înțelegeri s-a făcut abia la 1 februarie 1862, în urma unor noi negocieri⁵.

Publicul cunoscător al limbii ruse avea posibilitatea să se informeze în privința regulilor de primire și trimitere a depeșelor prin intermediul telegrafului electromagnetic în limitele Imperiului Rus, precum și în privința tarifelor serviciilor prestate de Stația Telegrafică din Chișinău, acestea fiind făcute public⁶.

Prin intermediul presei din februarie 1868, șeful Stației Telegrafice din Chi-

² În 1854, în Principatul Moldovei a fost construită linia telegrafică Iași-Suceava, iar în ziua de 14/26 februarie 1855 a avut loc inaugurarea biroului telegrafic din Iași, realizându-se astfel legătura telegrafică între Principatul Moldovei și Austria. Pe 24 august/5 septembrie 1855, prin Focșani a fost stabilită conexiunea între liniile telegrafice din Principatul Moldovei și cele din Țara Românească (Nicolae Perciun, *Din istoria telecomunicațiilor române*, București, Editura Academiei Române, 1999, p. 33–34, 37).

³ A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 1535, f. 6, 15–38.

⁴ A.N.R.M., Fond 2 Cancelaria Guvernatorului Basarabiei, inventar 1, dosar 6819, f. 107, 118, 122.

⁵ Nicolae Perciun, *op. cit.*, p. 49.

⁶ *Памятная книжка Бессарабской области на 1862 год*, Кишинев, 1862, p. 92–101.

șinău F. Narkevici i-a rugat pe destinatarii telegramelor nu numai să semneze chitanțele prezentate de către curieri, dar să indice orele și minutele când le-au fost înmânate depeșele, conform prevederii regulamentare⁷.

La 1886, funcția de telegrafist la Stația Telegrafică din Chișinău o exercita Carol Krauze care deținea rangul civil rusesc de clasa a VII-a⁸.

După cum anunța presa chișinăueană din noiembrie 1904, șeful Stației Telegrafice din Chișinău, electrotehnicul N.T. Nemțan, a realizat o invenție în domeniul telegrafiei, care dădea posibilitatea de a mări viteza de transmitere a depeșelor prin același fir cu ajutorul aparatului de imprimare al lui Hughes⁹, concomitent și în sens opus. Această inovație a lui Nemțan a fost experimentată cu succes pe linia telegrafică dintre Chișinău și Odesa¹⁰.

Montarea rețelei telefonice

În 1890 a fost dată în folosință centrala telefonică din Chișinău, fiind prima centrală telefonică din Basarabia. Tot în acest an, la 18 aprilie, ministrul Afacerilor Interne al Rusiei a aprobat condițiile de folosință a rețelei telefonice din Chișinău. Ulterior, condițiile de folosință au fost completate cu noi prevederi în conformitate cu dispozițiile șefului Direcției Generale a Poștelor și Telegrafelor din 14 ianuarie 1892, 31 august 1893 și 17 decembrie 1894. În primul paragraf al reglementărilor se menționează că rețeaua telefonică din Chișinău a fost construită pentru a stabili legătura între persoane și instituții situate în raza orașului și în împrejurimile acestuia. Fiecare abonat al rețelei telefonice se cupla cu centrala telefonică printr-un fir separat, montarea acestuia, precum și instalarea aparatelor telefonice se efectua din contul statului¹¹. Centrala telefonică era deservită de mecanicul Mihail E. Korevițki¹².

În ședința din 5 octombrie 1892, Consiliul Orășenesc Chișinău a decis să întreprindă un demers privitor la conectarea telefonică a Chișinăului cu Odesa, drept temei servind rugămintea comercianților locali, reprezentanților instituțiilor de credit și a altor persoane interesate de această legătură telefonică. Șeful Circumscripției Poștal-Telegrafice Chișinău a răspuns că stabilirea unei asemenea legături era posibilă¹³.

⁷ *Объявление от начальника Кишиневского телеграфа*, în „Бессарабские областные ведомости“, Chișinău, 24 februarie 1868, nr. 8, p. 46.

⁸ „Бессарабские губернские ведомости“, Chișinău, 10 iulie 1886, nr. 70, p. 1.

⁹ David Edward Hughes (n. 1831 – d. 1900), inventator englez și american în domeniul telegrafiei și telefoniei.

¹⁰ *Важное усовершенствование в области телеграфа*, în „Бессарабца“, Chișinău, anul VIII, 1 noiembrie 1904, p. 3.

¹¹ A.N.R.M., Fond 88, inventar 1, dosar 2140, f. 159; „Бессарабские губернские ведомости“, Chișinău, 24 mai 1890, nr. 49, p. 1.

¹² *Бессарабский адрес-календарь на 1892 год*, Кишинев, 1892, p. 7.

¹³ A.N.R.M., Fond 9 Oficiul afacerilor orășenești și zemstvă al Guberniei Basarabia, inventar 1, dosar 87, f. 8–9.

De la 15 februarie 1903 în Chișinău a început să funcționeze centrala telefonică interurbană Chișinău-Odesa¹⁴.

În 1906 centrala telefonică guvernamentală din Chișinău se afla în sediul Oficiului Poștal-Telegrafic (strada Gogol, nr. 39). Funcția de șef al centralei telefonice o exercita electromecanicul Nicolae T. Nemțan, iar cea de mecanic – Nicolae P. Moraru¹⁵.

Printr-un apel adresat în iunie 1905 proprietarilor funciari din județul Chișinău, Zemstva Județeană Chișinău a lansat inițiativa de a construi în limitele județului o rețea telefonică. Ca urmare, în primăvara anului 1906, în județ se efectuau lucrări pregătitoare pentru construirea rețelei de telefonie, sub conducerea electromecanicului Nicolae T. Nemțan: se transportau și se instalau stâlpi, se întindeau fire. Către data de 21 iulie 1906 funcționa deja linia telefonică care lega orașul Chișinău cu satele Suruceni, Nimoreni și Văsieni¹⁶. În aceeași zi a avut loc sfințirea centralei telefonice a zemstvei, amplasate în clădirea Comitetului Executiv al Zemstvei Județene Chișinău. Ritualul de sfințire a fost oficiat de preotul Mihail Berezovschi, în prezența președintelui Comitetului Executiv al Zemstvei Județene Gheorghe T. Suruceanu și a altor persoane oficiale. Astfel, au devenit posibile convorbirile telefonice între chișinăuieni și, deocamdată, câteva sate din componența județului. Pentru a contacta telefonic un sat anume, abonații din Chișinău trebuiau să formeze centrala telefonică guvernamentală din Chișinău și să solicite să li se facă legătura cu centrala telefonică a zemstvei, apoi să solicite acesteia din urmă să li se facă conexiunea cu comutatorul telefonic din centrul de plasă căruia i se subordona sub aspect administrativ satul respectiv și, în sfârșit, primind răspuns din centrul de plasă, să ceară să li se facă legătura cu satul de care aveau nevoie¹⁷.

Lucrările de extindere a rețelei telefonice se desfășurau în continuare. În luna aprilie 1907, Zemstva Județeană Orhei inițiasse lucrările de instalare a rețelei telefonice în limitele județului Orhei, sub supravegherea electrotehnicului Nicolae T. Nemțan. În a doua jumătate a lunii mai 1907 se duceau la bun sfârșit lucrările de montare a liniei telefonice Chișinău-orașul Orhei, care era racordată cu centrala telefonică guvernamentală din Chișinău¹⁸.

¹⁴ *Обзор Бессарабской губернии за 1903 год*, Кишинев, 1905, p. 35. Despre legătura telefonică interurbană dintre Chișinău și Odesa se menționează și în textul intitulat: *Международный телефон Кишинев-Одесса*, în „Бессарабский адрес-календарь на 1907 год“, Кишинев, 1906, p. 20.

¹⁵ *Бессарабский адрес-календарь на 1907 год*, Кишинев, 1906, p. 7.

¹⁶ *Земский телефон*, în „Бессарабская жизнь“, Chișinău, anul I, 17/30 iunie 1905, nr. 155, p. 3; „Бессарабская жизнь“, Chișinău, anul II, 5 mai 1906, nr. 107, p. 3; „Бессарабец“, Chișinău, anul X, 21 iulie/3 august 1906, nr. 152, p. 3.

¹⁷ Н. III, *Земская телефонная сеть и телефонная станция*, în „Друг“, Chișinău, anul X, 22 iulie/4 august 1906, nr. 185, p. 3; „Бессарабец“, Chișinău, anul X, 25 iulie/7 august 1906, nr. 154, p. 3.

¹⁸ „Бессарабская жизнь“, Chișinău, anul III, 20 aprilie 1907, nr. 92, p. 3; „Бессарабская жизнь“, Chișinău, anul III, 20 mai 1907, nr. 115, p. 3.

Pe 12 decembrie 1908 a fost stabilită legătura telefonică între Chișinău, Bender, Tiraspol și Odesa¹⁹.

Presa din luna august 1911 informa că inginerul Nicolae Nemțan elabora proiectul reconstrucției rețelei telefonice orașenești. Pe străzile unde stâlpii de telefon prezentau un obstacol pentru amplasarea liniilor de tramvai, se preconiza plasarea subterană a firelor telefonice. Cheltuielile pentru montarea firelor subterane și le asumase Societatea Belgiană²⁰. La 1913, rețeaua telefonică din orașul Chișinău întrunea 845 de abonați²¹.

O altă inovație tehnică: iluminatul electric

Iluminarea Chișinăului. În anii '20 ai secolului al XIX-lea, străzile orașului Chișinău erau iluminate cu opaițe. Acest mod de iluminare era întrebuițat cu ocazia aniversărilor de la urcarea pe tronul Rusiei, la 12 martie 1801, a împăratului Alexandru I. Bunăoară, la 29 martie 1824 guvernatorul civil al Basarabiei Constantin Catacazi a prescris Consiliului Orașenesc Chișinău să treacă la cheltuieli suma de 125 de lei achitată pentru cumpărarea a 200 de opaițe noi, în locul opaițelor stricate, a slăninii, din care urma să se obțină untură pentru a fi turnată în opaițe, și a fitilurilor de hârtie. Această sumă fusese cheltuită pentru iluminare la 12 martie 1824, cu prilejul sărbătoririi întronării monarhului rus²². În 1825, pentru iluminatul orașului cu această ocazie au fost pregătite 200 de opaițe umplute cu untură, în care erau introduse fitiluri de hârtie²³.

Totodată, erau utilizate și felinare de care aveau grijă trei fanaragii. La 13 mai 1825 guvernatorul civil Constantin Catacazi a dat ordin Consiliului Orașenesc Chișinău să nu mai angajeze fanaragii, deoarece aceștia erau de prisos, aprinderea și stingerea felinarelor urmând să fie pusă pe seama paznicilor din fiecare sector al orașului, care se adăposteau în gherete²⁴.

În 1854, cu prilejul sosirii în Chișinău a copiilor împăratului Nicolai I al Imperiului Rus, Nicolai și Mihail, străzile orașului au fost iluminate cu opaițe umplute cu seu²⁵.

În iunie 1866 era programată o licitație pentru darea în antrepriză a livrării uleiului mineral²⁶ și a fitilurilor, necesare pentru 147 de felinare din Chișinău²⁷.

¹⁹ „Друг“, Chișinău, anul XII, 16/29 decembrie 1908, nr. 321, p. 2. Există în acest sens și o altă informație. Tot prin intermediul acestui ziar s-a anunțat că în ziua de 20 iulie 1908 era programată deschiderea legăturii telefonice între Chișinău, Bender și Odesa („Друг“, Chișinău, anul XII, 19 iulie/1 august 1908, nr. 186, p. 3).

²⁰ „Друг“, Chișinău, anul XV, 25 august 1911, nr. 195, p. 2.

²¹ *Обзор Бессарабской губернии за 1913 год*, Кишинев, 1914, p. 11.

²² A.N.R.M., Fond 75 Duma orașului Chișinău, inventar 1, dosar 237, f. 1.

²³ A.N.R.M., Fond 75, inventar 1, dosar 279, f. 2.

²⁴ A.N.R.M., Fond 75, inventar 1, dosar 282, f. 1.

²⁵ A.N.R.M., Fond 6 Administrația Guberniei Basarabia, inventar 3, dosar 788, f. 8.

²⁶ Ulei mineral (fotogen) – ulei extras din cărbunele brun.

²⁷ „Бессарабские областные ведомости“, Chișinău, 4 iunie 1866, nr. 23, p. 155.

Introducerea iluminatului electric în Basarabia. Drept punct de început al istoriei iluminatului electric în Chișinău poate fi considerată data de 6 mai 1884. Noaptea se lăsase de-a binelea, când Matei C. Zozulin a notat în jurnalul său că a venit din oraș, unde a văzut iluminarea cu prilejul sărbătorii majoratului moștenitorului²⁸ tronului rus. După el, iluminarea era mizerabilă, dar a remarcat o inovație: erau instalate șapte „felinare electrice“, de la Piața Poliției-nească până la statuia împăratului Alexandru al III-lea. Aceste felinare urmau să fie aprinse timp de zece zile în scop experimental, pentru a stabili dacă se poate trece de la iluminatul cu petrol la cel electric. Însă, după cum a constatat autorul însemnărilor, „felinarele electrice“ iluminau slab, pe o rază de o sută de pași, ca într-o noapte cu lună. Făcând niște calcule, Matei Zozulin a concluzionat că înlocuirea a 800 de felinare cu petrol repartizate prin oraș cu cel puțin 300 de „felinare electrice“, inclusiv instalarea acestor felinare, era foarte costisitoare, din care motiv s-a îndoit că administrația orașului va accepta iluminatul electric²⁹.

La 26 mai 1892, primarul orașului Chișinău Carol Schmidt l-a pus la curent pe guvernatorul Basarabiei despre intenția sa de a organiza în Grădina Publică și în clădirea Adunării Nobilimii experimente referitoare la iluminatul electric, pentru a-i iniția pe locuitorii orașului cu acest mod de iluminare și a le demonstra intensitatea diferitor becuri, din care motiv a rugat să i se îngăduie să efectueze aceste experimente și să deschidă o expoziție de aparate și de corpuri de iluminat. Curând, Carol Schmidt i-a prezentat guvernatorului planul privind repartizarea felinarelor și a mașinii producătoare de energie electrică. Iar la 13 iunie 1892, Secția de Construcții a Cărmuirii Guberniale a Basarabiei a emis o autorizație, semnată de inginerul gubernial, viceguvernatorul și guvernatorul Basarabiei Aleksandr P. Konstantinovici, prin care a fost consimțită executarea experimentelor proiectate, urmând ca instalarea cazanului cu abur și a celorlalte aparate să se realizeze sub supravegherea mecanicului gubernial al Basarabiei Ștefan Serbov și al electrotehnicienilor din cadrul Circumscripției Poștal-Telegrafice Chișinău³⁰.

Tot în 1892, edilii Chișinăului au abordat chestiunea privind electrificarea orașului, oferta fiind înaintată Primăriei de către I.V. Grosman. Mai târziu, propuneri similare au fost făcute și de alte persoane. După examinarea acestor oferte, Consiliul Orașenesc Chișinău a constituit la 16 martie 1894 o comisie care a elaborat condițiile de concesiune³¹ a lucrărilor de electrificare. Însă, nici una dintre ofertele antreprenorilor n-a întrunit condițiile formulate de comisie. Pe lângă aceasta, comisia a conchis că problema privind iluminarea orașului cu aju-

²⁸ Este vorba de viitorul împărat al Imperiului Rus Nicolai al II-lea, născut la 6/18 mai 1868.

²⁹ Gheorghe Bezviconi, *Amintiri din Basarabia. Din jurnalul lui M.C. Zozulin (1884–1891)*, în „Convorbiri literare“, București, iunie 1940, p. 532.

³⁰ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 185, f. 1–2, 4.

³¹ În original: „условия концессии“.

torul energiei electrice era insuficient studiată și, drept consecință, implementarea acestui proiect s-a tergiversat³².

În ianuarie 1901 redacția unui ziar chișinăuian a comunicat cititorilor că administrația orașului a căutat mult timp antreprenori pentru a introduce în viață iluminatul electric în Chișinău. În sfârșit, a fost aleasă firma germană „Helios” din Köln, cu care, până la urmă, nu s-a încheiat contractul. Astfel că la 1901 pentru iluminatul public în Chișinău se foloseau încă 1200 de felinare alimentate cu petrol lampant³³.

În timp ce municipalitatea Chișinăului examina problema cu privire la iluminarea electrică a urbei, unele persoane private au reușit să pună în practică această descoperire, pentru a-și ilumina casele.

La 15 noiembrie 1894, negustorul chișinăuian Mender Godețko a depus la Cancelaria Guvernatorului Basarabiei o petiție, în care arăta că a dat în arendă fraților Fitov imobilul său cu doua nivele, recent construit la colțul străzilor Sinadinovskaia și Aleksandrovskaia, unde aceștia au amplasat în curte o uzină electrică, de la care au tras fire pentru a ilumina imobilul. Deoarece în caz de furtună se putea întâmpla vreo nenorocire, petiționarul a rugat ca antreprenorul care instala rețeaua electrică să fie obligat să monteze un paratrăsnet pe imobil, iar până atunci să nu pună în funcțiune uzina. Reprezentantul Casei de comerț „Frații P. și A. Fitov”, Piotr Ilici Fitov, a menționat într-o petiție înaintată guvernatorului că lucrările de electrificare în sediul acestei case de comerț le efectua inginerul-tehnolog Ilia Bluștein³⁴.

După cum s-a constatat, rețeaua electrică din magazinul fraților Fitov era instalată în concordanță cu normele referitoare la utilizarea curentului electric, confirmate la 12 august 1885 de către Ministerul Afacerilor Interne³⁵. Energia electrică pentru iluminarea magazinului acestor frați era furnizată de un locomobil, care punea în funcție dinamul.

Același reprezentant al Casei de comerț „Frații P. și A. Fitov”, Piotr I. Fitov, a solicitat permisiune să instaleze iluminatul electric în casa lui Gorodețki. Secția de Construcții a Cărmuirii Guberniale a Basarabiei i-a aprobat planul la 30 aprilie 1895. Tot în 1895, Secția de Construcții a aprobat și planurile de instalare a iluminatului electric la două mori: la moara din raza Chișinăului a

³² A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 526, f. 3–4; *Историческая записка по делу устройства в г. Кишиневе электрического освещения. Составлена по поручению Кишиневского городского головы делопроизводителем Городской Управы Г.А. Боровицким*, Кишинев, Типография Я.Н. Перпера, 1909, p. 3–4; Ion Varta, Tatiana Varta, *Primarul Carol Schmidt: opera de modernizare a orașului Chișinău*, Studiu introductiv. Documente, Chișinău, Editura Cartier, 2014, p. 262–263.

³³ „Бессарабец”, Chișinău, anul V, 14 ianuarie 1901, p. 3; *Стоимость городского освещения*, în „Бессарабец”, Chișinău, anul V, 21 februarie 1901, nr. 48, p. 3; *Историческая записка по делу устройства в г. Кишиневе электрического освещения*, p. 6–7.

³⁴ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 307, f. 1, 4.

³⁵ *Ibidem*, f. 9.

negustorului A. Levenzon și la cea a negustorului Mihail Zoti, aflată pe Drumul Băcioiului³⁶.

Prin procesul-verbal din 17 septembrie 1896, Secția de Construcții a aprobat planul de construire pe strada Sinadinovskaia, în zona Pieții Polițienești din Chișinău, a unei case de lemn temporare pentru adăpostirea unui muzeu. În scurt timp, construcția din lemn a fost înălțată. Proprietarul acesteia Iacob Lebzin a intervenit pe lângă guvernator cu rugămintea să i se dea voie să instaleze lângă construcție un felinar, pe care să-l conecteze la sursa de curent electric de la magazinul fraților Fitov. Prin certificatul din 8 octombrie 1896, Secția de Construcții i-a acordat lui I. Lebzin dreptul de a deschide muzeul destinat publicului³⁷.

Treptat, sporea interesul chișinăuienilor față de electricitate. Pe data de 18 noiembrie 1896, Iulie Karl Frenel, administratorul magazinului Societății Manufacturilor pe Acțiuni din Zyrardów Ghille și Ditrih³⁸, a prezentat Cărmuirii Guberniale a Basarabiei spre aprobare planul centralei electrice și al rețelei de iluminare electrică pe care o montase în magazinul, situat în casa lui Finkelstein de pe strada Gubernskaia și stradela Polițienească din Chișinău. Electrotehnicianul de la Telegraful Guvernamental a specificat în certificatul eliberat lui Frenel că rețeaua electrică a fost montată corect sub aspect tehnic³⁹.

Cercetând la 5 martie 1897 rețeaua de iluminat electric montată la fabrica de distilare a alcoolului a negustorului Elizar Reidel, aflată pe strada Botezatovskaia, electrotehnicianul de la Telegraful Guvernamental Vladimir E. Ghins a descoperit unele abateri de la normele tehnice. După ce Reidel le-a înlăturat, electrotehnicianul Ghins i-a remis, la 6 mai 1897, actul prin care a certificat că rețeaua electrică de la fabrică era aranjată corespunzător cerințelor tehnice. Potrivit proiectului, rețeaua includea 56 de becuri cu potasiu, care necesitau la borne o tensiune de 110 volți. Izolația duliilor era din porțelan. Energia electrică era produsă de un dinam cu puterea de 5.000 wați, care dezvoltă 1.050 de rotații pe minut. Dinamul era pus în mișcare, printr-o curea de transmisie, de o mașină cu abur, prevăzută cu un sistem automat de distribuie a aburilor⁴⁰.

Iluminatul electric este introdus și pentru uzul public. În adresa din 1 iulie 1897, expediată guvernatorului Basarabiei, primarul orașului Carol Schmidt a enunțat următoarele: „Deoarece cadranul orologiului orașenesc de pe strada Aleksandrovskaia este deteriorat și necesită reparație, Primăria intenționează să monteze un nou cadran de metal în locul celui existent de sticlă. Întrucât iluminarea pe timp de noapte a cadranului nou va fi imposibilă prin metoda practică până acum, cu ajutorul unei lămpi cu gaz lampant așezată din spate, s-a pre-co-

³⁶ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 409, f. 61, 143, 173.

³⁷ *Ibidem*, dosar 423, f. 1–2, 6–7.

³⁸ Управляющий магазином Акционерного Общества Жирардовских Мануфактур Гилле и Дитрих.

³⁹ A.N.R.M., F. 6, inventar 4, dosar 440, f. 4, 7.

⁴⁰ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 522, f. 1, 3–4.

nizat iluminarea noul cadran cu un bec electric“. Expunând această motivație, Carol Schmidt a solicitat consimțământul de a trage un fir electric de la orologiu până la centrala electrică a fraților Fitov, situată pe strada Aleksandrovskaia, între străzile Sinadinovskaia și Mihailovskaia. Conform procesului-verbal din 4 august 1897, semnat de inginerul gubernial K. Gasket, Secția de Construcții a Cărmuirii Guberniale a Basarabiei și-a dat acordul în privința acestei intenții a Primăriei orașului Chișinău. Cu toate acestea, noul mod de iluminare a orologiu-lui orășenesc din centrul reședinței provinciale nu a durat mult. Într-un act din 4 octombrie 1898 este consemnat că iluminarea orologiului orășenesc cu energie electrică s-a defectat⁴¹.

În același timp au fost formulate solicitări de a utiliza lumina electrică și în casele de locuit. O asemenea cerere a adresat oficialităților basarabene administratorul Sucursalei din Chișinău a Băncii de Stat. La 3 iulie 1897, ca urmare a petiției depuse de acesta, guvernatorul Basarabiei a cerut șefului Circumscripției Poștal-Telegrafice Chișinău să-l detașeze pe electrotehnicianul guvernamental pentru a examina iluminatul electric realizat în apartamentul solicitantului, aflat în clădirea sucursalei. Examinându-l, electrotehnicianul Ghins a constatat că rețeaua electrică era aranjată în conformitate cu normele tehnice în vigoare. Ca urmare, Secția de Construcții a aprobat, prin procesul-verbal din 1 august 1897, proiectul de iluminare electrică a locuinței administratorului sucursalei⁴².

Tot în ziua de 1 august 1897 Secția de Construcții a încuviințat proiectul privind montarea rețelei electrice în magazinul Casei de Comerț a Fraților A. și I. Alșvang, aflat în casa lui Kogan de pe strada Gubernskaia. Conform proiectului, rețeaua electrică a acestui magazin urma să fie conectată cu rețeaua electrică a magazinului Societății Manufacturile pe Acțiuni din Zyrardów. În plus, reprezentantul Casei de Comerț a Fraților A. și I. Alșvang a dat asigurări că lucrările de instalare a rețelei electrice au fost îndeplinite după toate regulile⁴³.

Pe parcursul anului 1897 Secția de Construcții a mai aprobat și alte proiecte de electrificare a unor clădiri din Chișinău, și anume: la 27 octombrie, proiectul de iluminare a casei lui Abram Șildkrot, situată la colțul străzilor Gubernskaia și Gostinaia, în care se afla hotelul „London“ („Londra“), al cărui proprietar acesta era; la 31 octombrie, planul rețelei electrice din casa nobilului Aleksandr M. Zozulin, aflată la colțul străzilor Reniiskaia și Iaskaia (deși l-a aprobat, Secția de Construcții a luat în considerare faptul că fumul eliminat de locomobil, folosit pentru producerea energiei electrice și care era amplasat în curtea lui Zozulin, situată în centrul orașului, avea să provoace prejudicii vecinilor, din care motiv l-a obligat pe solicitant să monteze în sistemul locomobilului un dispozitiv de absorbire a fumului); la 4 decembrie, planul liniei de fire electrice din clădirea de

⁴¹ *Ibidem*, dosar 523, f. 35; dosar 629, f. 1, 4, 5, 10; Petru Starostenco, *Complexul istorico-arhitectural din centrul Chișinăului*, în „Cugetul“, Chișinău, 2003, nr. 2, p. 29.

⁴² A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 523, f. 29.

⁴³ *Ibidem*, f. 30.

la colțul străzilor Aleksandrovskaia și Gubernskaia, arendată de negustorii David Fainberg și Isaak Grinfeld⁴⁴.

Instalarea rețelei de iluminat era costisitoare, după cum rezultă din următorul caz. Supunând discuției, la 25 august 1898, decizia Direcției Școlii Duhovnicești din Chișinău de a înlocui iluminatul cu gaz lampant din școală cu cel electric, Congresul Deputaților Clerului din Circumscripția Școlară Chișinău a respins decizia respectivă, deoarece necesita mari cheltuieli, fiind împovărătoare din punct de vedere economic⁴⁵.

Prin rezoluția conducerii guberniale din 5 iulie 1900 i s-a permis Primăriei orașului Chișinău să monteze pe câteva străzi fire electrice, pentru a proba iluminatul electric⁴⁶.

La 11 mai 1901 Secția de Construcții l-a autorizat pe negustorul Vartan Gr. Kirkorov să instaleze iluminatul electric la fabrica de cherestea al acestuia din satul Dănuțeni, județul Bălți⁴⁷.

Pe 8 iulie 1902 Secția de Construcții i-a îngăduit lui Stefan Korevițki să amplaseze în curtea fraților Kogan, cu acordul acestora, o centrală electrică, menită să producă energie electrică pentru iluminarea magazinelor și a apartamentelor atât din imobilul acestor frați, cât și din alte imobile. Iar la 25 aprilie 1903, Secția de Construcții i-a acordat lui Stefan Korevițki dreptul de a pune în funcțiune centrala electrică din curtea fraților Kogan. Centrala avea aspectul unei semi-locomotive, ale cărei două dinamuri erau puse în mișcare cu ajutorul aburilor⁴⁸.

În cadrul ședinței din 21 august 1902, aceeași Secție de Construcții a aprobat planul privind montarea unei uzine electrice temporare lângă edificiul proaspăt construit al Primăriei orașului Chișinău de pe strada Aleksandrovskaia⁴⁹. Uzina electrică temporară urma să furnizeze energie electrică pentru iluminarea clădirii Primăriei, bibliotecii orașenești, magazinelor și a altor localuri⁵⁰.

În ziua de 9 iunie 1903, Primăria orașului Chișinău a încheiat un contract cu „Compania Generală de Electricitate”⁵¹ din Rusia, care s-a angajat să monteze în Chișinău uzina electrică centrală. Pentru a înfăptui acest proiect, Primăria a făcut un demers în vederea obținerii unui împrumut, însă evenimentele care au urmat (Războiul ruso-japonez din 1904–1905, mișcarea revoluționară din Imperiul Rus), destabilizând sistemul financiar al imperiului, au zădărnicit acordarea creditului. În plus, din cauza climatului revoluționar, decăzuse viața economică

⁴⁴ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 523, f. 78, 82, 99; dosar 517, f. 1, 3, 7.

⁴⁵ „Кишиневские епархиальные ведомости”, Chișinău, 1898, nr. 23, p. 490.

⁴⁶ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 782, f. 1.

⁴⁷ *Ibidem*, dosar 878, f. 42.

⁴⁸ *Ibidem*, dosar 983, f. 70; dosar 1064, f. 74.

⁴⁹ *Ibidem*, dosar 915, f. 2 (descrierea tehnică a rețelei electrice din cadrul Primăriei); dosar 983, f. 89.

⁵⁰ *О временной городской электрической станции*, în „Бессарабские губернские ведомости”, Chișinău, 2 decembrie 1901, nr. 265, p. 2–3.

⁵¹ În rusă: „Всеобщая Компания Электричества”.

a Chișinăului, ceea ce îngreua restituirea împrumutului. Sub impactul acestor circumstanțe, electrificarea orașului s-a amânat din nou⁵².

La 7 august 1904, Casa de comerț „Frații Litman, Volf, Beniamin, Aron și Abram Ghendrih” a fost autorizată să instaleze iluminatul electric la moara cu abur cu valțuri care le aparținea, situată pe Drumul Munceștilor⁵³.

Și negustorul Andrei Mankov a fost autorizat, prin decizia din 23 martie 1907, să instaleze iluminatul electric în cofetăria sa, aflată în casa lui proprie de pe stradela Fontannăi. Urma să i se acorde și o autorizație cu privire la punerea în funcțiune a uzinei electrice pe care o amplasase lângă cofetărie⁵⁴.

Deși iluminatului electric lua proporții, în iunie 1907, pe strada Aleksandrovskaia din Chișinău se apropiau de sfârșit lucrările de instalare a stâlpilor pentru susținerea felinarelor cu petrol lampant cu incandescență⁵⁵. Stâlpii erau fixați începând de la gară⁵⁶.

La 11 iulie 1907, Primăria orașului Chișinău încheie un nou contract cu „Compania Generală de Electricitate” din Rusia în privința electrificării orașului. Ca urmare, în ziua de 8 octombrie a fost pusă piatra de temelie a uzinei electrice centrale, a cărei construcție fuseseră preconizată în curtea Lombardului orășenesc, situat pe strada Kupeceskaia. În cele din urmă, după o perioadă îndelungată de soluționare a chestiunii referitoare la electrificarea orașului, lumina electrică s-a aprins pentru prima dată la 15 decembrie 1908 pe străzile Aleksandrovskaia și Pușkin, când au fost verificate centrala electrică și rețeaua electrică, iar pe 17 decembrie s-a furnizat energie electrică pentru iluminarea câtorva imobile private⁵⁷.

Într-o corespondență din 1908 se menționează că la începutul verii acestui an în Chișinău a demarat instalarea stâlpilor pentru susținerea firelor electrice. Stâlpii smoliți se îngropau pe toate străzile din oraș, fiind mai înalți decât stâlpii de telegraf, pentru a trage firele electrice mai sus de cele telegrafice. Pe lângă stâlpii de lemn pentru fixarea firelor electrice și a becurilor cu arc electric, compania care executa lucrările instala și piloni ajurați de fier, asemănători turnului Eiffel din Paris, destinați pentru susținerea cablurilor electrice, de la care aveau să pornească ramificații prin tot orașul⁵⁸. Ca urmare, la 15 decembrie 1908, strada Aleksandrovskaia a fost scaldată în lumină pe toată întinderea⁵⁹.

⁵² *Историческая записка по делу устройства в г. Кишиневе электрического освещения*, p. 10–12.

⁵³ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1138, f. 93.

⁵⁴ *Ibidem*, dosar 1396, f. 25.

⁵⁵ În rusă: керосино-калильные фонари.

⁵⁶ „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul III, 19 iunie/2 iulie 1907, nr. 138, p. 3.

⁵⁷ *Историческая записка по делу устройства в г. Кишиневе электрического освещения*, p. 25, 31, 35, 65.

⁵⁸ „Друг”, Chișinău, anul XII, 20 iunie/3 iulie 1908, nr. 158, p. 2; „Друг”, Chișinău, anul XII, 24 iunie/7 iulie 1908, nr. 162, p. 3.

⁵⁹ „Друг”, Chișinău, anul XII, 16/29 decembrie 1908, nr. 321, p. 2.

Concomitent a fost construită centrala electrică orașenească din Chișinău, în conformitate cu planul aprobat de Secția de Construcții prin procesul-verbal din 6 februarie 1910. Ulterior, la 8 mai 1912, Secția de Construcții a sancționat extinderea acestei centrale electrice⁶⁰.

Un ziar din 1909 informa că Primăria orașului Chișinău înregistra un aflus de petiții, prin care semnatarii solicitau să li se instaleze iluminatul electric în case și magazine⁶¹. În august 1909, același ziar mai aducea la cunoștință că în iulie 1909 demaraseră lucrările de montare a rețelei electrice pentru iluminarea catedralei Nașterea Domnului, dar nu erau încă finisate, în timp ce lucrările de instalare a iluminatului electric în biserica grecească Sf. Pantelimon, inițiate mai târziu, erau deja încheiate⁶².

La 4 noiembrie 1910, Secția de Construcții a confirmat planul privind montarea rețelei electrice în clădirea Tribunalului Chișinău. Tot în acest an a avizat proiectul de iluminare electrică a clădirii Liceului de Băieți nr. 1 din Chișinău⁶³.

În martie 1911, Secția de Construcții le-a permis locuitorilor orașului Sorocii Leon Babad, Huna Șteinberg și Aron Aizenberg să pună în funcțiune uzina electrică pe care au instalat-o lângă cinematograful lor „Olimp” din oraș. Iar la 26 aprilie 1911 i s-a acordat permisiune proprietarului cinematografului „Modern” din Soroca Dimitrie Moiseev, să se folosească de uzina electrică pe care a montat-o⁶⁴.

Prin decizia din 14 februarie 1912, Secția de Construcții a aprobat planul uzinei electrice a lui Constantin Umanet, care urma să fie amplasată în casa lui Poleak din Chișinău, situată la colțul străzilor Aleksandrovskaia și Sinadinovskaia⁶⁵.

În ședința din 30 octombrie 1912, Secția de Construcții a confirmat proiectul centralei electrice din orașul Bender⁶⁶.

La 12 ianuarie 1913 i s-a permis locuitorului orașului Ismail Alexei Balan să utilizeze iluminatul electric la cinematograful pe care preconiza să-l deschidă⁶⁷.

În ziua de 8 martie 1913 urma să fie luată în discuție chestiunea cu privire la concesiunea electrificării orașelor Hotin și Orhei⁶⁸.

⁶⁰ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1884, f. 96.

⁶¹ „Друг”, Chișinău, anul XIII, 4/17 decembrie 1909, nr. 289, p. 2.

⁶² „Друг”, Chișinău, anul XIII, 28 august/10 septembrie 1909, nr. 210, p. 2.

⁶³ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1570, f. 1–3; dosar 2275, f. 111; *Обзор Бессарабской губернии за 1910 год*, Кишинев, 1911, p. 60.

⁶⁴ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1783, f. 28, 59; *Обзор Бессарабской губернии за 1911 год*, Кишинев, 1912, p. 46–47.

⁶⁵ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1884, f. 27; *Обзор Бессарабской губернии за 1912 год*, Кишинев, 1913, p. 78.

⁶⁶ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1884, f. 244.

⁶⁷ *Ibidem*, dosar 1836, f. 1, 17.

⁶⁸ „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul IX, 8/21 martie 1913, nr. 55, p. 3.

Pe data de 10/23 aprilie 1913 a fost probat iluminatul electric pe câteva străzi din partea de sus și cea de jos a orașului Chișinău. Curând, iluminatul pe aceste străzi urma să fie permanent⁶⁹.

În 1913 doar șapte străzi din Chișinău erau iluminate cu energie electrică (Aleksandrovskaia, Pușkin, Haruzin, Leovskaia, Fiodorov, Sinadinovskaia și In-zov). În unele locuri drept surse de iluminare serveau felinarele cu petrol lampant cu incandescență, iar în cea mai mare parte a orașului se foloseau pentru iluminare felinare cu petrol lampant⁷⁰.

La începutul anului 1914 a fost inițiată funcționarea parțială a centralei electrice din orașul Akkerman, fiind iluminate unele instituții și case private. Urma să fie pus în funcțiune și iluminatul stradal⁷¹. Tot în acest început de an, Primăria orașului Soroca a înaintat spre aprobare proiectul privitor la introducerea în oraș a iluminatului electric. Prin procesul-verbal din 24 februarie 1914, Secția de Construcții a aprobat proiectul centralei electrice din orașul Soroca, iar prin procesele-verbale din 16 mai 1914 aprobă proiectul centralei electrice din orașul Ismail și planul uzinei electrice pe care locuitorul orașului Cahul, Alexei Dimitrie Cara-Vasile, o montase în curtea proprietății sale imobiliare⁷².

Conform unor informații din iunie 1914, centrala electrică orășenească din Chișinău avea o putere de 1.700 de kilowați, iar lungimea rețelei electrice era de 67,5 km; cea din orașul Akkerman avea o putere de 285–295 de kilowați, iar lungimea rețelei iluminatului stradal – aproximativ 26 km; iar cea din orașul Bender avea o putere de 245 de kilowați. În orașul Bălți funcționa doar uzina electrică a lui Rozentuler⁷³.

Prin petiția din 9 iunie 1915 adresată Cărmuirii Guberniale a Basarabiei, V.I. Merkulov, administratorul moșiilor Gura Bâcului, Telița, Roșcana și Gălilești ale nobilei Olga Lvovna Ianovski, a solicitat autorizație pentru a pune în funcțiune uzina electrică, instalată la conacul din Gura Bâcului, unde locuia această moșiereasă⁷⁴.

Așadar, treptat, după data de 6 mai 1884, iluminatul electric era aplicat tot mai mult în Basarabia.

Alte inovații tehnice

Prin petiția din 1 iunie 1888, adresată guvernatorului Basarabiei, negustorul chișinăuian I. Bergard solicita permisiunea, care i-a fost aprobată, să aducă în Chișinău un „aparat electric“, fără să se precizeze ce fel de aparat era acesta⁷⁵.

⁶⁹ „Друг“, Chișinău, anul XVII, 11/24 aprilie 1913, nr. 83, p. 2.

⁷⁰ *Обзор Бессарабской губернии за 1913 год*, Кишинев, 1914, p. 11.

⁷¹ „Друг“, Chișinău, anul XVIII, 6 februarie 1914, nr. 30, p. 3.

⁷² A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 1943, f. 1, 7; dosar 2053, f. 22, 57, 74.

⁷³ *Ibidem*, dosar 2021, f. 2–5, 8.

⁷⁴ A.N.R.M., Fond 6, inventar 4, dosar 2059, f. 7, 15.

⁷⁵ A.N.R.M., Fond 2, inventar 1, dosar 8780, f. 10–11.

La 17 noiembrie 1888 șeful depozitului din Chișinău al Societății Manufacturile pe Acțiuni din Zyrardów a cerut învoire de la autorități să utilizeze aparatul numit „hectograph”⁷⁶, pentru a grăbi lucrările de scriere. I-a fost acordată permisiunea⁷⁷.

Importarea bicicletei

În numărul din 21 martie/3 aprilie 1900 al organului administrației țariste din Basarabia a fost publicat Regulamentul cu privire la circulația cu bicicleta în raza orașului Chișinău, adoptat de Consiliul Orășenesc. Conform regulilor stabilite, circulația pe străzile Chișinăului era îngăduită la orice oră, pe biciclete cu două roți, doar persoanelor care dispuneau de permise eliberate de Primăria orașului. Permisele erau eliberate anual după susținerea examenului pe ciclodromul orășenesc, fiecăruia punându-i-se la dispoziție numere de circulație, care urmau să fie fixate în spatele șei bicicletei. Bicicleta trebuia să fie dotată cu sonerie și felinar, care urma să fie aprins în timpul circulației după lăsarea amurgului. Circulația rapidă cu bicicleta era interzisă. De asemenea, bicicliștilor le era interzisă circulația pe trotuare, cărări, bulevarde, scuarle și în grupuri rânduite pe lățimea străzii⁷⁸.

În pofida interdicțiilor stipulate în regulament, bicicliștii mergeau adesea pe trotuare și aleile din Grădina publică⁷⁹.

Printre serviciile pe care le presta atelierul electrogalvanic al lui Ș. Mereminski din Chișinău în toamna anului 1904 se număra și reparația bicicletelor⁸⁰.

Redacția unui ziar chișinăuian amintea într-o scurtă știre difuzată la 28 iunie 1905 că a scris în repetate rânduri despre circulația bicicliștilor pe trotuare, care cauzau incomodități pietonilor și creau situații de accidentare însă nimeni nu atrăgea atenția asupra acestui fenomen. Tamponarea pietonilor continua, unul dintre asemenea cazuri producându-se de curând când un licean, circulând cu bicicleta pe trotuarul de pe strada Aleksandrovskaia, a izbit o bătrână, accidentând-o⁸¹.

În mai 1907, G.L. Kalmanson, cu sediul pe strada Buiucanskaia, nr. 37, avea în vânzare biciclete engleze. Tot el învăța persoanele interesate să meargă cu bicicleta și dădea biciclete cu chirie⁸².

În Chișinău se vindeau biciclete în magazinul lui G.L. Kalmanson (strada Pușkin, nr. 20) și în magazinul de arme al lui O.P. Vorobiov (strada Aleksandrovskaia, casa Catedralei). În magazinul lui G.L. Kalmanson erau puse în vânzare bicicletele „Dux”⁸³ produse în Rusia, iar în magazinul lui O.P. Vorobiov, pe lângă

⁷⁶ Hectograf – dispozitiv de tipar pentru multiplicarea textelor și a imaginilor.

⁷⁷ A.N.R.M., Fond 2, inventar 1, dosar 8769, f. 112.

⁷⁸ A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 91, f. 216; „Бессарабские губернские ведомости”, Chișinău, 21 martie/3 aprilie 1900, nr. 31, p. 2.

⁷⁹ „Друг”, Chișinău, anul X, 13/26 iunie 1906, nr. 148, p. 3.

⁸⁰ „Бессарабец”, Chișinău, anul VIII, 27 octombrie/9 noiembrie 1904, nr. 280, p. 4.

⁸¹ „Велосипедист”, în „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul I, 28 iunie/11 iulie 1905, nr. 166, p. 3.

⁸² „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul III, 29 mai 1907, nr. 122, p. 4.

⁸³ Uzina „Dux” din Moscova, fondată în 1893 de Iulius Al. Meller, producea avioane, biciclete, motociclete, automobile, dirijabile.

gama variată de arme pentru vânătoare, se comercializau și biciclete americane⁸⁴.

Kalmanson vindea biciclete, inclusiv, cu plata în rate, și în 1912. Dădea bicicletele în chirie și le repara⁸⁵.

Apariția automobilului în Basarabia

Potrivit lui Gheorghe Bezviconi, fiul lui Constantin Stamati-Ciurea, Vladimir, a fost primul care a adus automobilul în Basarabia⁸⁶, dar nu a precizat când s-a produs acest eveniment.

La 14/27 septembrie 1901, organul oficial al administrației Basarabiei informa publicul cititor că în ziua precedentă a sosit în Chișinău, cu automobilul din Bender, localnicul Țehanovețki⁸⁷.

Abraham Fokerman a deținut în Chișinău, până în 1905, un magazin de comercializare a mașinilor de cusut „Singer” și posedea un automobil marca „Renault”.

În 1905, locuitorii Basarabiei erau înștiințați că în Odesa se comercializa un nou model de echipaj autopropulsat „Oldsmobile”, care dezvoltă o viteză de până la 35 de verste pe oră, pus în comerț de firma „Olds Motor-Works” din orașul american Detroit⁸⁸.

Peste doi ani, tot în Odesa, se vindeau automobile F.I.A.T. importate din orașul italian Torino, informație comunicată și eventualilor cumpărători din Basarabia⁸⁹.

Publicațiile periodice basarabene din 1907 anunțau că la Sankt Petersburg se vindeau următoarele mărci de automobile: „Brasier”⁹⁰, „Delaunay-Belleville”⁹¹, „Coleman”, „Adam Opel”⁹², „Laurin&Klement”⁹³ și ale unei întreprinderi belgiene. De asemenea, erau puse în vânzare motociclete belgiene și biciclete ameri-

⁸⁴ „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul VI, 3/16 iulie 1910, nr. 150, p. 4; „Друг”, Chișinău, anul XIV, 19 septembrie 1910, nr. 211, p. 5.

⁸⁵ „Друг”, Chișinău, anul XVI, 13/26 martie 1912, nr. 60, p. 4.

⁸⁶ „Din trecutul nostru”, Chișinău, 1935, nr. 15–16, p. 46.

⁸⁷ „Бессарабские губернские ведомости”, Chișinău, 14/27 septembrie 1901, nr. 203, p. 3.

⁸⁸ „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul I, 14/27 ianuarie 1905, nr. 12, p. 1; „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul I, 5/18 iunie 1905, nr. 144, p. 1.

⁸⁹ „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul III, 13 iunie 1907, nr. 133, p. 1; „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul III, 20 iunie 1907, nr. 139, p. 4. F.I.A.T. este un acronim de patru litere pentru Fabrica Italiana di Automobili Torino. Această fabrică de automobile, cu sediul în orașul italian Torino, a fost fondată în anul 1899, de către Giovanni Agnelli și asociații acestuia.

⁹⁰ Producția Companiei franceze de automobile „Brasier” (marca anterioară „Richard-Brasier”), fondată în 1902 de Georges Richard și Charles Brasier.

⁹¹ Producător: Compania franceză „Automobiles Delaunay-Belleville”, fondată în 1903. La începutul secolului al XX-lea, automobilele „Delaunay-Belleville” s-au numărat printre cele mai prestigioase mașini din lume.

⁹² Producător: Compania germană constructoare de automobile „Adam Opel GmbH”, fondată de inventatorul german Adam Opel (n. 1837 – d. 1895). Inițial, compania producea mașini de cusut, din 1886 – biciclete, iar din 1899 – automobile.

⁹³ Producător: Compania cehă constructoare de automobile, motociclete și biciclete „Laurin&Klement”, întemeiată în 1895.

canе. Cumpărătorii urmau să se adreseze Casei de Comerț „Pobeda” din capitala Imperiului Rus⁹⁴.

În cadrul ședinței Adunării Zemstvei Guberniale a Basarabiei din 11/24 ianuarie 1908 a fost adoptată hotărârea de a da în concesiune fraților Mihail și Teodor T. Suruceanu ruta automobilistică Chișinău-Costiujeni⁹⁵.

Pe data de 13/26 iulie 1908, în Chișinău s-a produs un accident rutier, fiind implicate două automobile. În presă s-a scris că pe drumul Hânceștilor goneau două automobile, unul cu patru locuri și altul de culoare albă. Automobilul alb încerca să-l depășească pe cel cu patru locuri. În momentul când automobilele s-au apropiat de strada Sadovaia, de după colț, în dreptul școlii parohiale bisericesti, s-a arătat un furgon. Văzând automobilele care goneau, vizitiul și oamenii aflați în furgon au sărit din el. Primul automobil a lovit furgonul, distrugându-l. Automobilul alb, după ce s-a ciocnit, s-a oprit într-un salcâm de la colțul străzilor Sadovaia și Kupeceskaia, doborându-l. În urma impactului, șoferul automobilului alb și tânărul care stătea alături au fost aruncați la câțiva metri. Ambele automobile îi aparțineau lui Suruceanu, în primul aflându-se la volan însuși proprietarul. S-a comunicat că autobuzul (omnibuzul) care făcea curse între Chișinău și Costiujeni a remorcat automobilul deteriorat și l-a tras până la stația de automobile⁹⁶.

Scurtă vreme după acest accident, polițmaistrul orașului Chișinău a cerut Primăriei Chișinău să ia măsuri: „Ținând seama de intensificarea, în ultimul timp, a circulației automobilelor, este extrem de necesar de a elabora reguli de circulație prin oraș, menite să protejeze publicul de mersul excesiv și periculos” al acestor mijloace de transport. În acest sens, polițmaistrul a propus ca automobilele să nu depășească viteza de 12 verste pe oră⁹⁷.

Accidentele, însă, se țineau lanț. La 18 aprilie/1 mai 1909 pe una din străzile Chișinăului un automobil marca „Itala”⁹⁸ a accidentat grav o persoană⁹⁹.

Un alt accident de circulație cu implicarea unui automobil a avut loc în luna iulie 1909. Pe șoseaua dinspre Hâncești se deplasa spre Chișinău echipajul lui M.K. Șeligo-Markovski. În dreptul Ialovenilor, echipajul a fost ajuns de un automobil care mergea cu viteză mare. Caii, fiind din mediul rural, nedeprinși cu zgomotul mașinii, s-au speriat și, repezindu-se într-o parte, s-au lovit de stâlpii

⁹⁴ „Бессарабская жизнь”, Chișinău, anul III, 5/18 aprilie 1907, nr. 79, p. 4.

⁹⁵ „Друг”, Chișinău, anul XII, 12/25 ianuarie 1908, p. 3; Бессарабское Губернское Земство. Доклады Бессарабской Губернской Земской Управы Губернскому Земскому Собранию XXXIX очередной сессии в 1907 году, Кишинев, Типография Бессарабского Губернского Правления, 1908, p. 63–65; Отчет о действиях Бессарабской Губернской Земской Управы Губернскому Земскому Собранию XXL очередной сессии за срок с 1-го января по 1-е сентября 1908 г., Кишинев, 1909, p. 10.

⁹⁶ „Друг”, Chișinău, anul XII, 14/27 iulie 1908, nr. 181, p. 3.

⁹⁷ „Друг”, Chișinău, anul XII, 20 iulie/2 august 1908, nr. 187, p. 2.

⁹⁸ „Itala” – firmă italiană, cu sediul la Torino.

⁹⁹ „Друг”, Chișinău, anul XIII, 20 aprilie/3 mai 1909, nr. 102, p. 3.

instalați la marginea șoselei. Drept consecință, echipajul s-a făcut țândări, un cal și-a stâlcit piciorul, iar vizitiul și călătorul din mașină au fost traumatizați ușor. Automobilistul și-a continuat calea, neinteresându-se dacă victimele au nevoie de ajutor. Asemenea cazuri, consemna autorul corespondenței despre acest incident, se întâmplă nu de puține ori, îndeosebi pe șoseaua Hâncești, pe unde trec predominant oameni din sate cu cai, neobișnuiți cu circulația mașinilor. Oare nu pot fi îndemnați automobilisții, întreba autorul, să meargă mai atent, să nu expună pericolului viața oamenilor¹⁰⁰.

Prin mica publicitate, difuzată în luna august 1909, s-a adus la cunoștință că Asociația uzinelor ruso-franceze „Provodnik” din Riga a deschis în Chișinău (strada Aleksandrovskaia, nr. 104, casa lui Fihman) un depozit și un magazin pentru vânzarea articolelor de cauciuc pe care le producea, a linoleumului și a pneurilor pentru automobile, echipaje și biciclete¹⁰¹.

Un alt accident a avut loc în seara zilei de 14/27 septembrie 1909, când automobilul lui Suruceanu, venind în plină viteză din direcția Costiujenilor, a lovit-o pe țărâna din Ialoveni, Zinaida Codru, care s-a ales cu câteva leziuni. Victima a fost dusă de urgență la spital¹⁰².

După întâmplările triste care s-au produs pe străzile capitalei basarabene din cauza automobilelor, Primăria orașului Chișinău a elaborat reguli de circulație a autovehiculelor. La 28 decembrie 1909, primarul Chișinăului a expediat un exemplar al acestor reguli guvernatorului Basarabiei¹⁰³.

În 1909 călătorii beneficiau deja de primele curse automobilistice. Un automobil efectua zilnic șase curse de la Chișinău până la Costiujeni (între orele 8.40 și 21.00) și tot atâtea de la Costiujeni până la Chișinău (între orele 7.00 și 19.00). Un alt automobil circula pe ruta Chișinău-Criuleni, făcând câte două curse în ambele direcții (de la Chișinău pleca la orele 8.00 și 15.00 și se înapoia la orele 13.00 și 18.00). Călătorii care plecau din Chișinău spre Criuleni urcau de la stațiile situate pe strada Pavlovskaia¹⁰⁴ și de lângă sediul Comitetului Executiv al Zemstvei Guberniale a Basarabiei¹⁰⁵.

¹⁰⁰ *Опять автомобиль*, în „Друг”, Chișinău, anul XIII, 18/31 iulie 1909, nr. 179, p. 3.

¹⁰¹ „Друг”, Chișinău, anul XIII, 14/27 august 1909, nr. 199, p. 1; „Друг”, Chișinău, anul XIII, 23 august/5 septembrie 1909, nr. 206, p. 1. Articolele de cauciuc și pneurile Asociației uzinelor ruso-franceze „Provodnik” din Riga erau promovate și în 1914, prin tipăriturile chișinăuiene, depozitul și magazinul aflându-se la aceeași adresă (*Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 год*, Кишинев, 1913). În rusă: Товарищество Русско-Французских Заводов „Проводник”.

¹⁰² *Под автомобилем*, în „Друг”, Chișinău, anul XIII, 16/29 septembrie 1909, nr. 223, p. 3.

¹⁰³ A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 1445, f. 23.

¹⁰⁴ Strada Pavlovskaia – astăzi strada Petru Rareș.

¹⁰⁵ *Автомобильное движение*, în „Друг”, Chișinău, anul XIII, 4/17 iulie 1909, nr. 167, p. 3; „Друг”, Chișinău, anul XIII, 6/19 septembrie 1909, nr. 217, p. 3. La 1912, pe ruta Chișinău-Costiujeni circula și transport cu hipotracțiune, aparținând lui Mendel Ghelfrot (A.N.R.M., Fond 65, inventar 1, dosar 1744, f. 25).

La 1/14 august 1909, chișinăuienilor li s-a comunicat că în orașul lor era pe punctul de a lua ființă o societate pe acțiuni care își propunea să presteze servicii de transportare a încărcăturilor cu automobilul în raza orașului. Printre fondatorii societății se numărau I.D. Ghinis, P.A. Avdeev, P.V. Sinadino și alții¹⁰⁶. Ședința de constituire a societății, la care au participat 20 de persoane, s-a desfășurat în ziua de 15/28 august 1909 în incinta Primăriei, sub președinția lui B.I. Ignatovici. Participanții la întrunire au ales două comisii: administrativă și tehnică. În prima comisie au fost incluși P.A. Avdeev, G.D. Koliev, I.D. Ghinis și N.I. Moraru, iar în cea de a doua – A.F. Rossinski, B.I. Ignatovici, D.C. Musteață, I.D. Ghinis și V.P. Zverjhanovski. Comisiei tehnice i-a fost trasată sarcina de a se informa în privința costului automobilelor, parametrilor tehnici ai fiecărui model, cheltuielilor pentru întreținerea transportului auto, pe când comisiei administrative i-a revenit rolul de a convoca adunările societății, de a invita primarul orașului, reprezentanții zemstvei, membrii Filialei din Basarabia a Societății Tehnice Imperiale Ruse T.T. Suruceanu, M.T. Suruceanu, Levandovski, Levinski și alte persoane, pentru a participa la acțiunile societății¹⁰⁷.

La începutul anului 1910, guvernatorul Basarabiei a înaintat Direcției Principale a Poștelor și Telegrafelor a Rusiei petiția lui M. Morgan, prin care acesta solicita permisiunea să deschidă o rută de automobil între stația de cale ferată Valul lui Traian și orașele Bolgrad și Ismail¹⁰⁸.

La 26 martie 1910 împăratul Nicolai al II-lea a aprobat Regulamentul Asociației de Transport a Pasagerilor și Încărcăturilor cu Automobile și Omnibuze din Sărata. Fondată de locuitorii satului Sărata, județul Akkerman, Adolf Gobbaher, Gotlib Lager, Fridrih și Emanuil Fihtper și Iohannes Laier, Asociația își trasase scopul să presteze servicii de transportare pe întregul teritoriu al Basarabiei. Autobusele Asociației efectuau curse pe rutele Akkerman-Leipzig și Akkerman-Tatarbunar¹⁰⁹.

În mai 1911, basarabenii au fost informați despre existența în orașul Odesa a unui depozit de automobile, în care erau expuse pentru vânzare modelul german „Mercedes” și marca franceză „De Dion-Bouton”¹¹⁰.

¹⁰⁶ Грузовое автомобильное сообщение, în „Друг”, Chișinău, anul XIII, 1/14 august 1909, nr. 189, p. 2.

¹⁰⁷ „Друг”, Chișinău, anul XIII, 14/27 august 1909, nr. 199, p. 3 (anunțul despre ședința preconizată de constituire a societății); Автомобильное общество, în „Друг”, Chișinău, anul XIII, 18/31 august 1909, nr. 201, p. 2.

¹⁰⁸ „Друг”, Chișinău, anul XIV, 22 ianuarie/4 februarie 1910, nr. 17, p. 3. Numele de familie și prenumele acestui solicitant este ortografiat puțin altfel într-un dosar de arhivă din 1910: Ioan Margaza, locuitor al orașului Reni (A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 2522, f. 2).

¹⁰⁹ A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 2522, f. 3–16. Dosarul conține și textul tipărit al regulamentului, sub formă de broșură, cu titlul: Устав Саратовского Товарищества Автомобильного-Омнибусного Пассажирского и Грузового Сообщения, Татарбунар, Типография Х. Гликмана, 1912, 27 p.

¹¹⁰ „Друг”, Chișinău, anul XV, 29 mai 1911, nr. 123, p. 6. Presa din Chișinău făcea publicitate acestor automobile și în 1912 („Друг”, Chișinău, anul XVI, 28 martie/10 aprilie 1912, nr. 72, p. 1).

Prin decizia din 18 mai 1911, Zemstva Gubernială a Basarabiei i-a acordat autorizație Casei Comerciale „I.N. Brin“ să deschidă o linie de transportare a pasagerilor cu automobilul pe itinerarul Akkerman-Tatarbunar, prin Sărata și Bairamcea¹¹¹.

Presa locală din martie 1913 înștiința că în Chișinău a sosit un mecanic francez, specializat în reparația automobilelor, și un mecanic care repara motociclete și biciclete. Lucrările de reparație le efectuau în atelierul lui G. Kalmanson, situat pe strada Aleksandrovskaia, alături de biserica protestantă¹¹².

Un ziar chișinăuian din 19 martie 1913 anunța că un centru comercial din Odesa avea în vânzare automobile germane „Windhoff“, autocamioane, omnibuze asamblate de compania germană „Mannesmann Mulag“ și motociclete produse de compania austriacă „Puch“. Se mai comunica că pe lângă acel centru comercial își desfășura activitatea un atelier mecanic pentru reparația automobilelor de orice model, lucrările fiind realizate de tehnicieni din străinătate¹¹³.

A fost făcută publică și înștiințarea că la depozitul lui V. Karpenter din Chișinău (strada Kupeceskaia, nr. 56, colț cu strada Aleksandrovskaia) se vindeau automobile marca „Ford“¹¹⁴.

În aprilie 1913, zemstva basarabeană a cumpărat de la Odesa un automobil al firmei „Benz“. Misiunea de a-l aduce la Chișinău au avut-o membrul Comitetului Executiv al Zemstvei Guberniale a Basarabiei Kaciulkov, inginerul Țăganko și T. Suruceanu¹¹⁵.

Unii posesori de automobile din Basarabia participau la competiții sportive automobilistice. Dintre aceștia s-a evidențiat Teodor T. Suruceanu. Pe 27 mai 1913 acesta a revenit la Chișinău cu automobilul propriu, după ce a luat parte la cursa Chișinău-Moscova, câștigând premiul întâi¹¹⁶.

Prin decizia adoptată la 30 octombrie 1913, Comitetul Executiv al Zemstvei Guberniale a Basarabiei i-a acordat târgovețului din Chișinău, Gheorghe I. Mitov-Carastati, dreptul de a deschide o rută de transport auto între Chișinău și Orhei, cu următoarele condiții: 1. Să respecte regulile de transportare a greutăților și pasagerilor cu echipaje autopropulsate, publicate la 11 septembrie 1896 de Ministerul Afacerilor Interne; 2. Viteza de mișcare a automobilelor să nu depășească 25 de verste pe oră, iar la viraje și pe poduri – 10 verste pe oră; 3. Șoferii angajați de Gh. Mitov-Carastati să posede permise de conducere a automobilului¹¹⁷.

¹¹¹ A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 2521, f. 2.

¹¹² „Бессарабская жизнь“, Chișinău, anul IX, 16/29 martie 1913, nr. 62, p. 4.

¹¹³ „Друг“, Chișinău, anul XVII, 19 martie 1913, nr. 64, p. 5.

¹¹⁴ *Ibidem*, 23 martie 1913, nr. 68, p. 4.

¹¹⁵ *Ibidem*, 9/22 aprilie 1913, nr. 81, p. 3.

¹¹⁶ *Возвращение спортсмена*, în „Друг“, Chișinău, anul XVII, 28 mai 1913, nr. 121, p. 3.

¹¹⁷ A.N.R.M., Fond 65, inventar 1, dosar 1809, f. 52.

În noiembrie 1913 Primăria orașului Chișinău i-a eliberat autorizație proprietarului unui automobil-caretă, pentru a transporta călători prin oraș, acesta urmând să presteze servicii împreună cu birjarii chișinăuieni¹¹⁸.

Pe lângă hotelul și restaurantul lui H.E. Cinarov din orașul Akkerman (fostele proprietăți ale lui Goksert) era o stație de automobil și omnibuz¹¹⁹.

Având în vedere că crescuse numărul automobilelor, guvernatorul Basarabiei a semnalat, în ianuarie 1914, necesitatea de a reglementa deplasarea acestor mijloace de transport pe drumurile publice, pentru a preveni consecințele circulației nereglementate¹²⁰.

Ca urmare, au intrat în vigoare regulile de circulație a automobilelor prin orașele Akkerman, Bălți și Ismail, din ziua publicării lor: la 12/25 ianuarie 1914 pentru Akkerman, la 25 iunie 1914 – pentru Bălți, în octombrie 1914 – pentru Ismail (aprobat la 8 octombrie 1914 de către guvernatorul Basarabiei)¹²¹. Astfel, fiecare dintre aceste orașe avea regulile proprii de circulație a automobilelor, adoptate de consiliile orășenești și, apoi, de guvernatorul provinciei.

După cum se anunța în presă, la sfârșitul lunii martie 1914 urmau să fie inaugurate curse zilnice între orașele Chișinău și Orhei, cu autobuze confortabile, fabricate în 1914, acoperite, cu 20 de locuri, banchete moi din piele, cu fața în direcția mișcării, cu lumină electrică și încălzire cu abur¹²².

În iulie 1914, doritorii de a intra în posesia unui automobil au fost anunțați că la depozitul Filialei din Odesa a Societății Ruse de Automobile pe Acțiuni „Fiat”, deschis recent, erau stocate automobile marca „Fiat”¹²³.

Un depozit de autovehicule a fost deschis, în 1914, și la Chișinău, acesta fiind amplasat pe strada Aleksandrovskaia (casa lui Grobdruck), unde cumpărătorilor li se propuneau automobilele și bicicletele ale renumitelor companii „Opel” din Germania, „Peugeot” din Franța și „Overland Automobile” din Statele Unite ale Americii.

La 14 februarie 1915 guvernatorul Basarabiei a aprobat regulile de circulație a automobilelor prin orașul Cahul, adoptate de către Consiliul Comunal Permanent Cahul, acestea intrând în vigoare din ziua publicării la 20 februarie/5 martie 1915¹²⁴.

¹¹⁸ „Друг”, Chișinău, anul XVII, 1/14 decembrie 1913, nr. 276, p. 4.

¹¹⁹ *Ibidem*.

¹²⁰ „Друг”, Chișinău, anul XVIII, 30 ianuarie 1914, nr. 24, p. 3.

¹²¹ A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 4101, f. 13–16; A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 4105, f. 17–18; *Обязательные постановления о езде на автомобилях в городе Аккермане*, în „Бессарабские губернские ведомости”, Chișinău, 12/25 ianuarie 1914, nr. 4, p. 1–2; *Обязательные постановления о порядке пассажирского и грузового движения по гор. Бельцам на автомобилях*, în „Бессарабские губернские ведомости”, Chișinău, 25 iunie 1914, nr. 69, p. 2–3.

¹²² „Знамя”, Chișinău, 13 martie 1914, nr. 60, p. 1; „Знамя”, Chișinău, 15 martie 1914, nr. 62, p. 1.

¹²³ „Друг”, Chișinău, anul XVIII, 6 iulie 1914, nr. 149, p. 1.

¹²⁴ A.N.R.M., Fond 9, inventar 1, dosar 4104, f. 10–11; *Обязательные постановления о порядке езды в городе Кагуле на автомобилях*, în „Бессарабские губернские ведомости”, Chișinău, 20 februarie/5 martie 1915, nr. 21, p. 3.

În martie 1915 au fost alcătuite listele proprietarilor de automobile din Basarabia, unele dintre ele urmând să fie rechiziționate pentru necesitățile armatei ruse în plin război. Conform listei generale au fost înregistrate 130 de automobile. În lista proprietarilor de automobile din orașul Chișinău au fost înscrise 30 de persoane, care posedau 39 de automobile (șapte dintre aceste persoane dețineau câte două automobile, iar nobilul Victor P. Dicescu – trei automobile)¹²⁵.

Așadar, în Basarabia sub dominația țaristă au fost aplicate treptat o serie de inovații tehnice importate din statele occidentale modernizate, avansate sub raport științifico-tehnic și industrial. Din aprilie 1860 a început să fie utilizat telegraful, iar către sfârșitul secolului al XIX-lea, locuitorii Basarabiei beneficiau și de alte descoperiri ale progresului științifico-tehnic: telefonul, iluminatul electric, bicicleta.

La începutul secolului al XX-lea, în ținut a fost adus automobilul, în timp ce acest mijloc de transport deveniseră o prezență cotidiană pe drumurile Europei Occidentale și nord-americe. În martie 1915, conform listelor întocmite cu ocazia rechiziționării pentru necesitățile militare, în Basarabia exista un număr neînsemnat de automobile.

¹²⁵ A.N.R.M., Fond 2, inventar 1, dosar 9477, f. 70–71, 85–89, 92, 98, 108, 156.

Mihai Țurcanu*

THE BRITISH-ROMANIAN RELATIONS AND THE SOVIET OCCUPATION OF EASTERN MOLDOVA

Acest studiu prezintă, pe baza surselor din arhivele diplomatice britanice și românești, evoluția relațiilor româno-britanice în legătură cu ocupația sovietică a Moldovei de est (Basarabiei). Sunt evidențiate o serie de probleme ale acestor relații în contextul căderii Franței și al unor aspecte din relațiile turco-britanice, italo-britanice, sovieto-britanice, româno-germane, româno-maghiare, româno-bulgare și româno-sovietice, dar și în raport cu remanierele guvernamentale din România, cu problema petrolului și mijloacelor de transport a acestuia pe Dunăre. Este arătată legătura între aspectele menționate anterior și reacția britanică la ocupația sovietică a Basarabiei (partea de est a Moldovei istorice) și Bucovinei de Nord. Studiul vizează intervalul cronologic de la sfârșitul lunii mai pînă la mijlocul lunii iulie.

Cuvinte cheie: Basarabia, Moldova, România, Marea Britanie, Uniunea Sovietică, relații internaționale

On May 24, 1940, the Minister of Romania in London-V. Tilea, reported back home that the British considered the situation of France to be completely compromised, and the morale of the French soldiers-irreversibly weakened; even though Tilea communicated to the R.M.F.A. that the British were determined to continue to fight alone, the tone of these dispatches betrayed the concern and surprise of the Romanian diplomat regarding the evolution of the last two weeks of the war, as the fall of France¹-the beacon guiding the Romanian foreign policy of the interwar period, was equivalent to the de facto establishment of German hegemony on western and central parts of the continent. This is exactly what the British Minister in Bucharest, R. Hoare was referring to when he told the Foreign Office, at the end of May, that "Romanian public opinion was shocked by the invasion of Belgium, Holland, and France, and the Romanians, being a timid race, were very impressed by the German victories", and that this impression was psychologically stronger than that of the resentment towards the aggressor; Hoare also thought that Italy's entry into the war on the side of the Axis might have dealt the fatal blow to the morale of the Romanians, who were well aware that the Brit-

* **Mihai Țurcanu**, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

¹ *Tilea to R.M.F.A., no. 506 of 24 May 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 12, f. 494-495.*

ish themselves conditioned the possibility of supporting Romania in the face of the Soviets by (among other) the attitude of Italy. In those circumstances, Hoare reported that he was witnessing a growing Romanian tendency to become more receptive to the wishes of Germany. The latter was not perceived in Romania as the main threat, and the evidence provided by Hoare in this regard was that in the second half of May, twenty-two of the thirty-three divisions of the Romanian army were concentrated on the borders with the U.S.S.R. These observations were very accurate, the only significantly wrong assessment made by British diplomacy in those weeks was that Romania was prepared to withstand a potential Soviet attack, an opinion also held by the British Legation in Bucharest in May 1940². Concerning Romania's attitude towards the course of the war, the difference in optics displayed by the Romanians diplomats in England compared to those back home is remarkable. The Romanians working at the London Legation were sending back home, even during the days of the most resounding German triumphs, even after Dunkirk, reports, and dispatches that show sincere feelings of admiration mixed with the astonishment with which they observed the calm and determined resolution of the British to fight the war to the end and to come out victorious. What particularly amazed Tilea and his team was that the British attitude was only getting stronger as external circumstances became increasingly adverse. A particularly important role in bringing about and maintaining this state of spirit in Britain was played by Churchill's leadership qualities and the example he set for the whole of British society. Tilea conveyed to the R.M.F.A. his astonishment with the „spirit of confidence, calm and soundness” displayed by the British Prime Minister³ in those, both physically and psychologically, extremely exhausting days, and with Churchill's determined resolution to wage war, if necessary alone, and in the circumstances in which, in the days of the fall of France, he had admitted that he had heard from Pétain words he did not expect to hear from a French marshal⁴. In those circumstances, Britain appeared to Tilea as an „amazing force that awakens from drowsiness to the deadly danger” and rising „as a single man and with an astonishing determination and power towards a single aim: to win”; elsewhere Tilea also expressed his admiration for „the astonishing determination and resolve of the English”. Although the psychological aspect of the conflict was perhaps the single most important one during those months (and this is demonstrated not only by the example of Britain but also by that of France), those who were ready in those days to bet on Britain's ability to resist, had also objective, practical motives for this. In addition to its fleet being superior to that of Germany, Tilea was also reporting that, by that time, the process of putting the British industry on war tracks was practically over, and that

² Hoare to Foreign Office, no. 409 of 21 May 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 290.

³ Tilea to R.M.F.A., 543 of 28 May 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 12, f. 536.

⁴ Tilea to R.M.F.A., no. 589 of 4 June 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 13, f. 23; Idem, Tilea to R.M.F.A., no. 651 of 14 June 1940, f. 123-124.

the nation island was capable to make up for all aircraft losses on its own⁵, which meant that its fleet was protected against the Luftwaffe and that a landing of the Wehrmacht on the British Isle became, under those conditions, almost impossible to conceive.

However, the British knew that things looked completely different from Bucharest. Germany's victories frightened Carol so much that on June 1, 1940, he replaced his Foreign Minister G. Gafencu, known for his pro-Ally attitude, with I. Gigurtu, who was known to be pro-German. The British interpreted the move just as such, the official statement made by the Foreign Office on this occasion announcing that the Cabinet had a "reserved" attitude towards this change and that "the new minister [Gigurtu] is not as well known as Mr. Gafencu, who had created for himself a leading position among European foreign ministers"; in this situation, London indicated that it would follow closely "any sign of a possible change in Romania's foreign policy"⁶. One such sign that has caused concern among British official circles was, for example, the fact that in his first statements, Gigurtu did not refer to Romania's policy of neutrality⁷. The British press reflected the same cautious attitude, the "The Manchester Guardian" showing, for example, that Gigurtu's appointment was to be interpreted as "a Romanian reaction to the events on the Western Front [indicating at the same time Carol's desire]... to deal with Germany through a minister towards whom Berlin was predisposed more friendly", while the "Daily Mail" appreciated that Gigurtu's appointment could only be "regarded as a diplomatic defeat for the Allies" and predicted that Carol's next step would be to appoint a pro-Nazi prime minister⁸. These fears of the British had a solid basis in reality. Thus, Hoare pointed out to Halifax that the symptoms of these grounds were already visible. Hoare identified such a symptom in Gigurtu's speech at the R.M.F.A. of June 3, 1940, in which the new foreign minister, without making any reference to Romania's neutrality, described his vision of Romania's foreign policy in obscure terms, such as that it required "a spirit of adaptation that would take into account geographical realities"⁹. Gigurtu's allusion was in the sense that Romania had to recognize German hegemony as an accomplished fact and the Romanian state could not, with the German armies at its borders, promote a completely independent, ie neutral, policy, let alone a pro-Allied one. In other words, according to Gigurtu, Romania could only hope for the mercy of the (prematurely declared) victor. Hoare had also learned, due to his privileged contacts and position, that Gigurtu encouraged the publication of pro-German articles in the country's main newspapers, such as Pamfil Șeicaru's

⁵ Tilea to R.M.F.A., no. 562 of 30 May 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 12, f. 560.

⁶ Tilea to R.M.F.A., 580 of 2 June 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 13, f. 13-14.

⁷ Idem, Tilea to R.M.F.A., 601 of 5 June 1940, f. 34.

⁸ Presa britanică. Buletin zilnic (no. 137) of 4 June 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 21, f. 364-365.

⁹ Hoare to Halifax, no. 201 (R 6549/195/39) of 8 June 1940, A.N.I.C., i. 3494, f. Mcf. Anglia, r. 290.

article in “Curentul” published on June 8, 1940, which condemned Romania’s foreign policy as being guided by chimeras, arguing that “no country could choose its geographical position....but could, instead, choose with whom it would cooperate or what alliances would be most useful to it from the perspective of its interests”. That article, Hoare had learned, was so obviously pro-German that it had not passed the censorship, but after Gigurtu’s intervention, it was published anyway¹⁰. In addition to the changing rhetoric of the Romanian government, Hoare also pointed out some concrete symptoms of the reorientation of Romanian foreign policy, such as some drastic measures to strengthen security in the entire oil region of Romania and which were enough to thwart any Franco-British attempt to sabotage of the wells, which is why the British minister recommended that London’s attention be focused rather on the possibility of sabotaging the oil transportation¹¹ since, in those conditions, that seemed to be the weakest link in the whole chain.

Hoare believed that there could be “no doubt” that Gafencu had been fired by Carol precisely because he had “consistently promoted a policy of independence and affirmation of dignity” in relation to Germany; however, it was precisely the formulation of this “policy of dignity” (or in this “balanced policy”, as it is more commonly referred to in Romanian diplomatic documents of that era) that was Gafencu’s capital mistake: he imagined that he could contradict, in the circumstances of those years, Machiavelli’s golden rule of foreign policy and that he could maintain a policy of solemn neutrality in the face of Hitler’s Germany. The British minister confessed that he had “no definite idea” on how the British policy towards Romania should be formulated in the new conditions, especially since he was beginning to notice the emergence of a note of hostility in the attitude of Romanians towards Great Britain, hostility arising from the fearful perception that the British were trying to push Romania into conflict with Germany; however, Hoare made the pertinent remark that the only reliable indicator of Romania’s evolution towards both the Allies and the Axis would be Romania’s willingness to meet German oil demands, which were sure to rise as soon as the Germans finished fine-tuning all the details of the logistics of the transportation; for this reason, Hoare suggested that his superiors be prepared for the implementation of “of extreme pressure” upon the Romanian government¹². The situation of Romanians is also highlighted by the fact that, from British sources, it appears that Romania had adopted a somewhat fatalistic attitude, letting itself slip irreversibly into the orbit of Germany *even* in the situation in which, at the beginning of June, „absolute conviction” predominated in Romanian society that the Ribbentrop Molotov pact included a secret agreement with regard to Romania by which the Soviets were granted a free hand to implement their plans to conquer

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Hoare to Foreign Office no. 452 of 5 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 287.*

¹² *Idem, Hoare to Nichols, R 6503 of 2 June 1940.*

eastern Moldova, provided that German economic interests in relation to Romanian natural resources were not harmed¹³. Carol was inclined to leave Romania at Hitler's discretion, who was triumphant during those days and seemingly invincible in the eyes of Romanian ruling circles, the latter clinging to the irrational hope that the German dictator could have shown mercy and defended Romania from the Soviets. Closer to truth was, however, Tilea, who was reporting to his R.M.F.A. superiors the view that victorious Germany likely kept the Balkans "for desert", and probably out of a desire not to antagonize the Soviet Union as long as the Western opposition was not removed; this very pertinent observation was conveyed along with another very interesting remark that Italy's entry into the war, despite being a defeat for British diplomacy, had the adverse effect of boosting the morale of the British, the latter preferring, according to the ancient dictum, "a fearsome ending, to a neverending fear"¹⁴. In Romania, the news of Italy's entry into the war had the opposite effect; at the same time, the reaction of Turkey and of its diplomats in London to this occurrence was interesting, especially in terms of the indirect influence it had upon the Romanian-Balkan relations. Even if some of the British thought that Italy's entry into the conflict on the German side would have led to Turkey's involvement on the British side and the British government even called upon the Turkish government, through its Embassy in Ankara, to sever diplomatic and trade relations with Italy¹⁵, they became quickly disillusioned, realizing that Turkey did not intend to honor its obligations under the October 19, 1939 treaty. Aras, the Turkish Ambassador in London, was forced, for instance, to use all his diplomatic skills and abilities to prove to Halifax, who conveyed to the former the British belief that Turkey would declare war on Italy¹⁶, how good it would have been for the Allied cause if Turkey had continued to maintain its neutrality in order to avoid the spread of war in the Eastern Mediterranean and to serve as a bridge between the Allies and the U.S.S.R.¹⁷. However, the main argument put forward by the Turks to explain the postponement of their entry into the war on the side of the Allies consisted in invoking the motive of a threatening attitude displayed by the Soviets (which the Turks believed were coordinating their actions with the Italians and Germans¹⁸) concerning the possibility of Turkey entering the war against Italy¹⁹; however, British diplomatic documents in Ankara show that Turkey may have coordinated itself with

¹³ Hoare to Halifax, no. 201 (R 6549/195/39) of 8 June 1940, A.N.I.C., i. 3494, f. Mcf. Anglia, r. 290.

¹⁴ Tilea to R.M.F.A., no. 625 of 12 June 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 13, f. 65-69.

¹⁵ British Legation in Ankara to Saraçoğlu, (unreadable number), 16 June 1940, în A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303, c. 872.

¹⁶ Idem, *For the Secretary of State (indecipherable)*, no. 287 (6510/316/44) of 11 June 1940, (FO 195/2462).

¹⁷ Tilea to R.M.F.A., no. 625 of 12 June 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 13, f. 65-69.

¹⁸ Knatchbul-Hugessen to Halifax, no. 549 of 14 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

¹⁹ Idem, *Knatchbul-Hugessen to Foreign Office*, no. 559 (100/32/40) of 14 June 1940.

Moscow its official reaction to Italy's entry into the war, this being confirmed by Aras but denied by Turkish Foreign Minister²⁰. In any case, Turkey considered it suitable not to declare war on Italy by invoking Protocol 2 of the Treaty of 19 October 1939, which exempted Ankara from involvement in any initiative that might have brought it into military conflict with the U.S.S.R.; the British, on the other hand, did not agree that in such an eventuality the U.S.S.R. was prepared to go to war against Turkey, as they believed that the Soviets were at most bluffing; Hoare believed that there was a possibility that the Turks were using the alleged Soviet attitude as an excuse for not honoring their obligations to England and France²¹. Turkey's attitude towards Italy's entry into the war made the British wonder about the Turks, the former gradually realizing that if the latter invoked protocol no. 2 of the October 19, 1939 treaty in those circumstances, then that meant that they were equally prepared to invoke that clause in any situation in which Turkey was obliged, under the Treaty, to come to the aid of England and France²², and that was indeed the case. All assurances given by the Turks that they intended to proceed, „shortly” and „categorically” to fulfill their obligations under the Anglo-Franco-Turkish Alliance Treaty²³ could have hardly concealed the fact that the British government had erred in the expectations based on which it has built its relations with the Turks, in whose defense capacity they invested significant resources, resources that have been diverted, for this reason, from other (potential) allies, including Romania. Aware of this, the British tried to save face by suggesting that the Turks at least issue a press release drafted in terms of “utmost importance” to the Foreign Office, and essentially stating that following Italy's entry into the war, Turkey has decided “in agreement with its allies” to adopt a “non-belligerent” position “for the time being”²⁴. The British were of the opinion that Turkey's stance would have the worst possible effect upon the Balkan countries²⁵, and, concerning Romania's attitude with regard to the issues outlined above, Hoare was of the correct opinion that Bucharest was “shocked” by the recent developments, and “was watching carefully Turkey's reaction to Italy's decisive move”, while predicting that it would be “bad” if Istanbul didn't close ranks with London in Paris, as it strengthened the correct perception of the Romanians that Britain was in no position to help them in the event of a conflict, and, for this reason, that they would become “less than ever inclined” to offend Germany²⁶. At precisely the same time, in mid-June, rumors, either of Soviet or,

²⁰ Idem, *Knatchbul-Hugessen to Foreign Office*, no. 617 DIPP, of 22 June 1940, (FO 195/2462).

²¹ Hoare to Foreign Office, no. 515 (R6415/G) of 15 June 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 290.

²² *Knatchbul-Hugessen to Halifax*, no. 541 of 13 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

²³ Tilea to R.M.F.A., no. 647 of 14 June 1940, A.M.A.E.R., fund 71/Anglia, v. 13, f. 111-112.

²⁴ *Telegram from Foreign Office*, received June 15, no 100/35/40, in A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

²⁵ Idem, *Knatchbul-Hugessen to Halifax*, no. 548 of 14 June 1940.

²⁶ Hoare to Foreign Office, no. 497 (R 6549) of 13 June 1940, in A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494,

even more likely, of German origin, were circulating in the European diplomatic circles about the British intentions with regard to Romanian territorial integrity, precisely in relation to the issue of Bessarabia (ie the eastern half of the historical region of Moldova), which, for instance, senior officials from the Yugoslav Foreign Office “learned” that Britain has agreed to “cede” to the U.S.S.R. within the framework of a very “satisfactory arrangement”; the internal British correspondence dismissed this rumors as having no basis in reality²⁷. Meanwhile, the Soviet diplomats in Moscow were not ceasing to feed their Romanian counterparts the illusion that “the Soviets wish to keep the status quo in the Balkans [and that] although they did not renounce Bessarabia, still they do not intend to raise any claims to it”²⁸.

Romanian-British contacts continued to take place regularly during this period, but, as Hoare remarked, in a „depressing” atmosphere. Tătărescu told Hoare on June 4 that he expected the Soviets to ask Romania for Eastern Moldova and Bukovina (!), and he saw a hint of this in the fact that ethnic Germans in those provinces were in a hurry to renounce Roumanian citizenship. Hoare tried to convince the President of the Council of Ministers that to prevent a Soviet attack on Romania, it would have been enough to “get through the heads of the Germans” the conviction that any attack upon Roumania would have inevitably led to the destruction of the Romanian oil extraction and processing industry, but Tătărescu’s position was, and this was an important evolution with regard to this aspect of Romanian-British relations, that the efficiency of an operation to destroy the oil wells was overestimated, the Germans having the capacity to resume the oil extraction in two months, and that, in the absence of Romanian refineries (whose reconstruction was estimated to take six months), the Germans had their own refineries, whereto they could transport and process crude Romanian oil. To this, Hoare could only give the rather unconvincing answer that in two months from that date the Germans themselves would feel the lack of refineries²⁹. In any case, the episode highlights the drifting away of Romania’s position from the agreement it had previously reached with the British on the matter, but also the inability of the latter to significantly influence that development. In these circumstances, Hoare appreciated, in the first days of June, that the situation was such that he expected, despite the contrary assurances, that Romania would accept, or even request itself the protection of Germany, which in this case would have demanded in return the control over the means of production and transportation of oil. Hankey’s committee, which estimated that Romania was the second most important source of oil imports for the Germans, believed that Bucharest would

r. 290.

²⁷ Idem, *Dispatch from Campell*, no. 350 (R6415/G1617) of 14 June, 1940 and the P. Broad annotation of 18 June to it.

²⁸ Tilea to R.M.F.A., no. 646 of 14 June 1940, in A.M.A.E.R., Fund 71/Anglia, v. 13, f. 107.

²⁹ Hoare to Foreign Office, no. 465 of 4 June 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 290.

soon succumb to German pressure and increase the amount of oil exported to the Reich. In this situation and because Halifax was very skeptical about the possibility of a successful operation to destroy the oil extracting industry, Hankey called for a new attempt by the Royal Navy to sabotage the river traffic on the Danube, including through the dropping of the river mines by the British Air Force in the Danube waters, an approach with which the rest of the cabinet members agreed in principle³⁰. Hoare discerned the proof that Romania was no longer willing to consider the implementation of the previously reached verbal agreement to destroy the wells in the security measures that the Romanian authorities had taken during this period to ensure the protection of the oil industry, measures that were sufficient to prevent the implementation of any plan by the Allies to destroy it. These measures were considered by Hoare as an indication of the growing distrust of the Romanian government towards the Allies and an ostentatiously benevolent policy towards Germany. One can get an idea of the comprehensiveness of these measures including from the fact that the British engineers dispatched to Romania in the event of such an operation, requested to be sent home, being, apparently, convinced that such a mission would never take place³¹. Although Hoare continued, during June 1940, to advocate for a special operation which would have at least destroyed a certain amount of extracted oil, the Head of the Southern Department of the Foreign Office, P. Nichols, as well as A. Cadogan (the Permanent Under-Secretary of State for Foreign Affairs) and O. Sargent leaned towards the belief that Britain could only destroy a relatively small amount of oil destined to be exported to Germany, and that the latter would in this case, demand compensation from the stocks of the French and British companies, a scenario that London had no means to prevent³². In this situation, in which the British diplomats acknowledged the fact that there was not much they could do to stop Romania from aligning itself with Germany, it seems that R. Hoare was willing to resort to some extreme measures. From the internal correspondence between the Northern and Southern Departments of the Foreign Office, it would seem that the British Minister in Bucharest has even suggested to his superiors the possibility that Britain might encourage, or somehow assist the U.S.S.R. in threatening Romania in Eastern Moldova, so as to force Bucharest to reconsider its foreign policy path; ultimately, this suggestion was rejected due to British-Soviet relations being deemed not good enough to attempt to “urge them [the Soviets] on” or to “give the Russians the advice of the kind suggested at the present

³⁰ W.M. (40) 157th Conclusions, Minute 10. Confidential Annex, in T.N.A., CAB 65/13 Original Reference (40) 109-(40) 188, 1940 1 May-30 Jun, p. 261; W.M. (40) 213th Conclusion, minute 8. Confidential annex, T.N.A., CAB 65/14 Original Reference (40) 190-(40) 238, 1940 1 Jul-30 Aug, f. 56

³¹ Hoare to Foreign Office no. 452 of 5 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 287.

³² Idem, Minutes by Philip Broad (unnumbered) of 10 June 1940, with annotations from the same day by P. Nichols, O. Sargent, A. Cadogan.

moment”³³. However, by mid-June, Hoare was once again suggesting to the Foreign Office that what could have stopped an irreversible slide of the Romanian leadership towards Nazi Germany was a public announcement by the Soviet Union of its displeasure with the new situation of total dependence of Bucharest on Berlin, together with a threat of seeking at the “first suitable opportunity the means of redressing the balance”³⁴. On the other hand, Carol and his entourage were regarding Britain from a rather semi-hostile or, at least, from a very reluctant perspective. This is clearly illustrated by the fact that Tilea, for instance, was complaining that he and his subordinates have noticed “a very serious reserve” on the part of various Romanian government agencies to share with the Romanian Legation in London information, especially information concerning political developments in Romania, about which Tilea was again complaining that he had to learn from the British sources, and too late to be able to effectively perform his duties³⁵, for instance to manage “among others, to explain things [happening in Romania] on time, so as not to lose anyone’s friendship”³⁶; what could be concluded from this episode was that the Romanian-British relations were, at this point, at such a low level, that the ruling group of Romania did not believe Tilea could improve them, and, as such, did not bother to work with him in this regard; this could only mean one thing, ie that Carol’s “balanced policy” finally reached its bankruptcy, and became, although still publicly undeclared, yet tacitly and quite openly pro-German. This evolution illustrates all too clearly the fact that under Carol’s dictatorship, Romania’s foreign policy went from blunder to blunder. After pursuing a timid and unjustifiably cautious foreign policy in 1938-1939 when steps could have still been taken to improve Romania’s international situation from the security perspective-had Carol been preoccupied with the interest of the Romanian society and not with dismantling any semblance of rule of law that still existed in Romania to satisfy his corrupt inclinations and power-driven ambitions, in 1940 he decided just as suddenly, irrationally and hurriedly to throw Romania’s lot with Germany, while attempting to cover the fact that he had no idea what he was doing with nationalist rhetoric and euphemisms such as the need to pursue a “Romanian foreign policy, based on our geographical situation and certain principles that have guided our kinsfolk for centuries”³⁷. Tilea was

³³ The correspondence is referencing the telegram no. 513 sent by Hoare to Bucharest, and which I was not able to identify in the records so as to confirm beyond any doubt the supposition that it was the issue of Eastern Moldova being discussed, yet from the context of the references to that dispatch, it seems this was the case indeed: *Minutes. Bucharest telegram no. 513 (R6415/G). Northern Department for Southern Department (signed: indecipherable, likely Coville Barclay), 18.06.1940* and the annotation by Fitzroy Maclean.

³⁴ *Hoare to Foreign Office, no. 515 (R6415/G) of 15 June 1940, A.N.I.C., f. Mcf. Anglia, i. 3494, r. 290.*

³⁵ *Tilea to R.M.F.A., no. 656 of 15 June 1940, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 13, f. 131.*

³⁶ *Idem, Tilea to R.M.F.A., no. 668 of 18 June 1940, f. 146.*

³⁷ *Ibidem.*

worried of this latter inconsiderate move, as from London it seemed quite clear that it was recklessly hurried. It was precisely this approach that Tilea was veiledly warning against when he was reporting back home after the fall of France that the conflict was evolving in the direction of “extraordinary destruction and reciprocal emaciation”, unless unexpectedly favorable circumstances emerged that would have allowed the parties to reach an armistice, which seemed quite unlikely given the fact that in England there were “too few people, from among the rulling and the ruled, who would favor even an honourable peace”; on the same occasion Tilea has once again pointed out the fact that, despite Hitler’s arriving at his finest hour, the war was far from being over, and that Britain had at that point secured a number of advantages, such as the full support of its dominions, the immensely important material backing from the US (about which Tilea has correctly predicted that they would enter the war on the side of Britain whom, he believed, Americans regarded as their “most important forepost”), and has equalled Germany in the production of air fighters, which nullified the possibility of a Wermacht landing across the Strait of Dover; all of these developments, was pointing out Tilea, were assembling in an increasingly difficult problem for the Reich whose victory looked all but assured³⁸. Yet Tilea’s warnings and mostly correct predictions fell upon deaf ears in Bucharest. Hoare was reporting back home that, after believing for a long time that the greatest danger for Romania lay in the mutual weakening through conflict, of Germany and the Allies, to the point where the Soviet Union could take advantage of this situation to satisfy her claims—including in Eastern Moldova, after the defeat of France, Carol came to believe that a German defeat was impossible and that his wisdom was now in transforming Romania “ideologically and economically [...] into a well behaved German province”, and that, as such, he began to act rather as the ruler of “Sudmark”, than of Romania; this behavior reached ridiculous new lows, Hoare pointed out, as, for instance, the Romanian Ministry of Propaganda was publicly claiming that Hitler has accomplished in Germany what Carol was accomplishing in Romania. In these conditions, Hoare thought it would be appropriate (according to his “reluctant but clear conclusion”) to resubmit to his superiors, on 23 June 1940, an older suggestion of his (of 25 September 1939), of supporting and/or encouraging the Soviets to annex Eastern Moldova, suggesting also to enlist, to this end, the Bulgarian and Turkish “participation, or at least concurrence”. At the same time, Hoare began to treat with reserve Carol’s loud assurances given in all directions that he would fight to keep Eastern Moldova, as he believed that they were being issued at Germany’s encouragements and anticipated correctly that they would not materialize³⁹. The Foreign Office, however, rejected Hoare’s suggestion, first in foremost because it believed that, at least while the guarantees

³⁸ Idem, *Tilea to R.M.F.A.*, no. 692 of 23 June 1940, f. 177-180.

³⁹ *Hoare to Foreign Office*, no. 558 (R6415/G) of 24 June 1940, A.N.I.C., i. 3494, r. 290.

held good, it would have been impossible for Britain to “betray Romania behind her back” in the manner proposed by its Minister in Bucharest, even in those circumstances in which Foreign Office admitted it might be forced to resort to policies which in other times would not be considered. That Hoare’s suggestion was rejected can be safely inferred from the fact that when on 24 June, Cripps was instructed, right after the fall of France, to seek an audience with Stalin for the first time, to convey the latter the personal message from Churchill that the imminent danger of an undisputed German hegemony over was warranting the necessity of closer British-Soviet cooperation⁴⁰, he, Cripps, was also instructed to “avoid [...] any discussion as to the attitude His Majesty’s Government would adopt if the Soviet Government were now to occupy Bessarabia”; the instruction went further specifying that: “If you are, however, questioned on this matter you should say that you have no instructions, but that you presume that the attitude of His Majesty’s Government would be largely conditioned by that of the Turkish Government”⁴¹. Hoare’s superiors also anticipated correctly that encouraging the Soviets to annex Eastern Moldova could trigger their drive further beyond the Danube, and that, in such case, Turkey might conclude that Britain does not take into account its “vital interests”, and could, consequently, move closer to Germany. British diplomats were also afraid that should they make such an overture to the Soviets, and the latter failed to act upon it, the initiative might have been used by Moscow against London at a later date. Moreover, the Foreign Office believed that Hoare’s suggestion would not serve London’s purpose in terms of the goal of the policy it pursued towards the U.S.S.R., which was to provoke a Soviet-German clash which seemed not very likely to happen in Romania as the British did not believe that, even in the event of a war with Romania, the Soviets would threaten Romanian oil industry⁴².

Right after the fall of France and days before the Soviet ultimatum to Romania, the British-Romanian relations were further strained by Bucharest’s decision to not allow French vessels on the Danube to be transferred in British property and under the British flag, while also denying the right of the French and (allegedly) even of the British vessels to leave the Danube ports, according to Halifax. On this matter, Tilea, who was completely blindsided by his government on the issue, was formally summoned by Halifax on 25 June and asked to provide an official explanation of the taken measures. Since the lack of transportation was the issue that prevented the Germans from accessing more Romanian oil, Halifax probably suspected that the move taken by the Romanian authority meant that sooner or later Bucharest might be prepared to use these vessels as a bargaining chip in its relations with Germany, and either hand over or sell these vessels to

⁴⁰ *Halifax to Cripps*, no. 165 of 26 June 1940, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 July, p. 170.

⁴¹ *Idem, Halifax to Cripps*, no. 165, of 24 June 1940, p. 170

⁴² *Hoare to Foreign Office*, no. 558 (R6415/G) of 24 June 1940, A.N.I.C., i. 3494, r. 290.

the latter, or use them itself to ship more oil. Although Halifax did not mention this to Tilea, he did submit a British „formal protest” with regard to that latest development, emphasizing that the British Government regarded the matter as one of utmost importance, and warning that, should the reply of the Romanian government not be satisfactory, then London would take response measures which would be „entirely disadvantageous” for Romania⁴³. On the same occasion, Halifax asked Tilea whether there has been any change in the foreign policy of Romania and whether Bucharest has engaged with Moscow in diplomatic negotiations towards reaching „an arrangement” vis-à-vis the Bessarabian dispute, mentioning that the Foreign Office itself had no news in this regard from its diplomatic mission in Moscow, but that the question was based on rumors aired in the international press (which rumors, according to Tilea, were originating from Budapest⁴⁴). Tilea’s reply was to the effect that, while Romania’s foreign policy remained unchanged in maintaining an attitude of neutrality and readiness to defend itself if need be, Bucharest was „forced to take into account the events in the West”, adding that „he did not believe” anyone would be willing to discuss with the Soviets the status of Eastern Moldova, which was Romanian⁴⁵. The Romanian reply to the British formal protest came on 26 June and stated that the accusation that Romanian authorities had taken steps to prevent the British ships from leaving Romanian was groundless; with regard to the French vessels on the Danube, Crețianu (secretary-general of the R.M.F.A.) did confirm that on 21 June the French consul in Galați, who was also the representative of the French Society for the Navigation on the Danube, asked the authorities of the Galați port to approve the transfer of all French ships on the Danube, from under the French flag to under the British flag. However, the Romanian Ministry of Air and Sea, deemed that such a move was “outside the usual framework and had, at that date, an obvious political character”, being, moreover, requested by a French diplomat who had no authority to demand it. As such, when Hoare came on 22 June to the M.F.A. to protest against this situation, he was told that the situation would move in the desired direction if the French Ambassador would submit to the Romanian Foreign Ministry a formal request to this end, which Hoare assured the Romanians that would happen at once. However, since then, and until June 26, no such request had been submitted, and the position of the Romanian government was that it had no grounds to believe that the French Government consented to such a significant transfer of property during wartime and that it could not assume

⁴³ *Tilea to R.M.F.A., no. 702 of 25 June 1940, A.M.A.E.R., f. 71/Anglia, v. 13, f. 192.*

⁴⁴ The „Associated Press” agency from Budapest was writing, on 25 June, that the Soviets have invaded Eastern Moldova by land and air, an information publicly denied by Tilea: *Idem, Tilea to R.M.F.A., no. 700 of 25 June 1940, f. 190*, while at the same time “The New York Times” was publishing an article which stated the existence of a secret arrangement between Germany and the U.S.S.R. concerning Bessarabia: *Idem, Tilea to R.M.F.A., no. 710 of 26 June 1940, f. 218.*

⁴⁵ *Idem, Tilea to R.M.F.A., no. 703 of 25 June 1940, f. 200-201.*

the responsibility of sanctioning this transfer solely based upon the request of a consul from Galați⁴⁶. Of course, in those circumstances, and with France under Pétain, both Romanians and the British knew such a request would likely never come, and, therefore, the issue reached a deadlock.

On the other hand, and even though at that point everyone was aware that the British security guarantees would not be applicable in case Soviet threat materialized in Eastern Moldova, it is quite an interesting coincidence that the Soviet ultimatum came exactly when the British-Romanian relations reached this new low. It seems that Reginald Hoare found out about the ultimatum which was handed to Davidescu (Romanian envoy in Moscow) by Molotov on 26 June, at 10 p.m., only in the evening of the next day. Hoare also knew that Romania had appealed for help to Germany and Italy, from whom, however, it received no reply, and that Romania's main regional ally, Yugoslavia, urged Bucharest to adopt an attitude of „utmost prudence”⁴⁷. Hoare was also noticing the fact that while the Romanian reply did not constitute „full acceptance”, it was „entirely” conciliatory in tone⁴⁸. A lot of information, much of it contradictory or exaggerated, was reaching the Foreign Office during those days with regard to the Soviet ultimatum to Romania. For instance, the British diplomats from Budapest were reporting back home rumors that the Soviets intended to occupy not just the Eastern half of Moldova (ie Bessarabia), but the whole of Moldova, up to the Carpathian ridges and the town of Galați⁴⁹, and the BBC was reporting that the Soviet Union had designs to consolidate its presence on the Romanian Black Sea shore beyond Eastern Moldova, while the British consul in Constanța was informing Hoare that the respective information seemed to reflect a threat so imminent that all the Romanian vessels have left the sea and took refuge on the Danube⁵⁰. On June 28, the British consul was ordered by Hoare to leave Cernăuți⁵¹, since the Soviet authorities allowed no consular activity. While Turkey's ambassador to Soviet Union informed his British counterpart of the fact that the Soviet occupation of Eastern Moldova and Northern Bukovina „would not affect” his country's foreign policy course⁵², Knatchbull-Hugessen was informing on June 27 the Foreign Office that Saracoğlu was expecting Romania to yield to Soviet ultimatum, while the general impression from Ankara, based on the latest contacts between von Papen and Turkish Foreign Minister, but also between other senior-level Turkish and German diplomats, was that there had been a Soviet-German agreement with re-

⁴⁶ Idem, *Crețianu to Tilea*, no. 38756 of 26 June 1940, f. 208-209, and *Crețianu to Tilea*, no. 38733 of 26 June 1940, f. 213.

⁴⁷ *Hoare to Foreign Office*, no. 592 (R6648) of 27 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

⁴⁸ Idem, *Hoare to Foreign Office*, no. 594 (R6648/9/37) of 27 June 1940.

⁴⁹ Idem, *O'Malley (Budapest) to Foreign Office*, no. 255 (R 6648/9/37) of 27 June 1940.

⁵⁰ Idem, *Hoare to Foreign Office*, no. 598 (R6648/9/37) of June 28 1940.

⁵¹ Idem, *Hoare to Foreign Office*, no. 599 (R6648/9/37) of June 28 1940.

⁵² Idem, *Cripps (Moscow) to Foreign Office*, no. 391 (R 6648/9/37) of 29 June 1940.

gard to Romania, but that the respective agreement had been somehow “departed from” by the Soviet ultimatum⁵³; the Turkish impression was correct, as it was precisely the manner in which the ultimatum was presented to Romania, and even more so the specific request from Molotov that Bukovina be handed to the Soviet Union as “insignificant compensation” for the previous 20 years of Romanian rule in Eastern Moldova, that caused the first serious bone of contention between the Soviets and the Nazis after the Ribbentrop-Molotov Pact, and an outburst of anger from Hitler against Stalin⁵⁴. Unconditional acceptance by the Romanian government of the Soviet ultimatum which occurred on 28 June became known to the British on the same day⁵⁵, and Hoare was also aware of the precise terms of the Soviet demands⁵⁶. Moreover, on June 29 the British became acquainted with the exact terms of the whole Soviet-Romanian diplomatic exchange of 26-28 June, which the Soviets had published in an undiplomatic and humiliating manner for the Romanians, in their propaganda outlets⁵⁷. The papers of the British War Cabinet show a great deal of uncertainty among British top-level officials concerning Soviet intentions in Romania: when the ultimatum was discussed in the Cabinet, Halifax informed his colleagues that the step could have been taken by the Soviet out of the urge “to stake a claim in Romania ahead of the Germans”, but he was inclined to believe that the move was made in agreement with Germany⁵⁸. This occurrence proves that, although their suspicions were entirely reasonable, at that point, the British did not have irrefutable proof of the German-Soviet understanding with regard to Bessarabia. Nor did the British have access to any valuable specific information concerning the reaction within the Romanian ruling circles except that which transpired in the press⁵⁹.

The British diplomats probably were satisfied to find out very soon that, just as they predicted would happen, the Germans and Italians not only refused to help Romania in the face of the Soviet threats, but also advised Bucharest to

⁵³ Idem, *Knatchbull-Hugessen to Foreign Office*, no. 642 (R6648/9/37) of 27 June 1940.

⁵⁴ If the issue Eastern Moldova was regulated through the Molotov-Ribbentrop pact, then Bukovina, which was previously part of the Habsburg Empire, and never part of Russia, was not mentioned in the agreement. Based on these considerations, Schulenburg attempted to dissuade Molotov from requesting Bukovina, but managed only to have the Soviets limit their claim to the northern half of the region, while Molotov pointed out that, even if the Pact did not mention Bukovina expressly, it did mention the fact that the Germans expressed their “complete political disinterest” in the Southeastern Europe, and that, for this reason, the Germans could not object to the Soviet claim of Bukovina.

⁵⁵ Idem, *Hoare to Foreign Office*, no. 606 (R6648/9/37) of June 28 1940

⁵⁶ Idem, *Hoare to Foreign Office*, no. 603 (R6648/9/37) of June 28 1940

⁵⁷ Idem, *Cripps to Halifax*, no. 101 (105/20/40), for June 30 1940. *Soviet press of June 29th, 1940. Soviet occupation of Besarabia and Bucovina. Tass Communiqué: Peaceful settlement of the Soviet-Romanian dispute regarding the question of Bessarabia and the Northern portion of Bukovina*,

⁵⁸ *Conclusions the War Cabinet meeting of 28, 1940*, 185 (40) in T.N.A., CAB 65/7 Original Reference (40) 109- (40)188, 1940 1 May-30 Jun, p. 634.

⁵⁹ Idem, *Conclusions the War Cabinet meeting of 29, 1940*, 185 (40), p. 644.

accept the ultimatum, and warned that a failure to do so would mean “consequences” for Romania, while undertaking to restrain Hungary and Bulgaria from taking advantage of the situation, should the Romanians choose to listen to their “advice”⁶⁰; moreover, the British diplomatic correspondence reveals the fact that this stance was a complete and cynical reversal to the rhetoric through which the Germans were previously encouraging the Romanians to hope for German support against any Russian demands⁶¹; the British were also aware of the fact that German advice to yield to Soviet ultimatum contained a hidden threat that in the event of a decision to resist the Soviet demand, Berlin could not guarantee that “other states may not come in against [Romania]”; the Italian reaction amounted to an expression of regret, an information of inability to come to aid, an advice to yield, and a promise “not to forget” the service Romania did to Italy by yielding to the ultimatum⁶²; from Sofia, the British knew during those days that the Germans indeed took care to coerce the Bulgarians into not pressing their claim against Romania at that very moment, and that the Germans were indeed worried of the prospect of a regional conflict the result of which could be that the Soviets took hold of the Romanian oil industry and of the Danube delta⁶³; for this reason, according to British diplomats, the Germans also pressured the Hungarians into abstaining from advancing their claims in Transylvania, since they were worried that, in such a scenario it would be hard to prevent the Bulgarians from attempting to secure southern Dobrogea by force, which developments could degenerate into a general conflagration in the Balkans⁶⁴. The British Minister in Sofia, George Rendel has himself suggested to Bulgarian Foreign Minister, Ivan Popoff, that Bulgaria should wait for the end of the war to “establish” her claim to southern Dobrogea. Popoff assured Rendel that, although his government was under domestic nationalist pressure to act on the matter, especially after Romania yielded to Soviet ultimatum, Bulgaria intended to press that claim through none other than peaceful means; however, he reminded the British minister that Bulgaria has thus far abstained from demanding southern Dobrogea only because since 1939 Britain and France were making the argument that, should the Bulgarians move in that direction, the Romanians would find it impossible to resist to Russian and Hungarian claims; after June 28, that rationale seemed increasingly redundant in Sofia⁶⁵. With regard to the Hungarians, the Soviet ultimatum and Romania’s reaction to it gave them the occasion to reiterate the stance that they would not

⁶⁰ *Knatchbull-Hugessen to Foreign Office*, no. 675 (R6648/9/37) of 29 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

⁶¹ *Idem, Hoare to Foreign Office*, no. 707 (R 6751/9/37) of 11 July 1940

⁶² *Idem, Knatchbull-Hugessen to Foreign Office*, no. 721 of 8 July 1940 (FO 371/24968), and the P. Broad’s annotation to it of 9 July.

⁶³ *Rendel (Sofia) to Foreign Office*, no. 348 DIPP. of 30 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

⁶⁴ *Idem, Rendel to Foreign Office*, no. 340 of 29 June 1940,

⁶⁵ *Idem, Rendel to Foreign Office*, no. 339 of 29 June 1940.

tolerate a situation in which any territorial concessions were made to the Soviet Union in Eastern Moldova, and no such concessions were made to Hungary in Transylvania; based on this, and because the Hungarians considered Carol's regime to be weak, they were eager to press on their territorial claims, and have conveyed to the British minister in Budapest that they have invited the Romanian Government, through Yugoslav mediation, to negotiate with them the possibility of territorial concessions in Transylvania; however, since the Germans and the Italians have "seriously" advised them against any move that would have jeopardized the peace in Romania, the Hungarians had no choice but to back back off for the time being, but were expecting Italian and German "diplomatic support" for their territorial claims at a later date⁶⁶. Based on such information Philip Nichols has concluded that Germany's desire to restrain the Hungarian claims was stemming from the objective of the Nazi foreign policy in south-eastern Europe, which was to dominate the countries of that region politically and exploit them economically, something which was easier done in the situation in which those countries had peaceful relations among themselves⁶⁷. Nevertheless, from the correspondence of the British legation in Budapest it is clear that following the occupation of Eastern Moldova, the Hungarians mobilized their army⁶⁸ and that, moreover, the Soviet government's policy towards Budapest, was "very civil" and was pursuing the goal of encouraging the Hungarians to make territorial demands against Romania⁶⁹.

As soon as they found out about the ultimatum, the Foreign Office officials expressed confidence that the Soviet move was made in collusion with Germany⁷⁰. During the next few days, however, the British became somewhat suspicious of the fact that they were receiving reports from all quarters to the effect that the Soviet ultimatum had caused anger in Berlin, and at first became inclined to believe that these pieces of information were after all not a deception, based on their supposition that Berlin "could hardly have planted all this evidence"⁷¹. For instance, the Greek King on 27 June 1940, the Turkish ambassador in Moscow or the Greek Ambassador in Moscow on 29 June, all of them were conveying the British their belief that the Germans and Italians knew not about the coming ultimatum; this conclusion was reached by them after contacts with various mem-

⁶⁶ Idem, *O'Malley to Foreign Office*, no. 239 of. 29 June 1940.

⁶⁷ *Minutes by Philip Nichols*, 1 July 1940, A.N.I.C., Fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

⁶⁸ *Weekly resume (no. 44) of the Naval, Military and Air situation, from 27 June to 4 July 1940*, 5 July 1940, W. P. (40) 250, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 Jul, p. 142.

⁶⁹ *O' Malley to Foreign Office*, no 275. DIPP., A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

⁷⁰ *P. Broad's 27 June 1940 minutes on the Bucharest telegram no. 592*, A.N.I.C., Fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283; Idem, *P. Nichol's 28 June minutes on the Bucharest telegram no. 592*.

⁷¹ *Palairot (British Minister in Athens) to Foreign Office*, no. 492 (R 6648/9/37) of 28 June 1940, and the 1 July annotations of (signature indecipherable, likely C.P.B., Peake.) and P. Broad, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

bers of staffs of German Embassies, including Schulenburg, who was pretending to be busy on 27 June with making "inquiries [among the foreign diplomats in Moscow] as to what were Russia's intentions towards Romania"⁷². Another example is the disgust and surprise feigned in the first days of July by the German Military Attaché in Ankara, in his contacts with the Romanian Military Attaché in that capital, concerning the Soviet ultimatum on Bessarabia⁷³. The above conclusion reached preliminarily by British diplomats was, of course, incorrect, and this was precisely the intent of the Germans who did plant all that "evidence", making significant diplomatic efforts, including in Bucharest (where according to Hoare, the Germans were displaying an attitude of "pained surprise"⁷⁴), to convince the international public opinion that they completely taken aback by the Soviet ultimatum⁷⁵, and even to suggest that it was Britain who "had something to do" with the Soviet occupation of Eastern Moldova and Northern Bukovina⁷⁶. The military reports reaching the Cabinet emphasize the fact that the consequent to the occupation of Eastern Moldova, the anti-British feeling grew significantly in Romania, mostly due to this successful operation of the German propaganda that seized the opportunity to present the Soviet move as being undertaken under British influence⁷⁷. The conclusion reached by some Foreign Office officials that Germany was "surprised" by the ultimatum could have had some truth in it if examined in reference to the German surprise concerning the timing of the Soviet demand and the fact that it concerned also of Bukovina, but nothing beyond that, and very soon the British themselves arrived at this solid conclusion.

The stance assumed by Yugoslavia on the Soviet ultimatum also came as no surprise for the British, being in line with the information they have been previously gathering for months on the matter. Senior officials of the Yugoslav MFA outlined to the British the position of their country, who was a main political and military ally of Romania, as being one of "regret [with regard to] the form in which the Soviet demands were made", while expressing hope that a peace-

⁷² *Ibidem*; Idem, *Cripps (Moscow) to Foreign Office*, no. 391 (R 6648/9/37) of 29 June 1940.

⁷³ Idem, *Knatchbull-Hugessen to Foreign Office*, no. 721 of 8 July 1940 (FO 371/24968).

⁷⁴ Idem, *Hoare to Foreign Office*, no. 626 (R 6648/9/37) of 2 July 1940.

⁷⁵ For instance, on June 29 Schulenburg has passed the Turkish Ambassador in Moscow the false idea that the Soviet annexation of Eastern Moldova and Northern Bukovina was due to "arising rumors" as well as "anxiety to present a fait accompli before any peace talks has started" after the fall of France: *Ibidem*.

⁷⁶ Ratay (U.S. Military Attaché in Romania), *Rumania. Comments on current events, July 15, 1940* (no. 28), *Report no. 2546*, in A.N.I.C., fund Microfilme S.U.A., i. 1607, r. 632.; also, Tilea was reporting from London that the German radio was pushing the same narrative, that it was the British "who have set up" the occupation of Bessarabia, to which the British reply was that they would have been happy to be able to exert so much influence in Moscow: *Tilea to R.M.F.A.no. 764 of 8 July 1940*, A.M.A.E.R., Fund 71/Anglia, v. 38, f. 400.

⁷⁷ *Weekly resume (no. 44) of the Naval, Military and Air situation, from 27 June to 4 July 1940, 5 July 1940*, W. P. (40) 250, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 Jul, p. 142.

ful settlement could be reached and that the spread of war to the Balkans and the Danube basin could thus be averted⁷⁸. Strictly speaking, Yugoslavia's attitude towards Romania's dismemberment was different in no essential way from the latter's attitude towards the partition of Czechoslovakia, or even Poland, both of which were, just as much allied with Romania as was Yugoslavia. V. Tilea had himself confirmed to R. A. Butler, the British Parliamentary Under-Secretary of State for Foreign Affairs, that Romania did not yield to Soviet ultimatum before calling for the support of her Balkan allies—ie Turkey, Greece, and Yugoslavia, and receiving their respective replies which recommended “a peaceful settlement”. During the 28 June meeting with Butler, Tilea had entirely abandoned the confidence with which just days before he was assuring Halifax that no one in Romania would even consider discussing with the Soviets the status of Eastern Moldova, and admitted that Carol was ready to “yield to force” while avoiding to invoke the British security guarantees, of which Tilea expressed the belief that they were not warranted by the existing circumstances. The British were quite satisfied with this view and limited themselves to expressing “the sympathy of the British Government at the severe fate which had befallen the provinces so dear to Romania” and to the general statement that “no occupation of a territory of a friendly Government could be a matter of indifference to H.G.M”. Tilea had also noted that there was little sympathy for Romania in the British press, and has attempted to persuade the British Government to influence the journalists to adopt a “warmer” attitude by making it clear to the general public that London was not indifferent to and would not recognize the occupation, and that, for the duration of the war, it would regard it as provisional. While promising to look into the matter, the British avoided giving Tilea any definite assurances⁷⁹. The fact for that matter was that, despite the many “messages and visits of sympathy for our cause, including from Churchill, Halifax, friendly ministers from the Balkans, and many others” received by Tilea during those days, Romania was completely isolated internationally, and all that the Romanian minister could do in London was to affirm in the press and during particular conversation Romania's “eternal historical and ethnical right in Bessarabia and Bukovina”⁸⁰. The British press has indeed interpreted the Soviet occupation of Eastern Moldova and Northern Bukovina as a development favorable in the general economy of the conflict. The main narrative, adopted by papers such as “New Chronicle” or the “Daily Herald”, was that the Soviet move, which strengthened Moscow's position in the Balkans, was not detrimental to Britain but was “disastrous” for Germany and Italy, and that the annexation should be interpreted in the light of U.S.S.R.'s “legitimate” need to do everything necessary to ensure through armed means and as soon as

⁷⁸ *Campbell to Foreign Office, no. 405 (R 6648/9/37) of 28 June 1940, A.N.I.C., fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.*

⁷⁹ *Idem, R. A. Butler's minutes on the 28 June 1940 conversation with V. Tilea, (R 6648/9/37).*

⁸⁰ *Tilea to R.M.F.A., no. 722 of 29 June 1940, A.M.A.E.R., Fund 71/Anglia, v. 38, f. 396.*

possible its safety. The Romanian diplomats in London were of the opinion that the annexation of Eastern Moldova was chosen by the British as the right occasion to adopt a congratulatory tone towards the Soviets as a way of advancing on the path towards their perceived goal of improving the British-Soviet relations. "The Times" was depicting the Soviet annexation as an expected and justifiable move, alleging that Moscow had "designs which are traditionally legitimate" as it was a Black Sea power in the strongest sense, and that "Bessarabia was just as Russian as it was Ukrainian and Romanian". "The Times" was also pointing out that the British guarantees could not come into force in that situation, at the very least because their implementation was conditioned "by the involvement of other countries" (viz. Turkey, Italy), and (quite correctly) because, for Britain to render militarily support to Romania, it was necessary, under the text of the guarantee, that the later be itself willing to fight for its territorial integrity⁸¹. Tilea himself was suspecting that article in "The Times" was an unofficial expression of the perspective of the British Government, something which the latter has denied⁸². On the other hand, the Foreign Office officials thought that "from a purely selfish point of view", the Soviet invasion of Eastern Moldova, if confined to that territory, would not alter the general British policy in the region, as Romania had already herself gone too far towards the Axis "for there to be any question of her thinking of appealing to our guarantee"; and that, moreover, since in December 1939 the British made it clear to the Romanians that their action in the eventuality of a Soviet invasion would be conditioned by that of Italy and Turkey, any basis for activating the guarantee was lacking in the circumstances in which "Italy's entry into the war has provided us [the British] with an automatic let-out [and] Turkey's attitude will also be an excuse"⁸³.

Another point of interest in relation to this matter is that there is an abundance of sources that point out the fact that, since the signing of the Molotov-Ribbentrop pact, all diplomatic and governmental circles, including those of Romania, knew that a solution in force attempted by the Soviets concerning Eastern Moldova was only a matter of time, and the only unknown factor was the actual time of such an attempt. It is precisely for this reason that, upon receiving news about the ultimatum the Foreign Office officials concluded that "it was almost inevitable" that it should have happened sooner or later⁸⁴. For this reason, it is important to emphasize that these observation contradict the myth (which subsequently morphed into a prejudice) and that is quite prevalent in the older and newer Romanian historiography concerned in some way with the issue of

⁸¹ Idem, *Raport de presă asupra atitudinii ziarelor engleze*, 28.06.1940, f. 397-399.

⁸² R. A. Butler's minutes on the 28 June 1940 conversation with V. Tilea, (R 6648/9/37), fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283;

⁸³ Idem, *P. Broad's 27 June 1940 minutes on the Bucharest telegram no. 592*; Idem, *P. Nichols' 28 June minutes on the Bucharest telegram no. 592*.

⁸⁴ *Ibidem*.

Eastern Moldova, and according to which the events of June 26-28, 1940, came as a surprise for the Romanian government. This myth persists in some circles even today, and its origins are in a falsity, that was at first presented as an excuse, of the back then leadership of Romania by which it tried to justify its political mistakes and to hide the fact that, instead of preparing society for the day of June 26, 1940, this corrupt “elite”, preoccupied primarily with its improper enrichment, worked for years against the interests of the Romanian state, whose institutions, instead of continuously strengthening it has corrupted and weakened. At the same time, that same “elite” fed the Romanian society with illusions about its ability to defend Romania’s interests in the face of external enemies, something which the American Minister in Bucharest emphasized in his correspondence of those days with the State Department⁸⁵. That fabricated excuse was then taken over, perpetuated, and presented as the truth of that matter by historians who either have only superficially investigated the problem (since even a less than thorough investigation would have been enough to convince anyone of the hollowness of the thesis about the “surprise” of the ultimatum) or thought it was their duty to seek to justify the actions of the then leadership of Romania, rather than to attempt to reveal to Romanians what and how occurred in connection with this complicated and important episode (in the light of the lessons that should be learned) of their history. As a result of the perpetuation of this mythology, the prejudice that the ultimatum of June 26 came as a surprise for Romania was inoculated into the history textbooks of many generations, and for this reason, it is shared by many Romanians even today.

As to the way in which the Soviet occupation of and the Romanian retreat from Eastern Moldova took place, the manner in which the latter was conducted was disastrous from a logistic, organizational and military perspective. The British military attaché in Bucharest – Macnaab, brings examples of orders being sent to military units based on the line of the Nistru river to “withdraw at once to the West of the Prut” and without any further instruction; the soldiers were said to have carried out such order retreating mostly on foot, covering 140 km in two days. The British Military Attaché in Bucharest, the Romanian officers were being accused of displaying “lack of organizing power, courage, and regard for the state property”: senior officers were said to have unloaded trucks or railway carts of munitions and arms, and filled these means of transportation with their personal belongings, luggage, and furniture, for which, for instance, the Commander of the 8th division was dismissed from service. According to British War Cabinet Documents, 75 officers have been court-martialled, following the evacuation, for “inefficiency and cowardice”⁸⁶. Not all officers, how-

⁸⁵ *The Minister in Rumania (Gunther) to the Secretary of State, June 28, 1940*, in *FRUS, 1940*, vol. 1, p. 485-486.

⁸⁶ *Weekly resume no. 47 of the naval, military and air situation from 25 July to August 1 1940*, W.P. (40) 298, T.N.A., CAB 66/10 Original Reference 271 (40)-320 (40), 1940 17 Jul-19 Aug, p. 139.

ever, behaved in this way, and Macnaab brings the example of one officer who took care to evacuate 24 tons of flour in two railway trucks which have been “reserved by a colonel for the furniture and baggage of himself and other officers”, besides organizing the distribution of 70 000 loaves of bread for 24 000 men in Chişinău during the evacuation, and successfully bringing across the Prut all his “men, horses, oxen, ammunition, arms and stores plus a large number of materials picked along the way”. The British were of the opinion that, following the manner in which the evacuation of Eastern Moldova was carried out, the relations between soldiers and officers have never been worse and that the demoralizing effect of the withdrawal was „complete”; added to this were the poor general conditions in which the military operated, for instance, the quality of the food served to the soldiers, which, according to Macnaab, was, without a doubt, “appalling”. For this reason, the British believed that following the retreat from Eastern Moldova, the Army was in no state to undertake active operations „whoever the enemy might be”, and that, also for these reasons, the military regarded with resignation the prospect of losing the southern part of Dobrogea to Bulgaria⁸⁷. The Romanian consul in Galaţi was reporting that one noticeable side effect of the evacuation was the increased emigration from Romania to the U.S.S.R., of which, at the beginning of August, the consul was of the opinion that the figure 100 000 people leaving Romania had to be based on a conservative estimate. Some of those leaving were poor Bessarabian peasant-soldiers deserting from the army to return to their families across the Prut, but likely also a large number of Jews, fleeing the increasingly anti-Semitic regime, as the consul was reporting that “the saddest feature of the tragedy is that, of people now leaving, the majority are of the better class and higher standard of education. I have heard of ladies accompanying their families and taking with them a number of evening dresses. The absurdity of this is pathetic to one who is actually conversant with the standard of life in the U.S.S.R. today”; the consul shared the opinion that the retreat was nothing short of a “panic of the worst degree”, which highlighted the “total unreliability of the Army”, which was so demoralized that the first movement on the part of the Bulgarians would be “a signal for another complete panic”. He was convinced, based on “evidence at [his] disposal” of the fact that the occupation of Eastern Moldova was carried out in complete accord between Hitler and Stalin; besides that, he was reporting that the attitude of Romanian local authorities towards the British activity on the Danube was “exceedingly friendly” and “cordial”, whilst carrying out “ever more stringent orders from Bucharest against our interests”⁸⁸. Hoare

⁸⁷ Idem, Macnaab, *Evacuation of Bessarabia and Bukovina and Conduct of Roumanian Army*, no. 282/R/40, of 8 August 1940

⁸⁸ Idem, British consul-general in Galaţi, *General Situation in the Galatz District, August 3 1940, attached to Captain Markes (War Office) to Southern Department of Foreign Office*, no. 77/40 (M.I. 3.b), 23 Sept. 1940.

was also reporting that the orderly evacuation was rendered impossible also by a “wave of civil disorder by local Jews and Communists”, and that many Jews were attempting to cross the newly established border in the U.S.S.R., while many of those wishing to take refuge from Eastern Moldova to Romania were prevented to do so by the Soviet sympathizers; Hoare also conveyed to the Foreign Office that the Red Army did not respect the conditions of the cession whereby it had to gradually move into Eastern Moldova as the Romanian Army was retreating, but it dropped paratroopers in towns (such as Reni and Ismail) and border crossing points, behind the Romanians lines, which paratroopers disarmed the passing by Romanian troops and prevented their orderly crossing of Prut^{89, 90}. The papers of Churchill’s War Cabinet confirm that the disorder in which the Romanian army retreated was caused “partly by the speed of the Soviet advance, but chiefly by Jews and Communists”. The military reports which reached the Cabinet indicated that about 100000 soldiers⁹¹ deserted the army in those circumstances, and that a large number of Bessarabian troops did so in order to be able to remain with their families, but also that the retreat “was not a complete rout and in many cases, local commanders organized a determined resistance”, and that, in general, the Romanian Army was disgusted to have been ordered to withdraw without fighting, and that there consequently was considerable resentment towards the King among the servicemen⁹². Hoare was reporting to Halifax that the fallout of the demoralizing effect of the cessation was so strong that, even in the circumstances defined by the “almost unlimited patience and political inertia of the population” of Romania, there was a general feeling that Carol was losing control of the situation, that the old order was changing, and that the only hope for the beneficiaries of that order to maintain the status quo lied with Germany. Hoare also pointed out that the invasion was supported by local Russians and Ukrainians, but also by the large local Jewish population who “was hated by and hated the Romanians” and featured a “pronounced tendency to Communism”. At the same time, Hoare believed that during the twenty-two year period in which Eastern Moldova was part of Romania, the province was neglected by the government more than “almost” any other and that the local public administration managed to become the object of the hatred of the local population due to its notorious corruption. On the other hand, Hoare pointed out that, however “backward and undeveloped” Eastern Moldova was, it nevertheless was “trim and prosperous” in comparison

⁸⁹ *Idem*, Hoare to Foreign Office, no. 623 (R 6648/9/37) of 1 July 1940.

⁹⁰ *Weekly resume no. 46 of the naval, military and air situation from 11 to 18 July 1940*, W.P. (40) 269, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 Jul, p. 247.

⁹¹ *Weekly resume no. 48 of the naval, military and air situation from 18 to 25 July 1940*, W.P. (40) 286, T.N.A., CAB 66/10 Original Reference 271 (40)-320 (40), 1940 17 Jul-19 Aug, p. 79.

⁹² *Weekly resume (no. 44) of the Naval, Military and Air situation, from 27 June to 4 July 1940*, 5 July 1940, W. P. (40) 250, in T.N.A., CAB 66/9 Original Reference 221 (40)-270 (40), 1940 24 Jun-19 Jul, p. 142.

to the general “ruinous” conditions in the U.S.S.R.; this last conclusion matches exactly that of the American Minister in Bucharest, F. M. Gunther, and which were formulated at the same time and in the same circumstances^{93, 94}.

The British minister in Bucharest assessed correctly that, given the fact that the ultimate goal of the Soviets lay in the control of the Straits, it seemed likely that the Soviets would try to acquire territories unspecified in the notes handed by Molotov to Davidescu, especially in the Danube Delta, and that was indeed the case during the following months. The Tass correspondents in Bucharest, for instance, were spreading the rumor that should Romania decide to fully align itself with Nazi Germany, then the U.S.S.R. would raise further “political demands” in its bilateral relations with Bucharest⁹⁵. Moreover, Hoare was quite correct in pointing out that only the precise timing of the occupation of Eastern Moldova might have been a surprise for the Germans, as he was confident that Eastern Moldova was part of the Ribbentrop-Molotov “Devil’s bargain” (one of his reasons for this was the observation that the evacuation of ethnic Germans from Eastern Moldova began months before the occupation). The same information, with the regard to the German surprise about the timing of the ultimatum only, but not about the ultimatum itself of which Germans knew that it would come, was conveyed by the Hungarian Government to British Minister in Budapest – O’Malley⁹⁶, yet they were of the wrong opinion that the Soviets did not consult the Germans on the ultimatum before issuing it⁹⁷. The occupation of Eastern Moldova was, according to the British Minister in Bucharest a failure of a foreign policy based (“with various *nuances*”) for more than twenty years on the support of France, “and more recently also of Great Britain”. In the new circumstances, determined by the fall of France and the inability of Britain to offer support to Romania, the leadership of the latter, concluded Hoare on July 2, would likely revise the Romanian foreign policy to an essential extent⁹⁸. Hoare was right. The annexation of Eastern Moldova and Bukovina brought about the “grand finale” of the long and sinuous process by which Romania has gradually renounced its traditional favorable policy towards France and Britain and finally accepted to subordinate her foreign policy to that of Germany, whereby it hoped that the latter would do what Britain could not, ie protect her from the revisionism of its neighbors, and first and foremost from the Soviet menace which did not subside

⁹³ Gunther to the U.S. State Secretary, 20 November 1940; subject: *Conditions in Bessarabia and Northern Bucovina since the Russian occupation*, 871.00/814, in A.N.I.C., fund Microfilme S.U.A., i. 1804, r. 662; Idem, *Memorandum regarding present conditions in Bessarabia. Enclosure no. 1 to Despatch no. 1695, dated december 9, 1940, from American Legation, Bucharest, on subject of „Conditions in Bessarabia under the Russian.*

⁹⁴ Hoare to Halifax, no. 229 (R 6751/9/37), 2 July 1940, A.N.I.C., Fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

⁹⁵ Idem, Hoare to Halifax, no. 629 (R 6648/9/37) of 2 July 1940.

⁹⁶ O’Malley to Foreign Office, no. 239 of. 29 June 1940, A.N.I.C., Fund Mcf. Anglia, i. 2468, r. 303.

⁹⁷ Minutes by Philip Nichols, 1 July 1940, A.N.I.C., Fund Mcf. Anglia, i. 3494, r. 283.

⁹⁸ Idem, Hoare to Halifax, no. 229 (R 6751/9/37), 2 July 1940.

after 28 June 1940. In the light of the fact that it was the Germans who have sanctioned the occupation of Eastern Moldova in the first place, and in the light of the role Germany played in future development of the Bulgarian-Romanian and Hungarian-Romanian relations, this decision seems all but based on careful and rational consideration of reality; yet there was one factor that likely overshadowed the rest, and that was the fact that in July 1940 Germany was the only country in Europe with potential to act as a bulwark against a further Soviet push in the West in general, and Romania in particular; in these circumstances, after the entry of Italy in the war against the Allies, after the fall of France, of Turkish course of duplicitous neutrality, and with Britain fighting for its life against Germany's, the latter could justifiably be seen in Romania as the only possible source of protection, and the only one which was in a position, both geographically and militarily, to effectively provide security assistance (if it would, of course). There was no one else to appeal to, and Romania's situation was reflecting the reality that west of Prut and Vistula, the Europe of those years had only one arbiter and hegemon.

Constantin Corneanu*

CONSTRUCȚIA EUROPEANĂ ȘI SUMMIT-UL FRANCO-SOVIETIC DE LA KIEV (6 DECEMBRIE 1989)

*(Continuare. A se vedea Prima parte în
„Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 1-2, 2022)*

Since 1990, and especially after the Franco-Soviet meeting of December 6, a large number of opinions, studies, and articles in the Romanian historiography have spoken of a „plot” of the West (NATO & EEC), in agreement with the Soviet Union, against socialist Romania. In spite of this fact, the official documents of the EEC and NATO, the stenographic records from the meetings of the European Council, as well as other documentary testimonies and memorialistic works, show that the year 1989 was dominated by the collapse of the strategic glacis of the USSR and the amplification of the European construction process. The franco-soviet Summit that took place in Kiev on December 6, 1989 represents an essential milestone on the way to the Maastricht Treaty (February 7, 1992) rather than an episode of the Soviet-Western „plot” against socialist Romania. The President of France was involved in a complicated political-diplomatic game whose stake was European unity in which Chancellor Helmut Kohl had to make major political concessions in favor of President François Mitterrand’s geopolitical plans: 1) launching the negotiations on the creation of the Economic and Monetary Union, as a prelude of the future European Union; 2) recognizing of Germany’s borders with Poland on the Oder-Neisse line; 3) maintaining Germany unified in NATO and 4) confirming Germany’s denuclearization. These were the necessary conditions without which President François Mitterrand did not want to discuss with Mihail S. Gorbachev about „German reunification”.

Keywords: Mitterrand, Kohl, UE, CEE, Franța, Kiev, URSS, Gorbaciov, SUA, Malta.

Căderea Zidului Berlinului, înțelegeri și neînțelegeri europene

În paralel cu aceste eforturi politico-diplomatice sovieto-americane pentru remodelarea relațiilor internaționale, cancelarul Helmut Kohl sosea la Paris, pe 24 octombrie 1989, pentru a cina cu președintele François Mitterrand. Cei doi lideri de stat erau îngrijorați de evoluțiile politice din Europa Răsări-

* **Constantin Corneanu**, doctor în istorie, Președintele Consiliului-Director al Asociației Europene de Studii Geopolitice și Strategice „Gheorghe I. Brătianu”.

teană¹, precum și de cele ale Uniunii Sovietice, de posibila reunificare germană² și de viitorul politic și economic al CEE. „*Îndată ce Imperiul sovietic va fi dislocat, totul se va schimba. URSS-ul nu se va mai interesa decât de dezvoltarea sa economică, de problemele naționalităților, nu va mai avea mijloacele de a face altceva și mai ales război. (...) Comunitatea Europeană va rămâne singura forță, va constitui un pol de reacție. Forța Europei va crește dacă Franța și RFG vor rămâne aliate. Nouă ne revine sarcina să facem Istoria, adică să facem să avanseze construcția europeană. (...) Problema dumneavoastră³ nu poate fi rezolvată decât în cadrul Europei⁴*”, va declara François Mitterrand.

În cursul zilei de 25 octombrie 1989, François Mitterrand va dezvălui agenda sa de priorități: 1) lansarea conferinței interguvernamentale care să ducă la cre-

¹ În cursul zilei de 2 octombrie, în principalele orașe din RDG, se vor declanșa un șir aproape neîntrerupt de demonstrații antiguvernamentale. Ele vor continua în Dresda (4 și 16 octombrie), în Berlinul de Est (7 octombrie, 4 și 6 noiembrie), Leipzig (9, 16 și 23 octombrie) și Magdeburg (16 octombrie). Manifestanții cereau respectarea regulilor și principiilor democratice, un dialog cu autoritățile etc. Pe 3 octombrie 1989, peste 4.000 de cetățeni est-germani, care încearcă să folosească teritoriul Cehoslovaciei pentru a ajunge în RFG, pătrund în clădirea ambasadei RFG din Praga. Începea marea dramă a refugiaților est-germani, iar purtătorul de cuvânt al Casei Albe va declara, pe 12 octombrie 1989, că Statele Unite urmăresc evenimentele din RDG „cu interes și preocupare”, că speră ca guvernul est-german să găsească „voința de a răspunde, în mod uman și pozitiv, la dorința covârșitoare de schimbare” și că „*admiră pe cei care urmăresc libertăți democratice într-un fel sau altul*”. Până la sfârșitul lunii octombrie, cu sprijinul diplomatic al RFG și acordul tacit al URSS, „*trenurile libertății*” vor duce dincolo de Cortina de Fier un număr de 17.000 de est-germani. Pe 7 octombrie 1989, liderul RDG, Erich Honecker va organiza sărbătorirea a 40 de ani de la înființarea RDG, invitându-i la Berlin pe toți liderii statelor membre ale Tratatului de la Varșovia. Mihail S. Gorbaciov a sosit în seara de 6 octombrie și a avut un dialog dificil cu liderul RDG-ului. Membrii echipei de conducere a RDG au fost uluiți de discrepanța, extrem de vizibilă, dintre viziunile secretarului general sovietic și cele ale bătrânului Erich Honecker. În pofida faptului că membrii grupului tineretului comunist est-german (*Freie Deutsche Jugend*) scandau, pe 7 octombrie 1989, „Gorbi, ajută-ne! Gorbi, ajută-ne!”, unii dintre liderii PSUG nu erau capabili să înțeleagă că totul se terminase. Informat asupra faptului că există o conspirație în interiorul PSUG, care urmărea înlăturarea bătrânului lider, Mihail S. Gorbaciov îi va cere ambasadorului URSS în RDG să nu se amestece, ci doar să privească. În aceeași seară, ambasadorul Uniunii Sovietice în RDG l-a convocat pe generalul Boris Snetkov, comandantul Grupului Operativ de Forțe Sovietice din RDG (GOFSG), pentru a-i cere, în numele Kremlinului, să dea ordin ca toate unitățile militare sovietice să intre în cazărmi și să fie oprite toate manevrele și zborurile militare sovietice. Marele Stat-Major sovietic de la Moscova a confirmat ordinul.

² Pe 11 octombrie 1989, cancelarul vest-german Helmut Kohl îl va suna pe Mihail S. Gorbaciov pentru a-i transmite: „Republica Federală nu este interesată în niciun caz de existența unui haos în RDG. Noi sperăm ca evoluțiile de acolo să nu scape de sub control, ca sentimentele să nu debordeze. Interesul nostru este mai degrabă ca RDG să se alăture cursului sovietic de reforme și restructurării și ca oamenii să rămână acolo” (Apud Alesandru Duțu, *Revoluția din Decembrie 1989*. Cronologie, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editua Sitech, Craiova, 2010, p. 64).

³ Reunificarea celor două Germanii.

⁴ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 277.

area monedei unice europene; 2) adoptarea Cartei sociale⁵ europene; 3) crearea unei confederații și a unei bănci cu care să fie susținută evoluția țărilor din Răsăritul Europei. „O bancă pentru Europa care, ca și BEI, să finanțeze marile proiecte, asociindu-i în consiliul ei pe cei doisprezece europeni, apoi pe alții – Polonia, Ungaria...și, de ce nu, URSS”⁶, declara François Mitterrand. Președintele Franței era convins că o reunificare germană nu se putea realiza decât în cooperare cu URSS ceea ce l-a determinat să declare într-un interviu acordat revistei *Le Nouvel Observateur*, pe 27 iulie 1989: „Germania nu are interesul să întoarcă spatele aliaților, nici să-și sacrifice politica europeană pentru o reunificare pentru care URSS nu este pregătită. Aspirația germanilor îmi pare legitimă, dar ea nu se poate realiza decât în mod pacific și democratic”⁷. Jacques Attali avea să mărturisească că reticenta lui François Mitterrand față de reunificarea germană era legată de faptul că nu dorea să-l pună în dificultate pe Mihail S. Gorbaciov în politica internă și externă a URSS. „Această logică de a prezerva cu orice preț puterea lui Gorbaciov (...) a jucat un rol primordial în problematica germană”⁸, va consemna Jacques Attali.

Pe 31 octombrie 1989, liderii RDG și ai PSUG au aflat, cu stupeoare, că RDG-ul era falimentar și că, în curând, va deveni un stat insolubil. Gerhard Schürer, șeful Planificării de Stat, a prezentat un raport care a stârnit frisoane: 60% din întreaga bază industrială a RDG-ului putea fi eliminată ca deșeu, iar productivitatea fabricilor și minelor era cu aproape 50% în urma celei din RFG. Datoria externă a RDG era de 123 miliarde de mărci germane și creștea în fiecare an cu 10 miliarde. „Ca să evităm să ne adâncim și mai mult în datorii, trebuia să scădem nivelul de trai în anul următor cu 25-30% și să facem RDG-ul imposibil de guvernat”⁹, va mărturisi Gerhard Schürer cu referire la tensiunea acelor zile. RDG-ul trebuia să negocieze urgent cu RFG-ul un împrumut de două sau trei miliarde de mărci vest-germane, pe termen scurt, în condițiile în care FMI urma să ceară socoteală în mai puțin de două săptămâni. Credibilitatea RDG-ului ca stat solvabil era pusă, astfel, în discuție.

Kremlinul a refuzat să-i ajute pe est-germani, în pofida cererilor repetate făcute de Egon Krenz la Moscova, cu ocazia vizitei din 1 noiembrie 1989, și a recomandat să nu se tragă în popor în cazul în care est-germanii vor forța trecerea în Berlinul de Vest. „Trebuie să găsiți o soluție pentru a rezolva problema Zidului și a emigrării în masă a populației. Dacă nu o faceți curând, veți avea

⁵ „Nu vreau o Europă în care capitalul să nu fie imposibil decât la nivelul de mai puțin de 20%, în timp ce roadele muncii ar fi până la 60%. (...) Fără Europa socială, cetățenii se vor îndepărta de această construcție...și, dacă e nevoie, o vom face fără englezii! (...) A face Europa fără concursul muncitorilor ar fi un mod de a o face împotriva lor”, îi mărturisea François Mitterrand lui Jacques Attali în 1986 (*Ibidem*, p. 266 – 267).

⁶ *Ibidem*, p. 278.

⁷ Loredana Pătruțiu-Baltes, *op. cit.*, p. 351.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Victor Sebestyen, *op. cit.*, p. 317.

probleme mari, din partea propriului vostru popor”¹⁰, îi va declara Mihail S. Gorbaciov lui Egon Krenz. Pe 31 octombrie 1989, în contextul desfășurării evenimentelor din Berlinul de Est, Zbigniew Brzezinski îi va declara lui Aleksandr N. Iakovlev că prăbușirea RDG-ului va impune problema reunificării germane ceea ce ar putea fi extrem de periculos. „O Germanie unită și puternică n-ar corespunde nici intereselor voastre, nici alor noastre”¹¹, avea să declare Zbigniew Brzezinski.

Pe 2 noiembrie 1989, în timpul întâlnirii la vârf semestrială franco-germană, François Mitterrand îi va declara cancelarului vest-german: „M-aș mira foarte tare dacă următorii zece ani vor trece fără ca noi să trebuiască să ne confruntăm cu o altă structură a Europei. Nu fac pronosticuri, dar lucrul acesta se va întâmpla repede...”¹². La Bonn, în fața mass-media, pe 3 noiembrie 1989, președintele Franței va declara: „Nu mă tem de reunificare...Niciun om politic european nu trebuie să mai facă de acum înainte raționamente fără a le integra acest element”¹³. Trebuie menționat faptul că în mai 1987, în plenul Consiliului de Miniștri al Franței, când ministrul Afacerilor Externe, Jean-Bernard Raimond, se arăta indignat de „caracterul demoniac al ideii de reunificare a Germaniei lansate de Gorbaciov”¹⁴, președintele François Mitterrand va replica: „Această tendință există din minutul când a fost semnat armistițiul în 1945 (...). Într-o zi sau alta, nu știu când, un guvern francez se va găsi în fața loviturii de teatru a unei propuneri de acest tip”¹⁵. În primăvara anului 1989, François Mitterrand va reitera miniștrilor săi faptul că trebuie să ia în calcul această „nevoie irepresibilă” a germanilor de reunificare.

Totodată, cu ocazia acestei consultări franco-germane de la Bonn, din perioada 2–3 noiembrie 1989, cancelarul Helmut Kohl va recunoaște faptul că „pentru motive de politică interioară există în Republica Federală o anumită campanie împotriva Uniunii Monetare”¹⁶ și propunea reglarea chestiunii în mod confidențial prin întruniri între reprezentanții Palatului Elysée și Cancelariei de la Bonn. Helmut Kohl propunea o reunire a Conferinței Interguvernamentale la sfârșitul anului 1990, în timp ce președintele François Mitterrand vroia să obțină o dată fermă care să fie discutată și aprobată la Consiliul European de la Strasbourg din 8–9 decembrie 1989.

Căderea Zidului Berlinului, și implicit începutul sfârșitului pentru RDG, s-a petrecut pe 9 noiembrie 1989 dintr-un accident birocratic. Noua *Lege privind călătoriile* a fost rescrisă de birocrății PSUG și ai STASI în sensul că nu lua în calcul și pe cei care doreau să treacă, temporar, în Berlinul de Vest. Legea prevedea

¹⁰ *Ibidem*, p. 319.

¹¹ William Taubman, *op. cit.*, p. 528.

¹² Jacques Attali, *op. cit.*, p. 278.

¹³ *Ibidem*, p. 279.

¹⁴ *Ibidem*, p. 271.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Loredana Pătruțiu-Baltes, *op. cit.*, p. 357.

că toți cetățenii RDG care dețineau pașaport și viză pot pleca din RDG în RFG prin orice punct de trecere a frontierei. Documentul a fost citit cuvânt cu cuvânt în fața liderilor de partid, de către Egon Krenz personal, după care i l-a înmănat lui Günter Schabowski care urma să țină o conferință de presă, la ora 18.00, la Centrul Internațional de Presă din Mohrenstrasse. Supus unei puternice presiuni mediatice, ca urmare a întrebărilor jurnalistului american Tom Brokaw de la NBC, Günter Schabowski a făcut gafa de-a anunța că legea privind călătoriile intră imediat în vigoare, și nu pe 10 noiembrie. Teoria complotului CIA care l-a cumpărat cu bani pe liderul politic est-german nu se susține, deoarece, și în timpul interviului de după conferința de presă, Günter Schabowski a fost extrem de clar: „Pot trece pe la graniță”¹⁷.

La ora 19.30, mass-media internațională a răspândit informația privind deschiderea graniței berlineze dintre RFG și RDG. La ora 20.00, Hans Joachim Friedrichs, crainicul ARD-ului vest-german, a declarat: „RDG-ul își deschide granițele...Porțile din Zidul Berlinului sunt deschise!”¹⁸. În următoarele ore, est-germanii și vest-germanii vor lua cu asalt Zidul Berlinului. Când poliția est-germană a început să-i stropească cu apă pe cei care se urcaseră pe Zid, unul dintre petrecăreți și-a deschis nonșalant umbrela. Imaginea va face înconjurul lumii. Cancelarul Helmut Kohl a părăsit recepția oficială din Varșovia, la aflarea veștilor despre căderea Zidului Berlinului¹⁹, declarând: „Mă aflu la petrecerea greșită!”²⁰. Președintele François Mitterrand se afla la Copenhaga.

În dimineața de 10 noiembrie 1989, Helmut Kohl se va reîntoarce din vizita oficială din Polonia și va ține un discurs în Berlinul Occidental, la o manifestație a UCD, în apropierea Bisericii Memoriale Kaiser Wilhelm și, mai apoi, în fața primăriei din Sectorul Schöneberg. Alarmat de telefonul ambasadorului Uniunii Sovietice în RFG, Iuli A. Kviținski, privitor la temerile lui Mihail S. Gorbaciov că mulțimile vor ataca unitățile militare sovietice din RDG, cancelarul Helmut Kohl va comunica liderului de la Kremlin că temerile sale nu sunt întemeiate. În pofida faptului că Helmut Kohl a vorbit mulțimii aflate în fața Primăriei Schöneberg despre „*unitate, dreptate și libertate*”, despre faptul că est-germanii nu sunt singuri, imnul național german intonat de liderii politici de la Bonn, de pe balus-

¹⁷ Victor Sebestyen, *op. cit.*, p. 325.

¹⁸ *Ibidem*, p. 326.

¹⁹ Când Zidul Berlinului s-a deschis pe 9 noiembrie 1989, la ora 23.30 (ora Berlinului), respectiv 01.30 (ora Moscovei), Mihail S. Gorbaciov dormea. Având în vedere rapoartele confuze care veneau din Berlinul de Est, consilierii liderului sovietic nu l-au trezit. În conformitate cu cele declarate de Andrei S. Graciov, „*visul secret*” al secretarului general sovietic era să „se trezească într-o dimineață și să afle că Zidul căzuse de la sine” și nu ca urmare a ordinului său (Apud William Taubman, *op. cit.*, p. 499). În dimineața zilei de 10 noiembrie 1989, Mihail S. Gorbaciov a fost informat de noua turnură pe care o luaseră evenimentele și a declarat: „Au făcut ceea ce trebuiau să facă” (*Ibidem*, p. 500).

²⁰ Victor Sebestyen, *op. cit.*, p. 331.

tradă, s-a pierdut „într-un uriaș concert de fluierături”²¹. Și, totuși, în acea seară, cancelarul vest-german avea să facă celebra declarație care a stârnit o vie emoție în cancelariile diplomatice occidentale, și nu numai, respectiv: „Recunosc frontiera cu Polonia în calitate de german din Vest, dar nu sunt abilitat să vorbesc în numele întregii Germanii, iar Istoria are dinamica sa”²². Aflat la Copenhaga, președintele François Mitterrand avea să replice: „Este posibil ca această mare mișcare populară să fie contagioasă (...) Lucrul acesta nu poate decât să-i bucure pe aceia care, ca și mine, considerau că unificarea era soluția pentru dorințele lor. Dar ieșim dintr-o ordine stabilită și nu putem desena un alt echilibru. Asta înseamnă că deși lucrurile vor merge, fără îndoială, mai bine, ele vor fi de asemenea și mai grele”²³. Totodată, primarul social-democrat al Berlinului Occidental, Walter Momper, va declara cu ocazia mitingului din fața Primăriei Schöneberg că, totuși, este vorba „de o «revedere și nu de o reunificare»”²⁴. Discursul fostului cancelar Willy Brandt a fost o excepție, în acea seară, printre liderii social-democrați vest-germani, afirmând că: „Acum crește împreună ceea ce nu poate fi decât împreună”²⁵.

În aceeași seară de 10 noiembrie 1989, cancelarul vest-german a sunat în Downing Street Nr. 10, la ora 22.00, informând-o pe Margaret Thatcher despre evoluția evenimentelor din Berlin. „În timpul întregii discuții am putut simți foarte clar că ea privea situația cu un sentiment neplăcut. Ea a sugera o întâlnire specială a celor doisprezece șefi de stat și guvern ai țărilor membre ale Comunității Europene. Pentru ea era important să se rămână acum într-un contact strâns”²⁶, va mărturisi Helmut Kohl. La ora 22.30 s-a luat legătura cu președintele Statelor Unite care a fost solidar cu germanii și cu evoluția evenimentelor din Berlin. Dialogul cu președintele Franței se va desfășura abia a doua zi, sâmbătă, 11 noiembrie 1989. Președintele François Mitterrand i-a felicitat pe germani pentru clipele istorice pe care le trăiau, l-a asigurat pe Helmut Kohl de prietenia sa și a menționat faptul că „acum există șansa ca în Europa lucrurile să se pună în mișcare”²⁷. În aceeași zi, purtătorul de cuvânt al Ministerului de Externe de la Moscova, Gennadi I. Gerassimov, a declarat în fața mass-media că decizia conducerii politice din Berlinul de Est de deschidere a frontierei cu RFG este „un act suveran al RDG”²⁸, noile reglementări fiind înțelepte, însă ele nu implică „dispariția granițelor, ci sunt o parte a măsurilor cu care urmează să fie stabilizată situația”²⁹.

²¹ Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 102.

²² Jacques Attali, *op. cit.*, p. 279.

²³ *Ibidem*.

²⁴ Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 103.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 104.

²⁷ *Ibidem*, p. 105.

²⁸ *Ibidem*.

²⁹ *Ibidem*.

Cancelarul Helmut Kohl va mai avea conversații telefonice, în acea dimineață de 11 noiembrie 1989, cu președintele Consiliului de Stat al RDG și noul secretar general al PSUG, Egon Krenz, precum și cu Mihail S. Gorbaciov. Liderul de la Kremlin a confirmat faptul că i-a cerut lui Egon Krenz să realizeze reformele democratice și economice necesare în RDG și, totodată, să țină seama de atmosfera din țară astfel încât să inițieze un dialog larg cu toate forțele sociale. Secretarul general al PCUS a insistat asupra menținerii stabilității, în deplin acord cu conducerea RDG, deoarece „în prezent se produce o schimbare în direcția unei alte lumi”³⁰ iar „ambele părți nu ar trebui să pericliteze această evoluție prin măsuri necugetate”³¹. Mihail S. Gorbaciov a menționat foarte clar: „O accelerare a evenimentelor ar putea duce la haos. Aceasta ar fi foarte prost pentru relațiile germano-sovietice”³². În continuarea dialogului dintre cei doi lideri politici, cancelarul vest-german va insista asupra faptului că est-germanii nu mai au încredere în PSUG și că reformele nu pot fi făcute, totuși, peste noapte. „Am avut impresia că Mihail Gorbaciov împărtășește felul meu de a vedea lucrurile”³³, va mărturisi Helmut Kohl cu referire la acea convorbire telefonică.

Pe 14 noiembrie 1989, Mihail S. Gorbaciov l-a sunat pe președintele François Mitterrand pentru a-l informa că, în urma discuțiilor avute cu Helmut Kohl, a înțeles că liderul de la Bonn „se opune ferm celor care, în RDG, împing la reunificare”³⁴ și, totodată, a menționat că Uniunea Sovietică nu poate accepta „mai mult de atât”³⁵. Mihail S. Gorbaciov părea să se teamă de rapida evoluție a evenimentelor din arena relațiilor internaționale astfel încât îi mărturisea ambasadorului sovietic în RDG, Veaceslav I. Kocemasov: „Poporul nu ne va ierta niciodată dacă vom pierde RDG-ul”³⁶. Trebuie menționat și faptul că premierul Margaret Thatcher îi comunicase liderului sovietic, pe 23 septembrie 1989, la Moscova, în mod direct, cerând, totodată, discreție absolută, că „Marea Britanie și Europa de Vest nu sunt interesate de unificarea Germaniei”³⁷. Premierul Marii Britanii menționa faptul că „termenii din comunicatul NATO”³⁸ pot suna diferit”³⁹ însă nu trebuiesc

³⁰ *Ibidem*, p. 107.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 281.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ William Taubman, *op. cit.*, p. 526.

³⁷ *Ibidem*, p. 527.

³⁸ În timpul dineului de la de la Palatul Elysée, din seara de 18 noiembrie 1989, cancelarul vest-german Helmut Kohl va invoca un comunicat al NATO din 1970, ca rezultat al unei întâlniri a decidenților politici, în care se menționa sprijinul pentru o posibilă reunificare germană. „Dar acea declarație datează dintr-o vreme când toată lumea credea că ea nu va avea loc niciodată!”, avea să declare premierul Margaret Thatcher (Apud Jacques Attali, *op. cit.*, p. 283). Helmut Kohl avea să insiste asupra faptului că acea declarație îi angaja pe toți membrii comunității euro-atlantice.

³⁹ William Taubman, *op. cit.*, p. 527.

luați în seamă și, totodată, britanicii nu doreau unificarea Germaniei deoarece aceasta „ar submina stabilitatea întregii situații internaționale și ar putea duce la amenințări la adresa securității”⁴⁰ Marii Britanii.

Pe 15 noiembrie 1989, președintele François Mitterrand își va informa miniștrii din guvern asupra faptului că reunificarea germană „nu mai era în prim-plan”⁴¹, deoarece Mihail S. Gorbaciov nu putea accepta așa ceva. Totodată, cancelarul vest-german era informat de către președintele George H. W. Bush, pe 17 noiembrie 1989, că Statele Unite nu vor întreprinde presiuni cu privire la reunificare sau la stabilirea unor termene. „Nu vom exacerba problema urcându-l pe președintele Statelor Unite pe Zidul Berlinului”⁴², va menționa președintele Statelor Unite.

În cursul zilei de 16 noiembrie 1989, UM 0544/CIE (Centrul de Informații Externe) îl va informa pe președintele Nicolae Ceaușescu prin *Nota nr. 00260* despre faptul că președintele François Mitterrand „prin inițiativa de a convoca la Paris o reuniune de urgență a șefilor de stat și de guvern ai țărilor membre ale Pieței Comune”⁴³ urmărește „să promoveze unele din punctele de vedere ale Franței, în problema evenimentelor ce au loc în unele țări din Europa de Est”⁴⁴, astfel încât Franța va insista pentru „adoptarea unei poziții unitare la nivelul CEE față de evoluțiile din unele țări est-europene, pornind de la premisa că actuala conjunctură oferă condiții favorabile inițierii de noi măsuri coordonate care să permită obținerea unor poziții tot mai influente în statele respective; implicarea sporită a țărilor comunitare în acțiunile de destabilizare a situației din Europa de Est și prevenirea realizării unor înțelegeri separate între SUA și URSS privind impunere unui nou echilibru pe continent care să țină seama de obiectivele pe termen lung ale comunității vest-europene; susținerea țărilor din Europa de Est care au trecut pe calea reformelor, atât prin acordarea de ajutoare financiare limitate, cât mai ales prin determinarea adoptării de către acestea a unor măsuri pentru extinderea aplicării economiei de piață; abținerea de la stimularea în continuare a fluxului de persoane din Est spre Vest, pe de o parte pentru a nu se crea probleme economice și chiar conflicte sociale în Europa Occidentală și, pe de altă parte, pentru a se încuraja direct constituirea în țările socialiste a unei «mase de manevră», formată din cetățenii nemulțumiți, pretabili la acțiuni protestatare”⁴⁵.

⁴⁰ *Ibidem.*

⁴¹ *Ibidem*, p. 529.

⁴² *Ibidem.*

⁴³ Sergiu Nicolaescu, *Cartea Revoluției Române. Decembrie 1989*, Editura Ion Cristoiu, București, 2000, p. 21.

⁴⁴ *Ibidem.*

⁴⁵ *Ibidem.*

Tratative, negocieri în culise și discrete inițiative

În seara de 18 noiembrie 1989, președintele François Mitterrand a oferit un dineu în onoarea celor 12 șefi de stat și de guvern ai țărilor membre ale CEE aflați la Paris. „Dacă aş fi organizat acest dineu înainte de 18 noiembrie, n-am fi vorbit decât despre reunificare, deși această chestiune nu este pe primul plan. Vom putea vorbi despre un ajutor către Est, despre moneda unică și despre Carta socială”⁴⁶, mărturisea François Mitterrand lui Jacques Attali în avanpremiera dineului. Cancelarul vest-german avea să mărturisească, peste ani, că atmosfera a fost extrem de neprietenească, de suspiciune la adresa loialității germanilor față de idealul unității europene. Premierul Margaret Thatcher a insistat ca Uniunea Sovietică și sateliții acesteia să fie sprijiniți, în continuare, în derularea reformelor democratice și a restructurării economice, să fie întărită stabilitatea NATO și, „de asemenea, pentru moment, cea a Pactului de la Varșovia”⁴⁷. Problema unei bănci care să ajute statele din Europa de Est a fost primită cu multă reticență de către oaspeții președintelui Franței. La conferința de presă, François Mitterrand avea să rostească o frază cheie, mângălită pe o foiță de hârtie: „Chestiunea germană este o chestiune europeană”⁴⁸. Înainte de dineul de la Palatul Elysée, Horst Telschick, consilierul diplomatic al cancelarului vest-german, va consemna cu referire la poziția Franței față de reunificarea germană că aceasta părea să fie mai degrabă rezervată, decât cea americană. Totodată, liderii politici și diplomatici de la Bonn înțeleseseră că președintele François Mitterrand vroia „să adapteze această situație politicii franceze”⁴⁹. Nu exista nicio susținere și nicio opoziție, în mod categoric.

În cursul zilei de 21 noiembrie 1989, Roland Dumas, ministrul de Externe al Franței, va sosi la Moscova în căutarea unor răspunsuri privind viitorul Germaniei. „*R. Dumas a fost primit de M. Gorbaciov și a avut convorbiri cu Șevardnadze. După cum a relatat un director-adjunct din MAE al URSS, R. Dumas a venit la Moscova din însărcinarea președintelui Franței pentru a efectua un schimb de păreri cu M. Gorbaciov privind evoluțiile din unele țări socialiste europene, îndeosebi cum este văzută de URSS problema reunificării Germaniei. Ambele părți au constatat unitatea de vederi în privința respectării granițelor postbelice în Europa, precum și în legătură cu faptul că Germania nu este o problemă actuală. M. Gorbaciov a atras atenția asupra lipsei de perspectivă a cererilor unor cercuri politice din RFG în privința realizării unificării Germaniei, subliniind că puterile învingătoare trebuie să-și expună din nou poziția în această problemă. M. Gorbaciov a subliniat însemnătatea unor abordări echilibrate, constructive, din partea țărilor occidentale, a evenimentelor din unele țări socialiste, arătând că nu a sosit încă timpul*

⁴⁶ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 281.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 282.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 283.

⁴⁹ Loredana Pătruțiu-Baltes, *op. cit.*, p. 362.

pentru distrugerea organizațiilor politice și economice din Europa. El a repetat teza sa, potrivit căreia lumea contemporană nu reprezintă două civilizații care se exclud reciproc, cu una singură, universală, în care predomină valorile generale umane și libertatea de alegere⁵⁰, telegrafia ambasadorul României socialiste la Moscova, Ion Bucur, către Centrala MAE din București.

Mihail S. Gorbaciov l-a sunat în aceeași zi, 21 noiembrie 1989, pe președintele François Mitterrand pentru a-l informa că „Kohl poate să facă ce vrea el cu RDG, dar nu se poate atinge de tratate, în general și de frontiere, în particular”⁵¹. După încheierea convorbirii telefonice cu secretarul general al PCUS, François Mitterrand avea să-i mărturisească lui Jacques Attali: „Reunificarea va avea loc în zece ani, iar noi va trebui s-o administrăm”⁵².

Totodată, în aceeași zi de 21 noiembrie 1989, un emisar de taină al lui Valentin M. Falin, șeful Secției Relații Externe a CC al PCUS și cel mai bun expert al URSS în problema germană, respectiv Nikolai Portugalov a sosit la Bonn pentru o întrevvedere tainică cu Horst Teltschick. Emisarul sovietic i-a înmănat diplomatului german două documente scrise de mână. Unul din documente prezenta „poziția oficială” a URSS, respectiv: RFG și RDG ar trebui să continue să existe „în viitorul previzibil”⁵³ și „realizarea unei ordini europene comune”⁵⁴ avea „prioritate față de soluția chestiunii germane”⁵⁵. În cel de-al doilea document, intitulat „considerații neoficiale”, se menționa faptul că URSS „lua în calcul imposibilul”⁵⁶ și că ar fi putut ca „pe termen mediu”⁵⁷ să „dea undă verde unei confederații germane”⁵⁸. Andrei S. Graciov va considera manevra lui Valentin M. Falin ca fiind „situată la limita aventurismului politic”⁵⁹, astfel încât acesta „simțindu-se incapabil să-și convingă șeful (Mihail S. Gorbaciov – n. n.) de meritele confederației germane”⁶⁰ spera că, astfel, cancelarul vest-german „o va face în locul lui”⁶¹. Într-o astfel de situație, Helmut Kohl nu l-a sunat pe liderul de la Kremlin pentru noi convorbiri și detalii, apreciind că, totuși, dacă

⁵⁰ Dumitru Preda, Mihai Retegan, *op. cit.*, p. 313.

⁵¹ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 283.

⁵² *Ibidem*, p. 284. Jacques Attali va avea o convorbire telefonică, în aceeași zi, cu Horst Teltschick, consilier diplomatic și om de încredere al cancelarului Helmut Kohl, căruia îi va spune că, totuși, în opinia sa reunificarea germană se va produce înainte de sfârșitul anului 1990. În *Memoriile* lui Horst Teltschick, apărute după zece ani, se menționează faptul că această opinie a fost interpretată ca fiind un semnal dat de către Franța în ce privește accentuarea procesului de reunificare germană.

⁵³ William Taubman, *op. cit.*, p. 531.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

anturajul lui Mihail S. Gorbaciov se gândea la reunificare, atunci „era momentul să preia inițiativa”⁶².

În plenul Parlamentului European de la Strasbourg, pe 22 noiembrie 1989, cancelarul vest-german Helmut Kohl va declara: „Toți cei care se îndoiesc de poziția Republicii Federale Germania să țină minte: guvernul federal german respctă pe deplin Actul Unității europene și obiectivele cuprinse în acesta. El susține realizarea Uniunii Europene. Pentru noi nu există alternativă la continuarea și întărirea procesului de unitate europeană. Poziția noastră este în această privință pe deplin clară și lămurită. Și nimănui nu-i este permis s-o pună la îndoială! (propoziție adăugată de cancelar cu stiloul – n. n.) Evenimentele istorice din săptămânile și lunile trecute din Polonia, Ungaria, mai apoi și din RDG și îndeosebi din Berlin au schimbat fața Europei, fața Germaniei...”⁶³.

Principalul consilier al secretarului general sovietic, Vadim V. Zagladin, l-a sunat pe Jacques Attali, în cursul zilei de 24 noiembrie 1989, pentru a-l informa că dacă liderii RDG cer reunificarea, Mihail S. Gorbaciov nu se va putea opune. Pe 25 noiembrie 1989, Egon Krenz, președintele Consiliului de Stat al RDG, a anunțat desfășurarea de alegeri libere ceea ce i-a întărit lui François Mitterrand convingerea că trebuie să meargă în vizita oficială din RDG ceea ce ar putea să favorizeze amplificarea presiunilor asupra lui Helmut Kohl care trebuia să cedeze în favoarea construcției europene.

Spre uluirea Aliatilor Occidentali din NATO, precum și-a liderilor CEE, cancelarul Helmut Kohl va da citire, pe 28 noiembrie 1989, în planul Bundestagului vest-german, Programului în 10 puncte⁶⁴ care viza unificarea celor două state germane într-o comunitate bazată pe un Tratat, pe instituții comune, pentru început, între cele două Germanii, după realizarea alegerilor libere în RDG. Tratatul de la Varșovia și statalitatea RDG nu erau puse, deocamdată, în discuție. „Reunificarea, adică redobândirea unității statale a Germaniei rămâne țelul politic al guvernului federal...suntem conștienți că pe drumul spre unitatea Germaniei se ridică deosebit de multe probleme dificile, cărora astăzi nimeni nu le poate da un răspuns definitiv”⁶⁵, se menționa în Punctul 10 al Declarației⁶⁶ lui Helmut Kohl.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 114.

⁶⁴ Punctul 5 era cel mai delicat deoarece se menționa, în mod foarte clar, că reunificarea germană într-un singur stat era singura soluție și nu structuri confederative între un stat democratic și unul nedemocratic. „Cum va arăta în final o Germanie reunificată, nu știe nimeni astăzi. Însă, că unitatea va veni, dacă oamenii din Germania o doresc – de aceasta sunt siguri”, va menționa cancelarul vest-german la finalul punctului 5 (*Ibidem*, p. 121).

⁶⁵ *Ibidem*, p. 123.

⁶⁶ În cursul zilei de 28 noiembrie 1989, cancelarul Helmut Kohl l-a primit în vizită pe vicepreședintele Consiliului de Miniștri al URSS, Ivan S. Silaev, care nu a avut niciun comentariu privitor la Programul în 10 puncte al cancelarului vest-german. Oficialii RFG s-au simțit încurajați de o astfel de atitudine, iar discuțiile în jurul colaborării economice au decurs într-o atmosferă neobișnuit de prietenească.

Anterior, pe 27 noiembrie 1989, Helmut Kohl i-a trimis o scrisoare președintelui François Mitterrand în care îi propunea o formulă de negociere asupra Uniunii Economice și Monetare, pe care Elisabeth Guigou, secretar general al *Comitetului Interministerial pentru Cooperare Economică Europeană*, a considerat-o ca fiind „paralizantă”⁶⁷. Patru zile mai târziu, președintele François Mitterrand îi va răspunde cancelarului vest-german pentru a-l informa că își menține intenția de-a relua discuțiile privind deschiderea lucrărilor Conferinței Interguvernamentale cu ocazia Consiliului European de la Strasbourg din 8 – 9 decembrie 1989. Președintele Franței era dispus ca, totuși, în cazul deschiderii formale a lucrărilor acestei Conferințe Interguvernamentale să se menționeze că acestea vor începe în mod real în 1991.

Referindu-se la Programul în 10 puncte al cancelarului vest-german, Robert Hutchings, consilierul Casei Albe pentru Europa de Est, considera că acesta era „un exercițiu de jonglerie politică”⁶⁸ a cărui menire era să stabilească termenii și ritmul pentru reunificarea Germaniei înainte de orice reacție a Franței, Marii Britanii și Uniunii Sovietice. Pe 5 decembrie 1989, la Moscova, dialogul dintre Hans Dietrich Genscher, ministrul german al Afacerilor Externe, și Mihail S. Gorbaciov a fost „fără precedent ca intensitate”⁶⁹, după cum va mărturisi Anatoli Cerneaev, depășind „orice limite general acceptate pentru discuții între oameni de stat de asemenea rang înalt”⁷⁰. Mihail S. Gorbaciov considera că Programul în 10 puncte era o încălcare „a promisiunii lui Kohl de a nu precipita evenimentele sau a nu încerca să obțină avantaje politice unilaterale”⁷¹ și „o încălcare a acordului lor de a se consulta reciproc înaintea fiecărei noi acțiuni”⁷².

Totodată, cancelarul Helmut Kohl îi va scrie președintelui Statelor Unite, George H. W. Bush, pe 28 noiembrie 1989, cu referire la întâlnirea la nivel înalt sovieto-americană care urma să se desfășoare la Malta: „(...) Întâlnirea de la Malta ar trebui să evite orice aparență de întâlnire la nivel înalt pentru păstrarea *statu-quo*-ului. (...) Din acest unghi de vedere ar trebui să fie tratată o problemă pe care secretarul general Gorbaciov o va aborda cu mare probabilitate față de dumneavoastră: respingerea oricărei destabilizări, creșterea stabilității prin reforme. Aș dori să vă recomand să fiți pe deplin de acord – și în numele meu – cu aceste țeluri”⁷³. Cancelarul vest-german Helmut Kohl îl conjura pe președintele Statelor Unite: „Vă rog foarte cordial să nu fiți de acord la Malta cu nicio decizie care ar putea limita marja de acțiune a politicii noastre în problema germană”⁷⁴.

⁶⁷ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 285.

⁶⁸ William Taubman, *op. cit.*, p. 532.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 125- 126.

⁷⁴ *Ibidem*, 128.

Jacques Jessel, fost ministru plenipotențiar al Franței la Bonn și Washington, specializat în „*problematica germană*”, referindu-se la „culisele” politicii externe franceze în ceea ce privește reunificarea germană, avea să mărturisească că după căderea Zidului Berlinului (9 noiembrie 1989) era evident că RDG avea să se prăbușească în mod iminent, însă „diplomații francezi care ocupau cele mai înalte posturi la Quai d’Orsay au împărtășit în mare măsură eroarea de judecată a conducătorilor politici, iar unii dintre ei au insistat pe lângă Élysée pentru ca președintele Republicii să efectueze o călătorie în Berlinul de Est, discutată în principiu cu mult înainte de căderea Zidului”⁷⁵. Referindu-se la poziția președintelui Franței, Jacques Jessel mărturisea: „*Este adevărat că, pe planul politic propriu-zis, eroarea prezidențială era împărtășită pe scară largă de majoritatea conducătorilor Partidului Socialist Francez, susținuți de altfel în acest sens de prietenii lor social-democrați din Germania de Vest. Așa se face că François Mitterrand, după ce a afirmat de mai multe ori că nu se teme de reunificarea Germaniei, crede că a găsit o formulă abilă explicând că aceasta s-ar putea realiza «dacă germanii o vor», cu condiția să se facă «democratic», adică printr-o consultare a populației interesate și «pașnic», adică beneficiind de acordul statelor interesate printre care cele patru puteri care își asumă din 1945 încoace responsabilități privitoare la «Germania în ansamblu», implicit URSS, despre care, la Élysée, exista convingerea că nu va accepta niciodată*”⁷⁶.

În cursul zilei de 30 noiembrie 1989, președintele François Mitterrand l-a primit în vizită pe Hans Dietrich Genscher care i-a comunicat, în numele lui Helmut Kohl, că la următoarea întâlnire la vârf a liderilor europeni de la Strasburg, vest-germanii vor sprijini inițiativele președintelui Franței privind accelerarea construcției europene. Dialogul dintre François Mitterrand și Hans Dietrich Genscher relevă importanța anumitor subiecte din agenda diplomatică internațională în preajma Summit-ului de la Malta, mai puțin viitorul României socialiste, chiar și luată individual. „Dacă unitatea germană se va face înaintea celei europene, veți avea împotriva dumneavoastră o triplă alianță (Franța, Anglia, URSS), exact ca în 1914 și în 1939. Sigur, veți fi nouăzeci de milioane de locuitori, dar URSS se va întoarce împotriva dumneavoastră, veți fi încercuiți și totul se va sfârși cu un război în care din nou toți europenii vă vor fi împotrivi. Asta este ceea ce doriți? Dacă, dimpotrivă, unitatea germană se va face după cea a Europei va fi progresat, noi vă vom ajuta”⁷⁷, avea să declare François Mitterrand.

Președintele Franței era angrenat într-un complicat joc politico-diplomatic a cărui miză era unitatea europeană în care cancelarul Helmut Kohl trebuia să facă concesii politice majore în favoarea planurilor geopolitice ale președintelui François Mitterrand: 1) *lansarea negocierilor privind crearea Uniunii Economice și Monetare, ca preludiu al viitoarei Uniuni Europene*; 2) *recunoașterea frontierelor*

⁷⁵ Pierre Verluise, *După douăzeci de ani de la căderea Zidului. Europa reconfigurată*, Editura Cartier, Chișinău, 2009, p. 117.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 120.

⁷⁷ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 286.

Germaniei cu Polonia de pe linia Oder-Neisse; 3) menținerea Germaniei unificate în NATO și 4) confirmarea denuclearizării Germaniei. Acestea erau condițiile necesare fără de care președintele François Mitterrand nu dorea să discute cu Mihail S. Gorbaciov despre „reunificarea germană”.

Malta, summit-ul iluziilor

Summit-ul de la Malta (2 – 3 decembrie 1989) s-a desfășurat în condițiile unui amplu efort de reconstrucție a sistemului de relații internaționale⁷⁸ ca efect al politicii de *perestroika* și *glasnosti* a lui Mihail S. Gorbaciov. Întâlnirea de la Malta avea să devină, astfel, punctul terminus al unor evoluții spectaculoase în arena relațiilor internaționale din epoca de sfârșit a Războiului Rece. Înainte de a ateriza în Malta, secretarul general sovietic va face o vizită la Roma unde, de sub statuia lui Iulius Cezar, va cere să fie reconvocată Conferința Pentru Cooperare și Securitate în Europa (CSCE), în 1990. Mihail S. Gorbaciov intenționa să folosească CSCE pentru a favoriza nașterea acelei Europe neutre. Liderul Uniunii Sovietice va anunța că Războiul Rece se termina „nu pentru că există învingători și învinși, ci tocmai pentru că nu există nici învingători nici învinși”⁷⁹.

În dimineața de 2 decembrie 1989, ora 10.00, delegația americană a urcat la bordul crucișătorului sovietic *Maxim Gorki* unde Mihail S. Gorbaciov și anturajul lui se pregăteau pentru a puncta decisiv în complicatul joc al rivalităților dintre superputeri. „Erau foarte conștienți de faptul că trebuie să realizeze o manevră uriașă fără a pierde timp. Simțeam cu toții că Uniunea Sovietică era în cădere liberă, că statutul nostru de superputere se va face praf și pulbere dacă nu este reconfirmat de americani. Cu avalanșa anului 1989 care se forma chiar în spatele nostru, doream să ajungem la un fel de platou care să ne dea răgazul necesar să ne tragem sufletul și să privim în jur”⁸⁰, mărturisise Serghei Tarasenko cu referire la planurile lui Mihail S. Gorbaciov și Eduard A. Șevardnadze.

Memorialistica referitoare la acest summit, precum și stenogramele discuțiilor dintre cei doi lideri, relevă faptul că discuțiile s-au axat pe problematica generată de încheierea tratatelor START și a celui asupra forțelor convenționale din Europa în 1990, asupra situației Americii Centrale, a reunificării germane,

⁷⁸ Într-un document strict-secret al MAE sovietic se menționa, cu referire la criza din spațiul țărilor socialiste și poziția de urmat a URSS, următoarele: „Trebuie să pornim de la faptul că folosirea forței militare ca parte a relațiilor noastre cu statele socialiste...este total exclusă, chiar și în situațiile extreme (cu excepția agresiunilor externe asupra aliaților noștri). Intervenția militară nu va preveni, ci va înrăutăți criza socială și politică, va provoca proteste de masă, chiar și rezistență armată, iar în final va duce la efectul opus, întărirea antisovietismului. Va submina grav autoritatea Uniunii Sovietice, va înrăutăți relațiile noastre cu puterile vestice...și va duce la izolarea Uniunii Sovietice. Dacă situația se agravează în vreo țară socialistă, trebuie să ne abținem... de la a oferi sprijin public acțiunilor represive ale autorităților” (Apud Victor Sebestyen, *op. cit.*, p. 221).

⁷⁹ Michael R. Beschloss, Strobe Talbott, *op. cit.*, p. 211.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 217-218.

a controlului armamentelor-cu precădere cel naval⁸¹. În cadrul întrevederii dintre cei doi lideri, în particular, aveau să discute situația Statelor Baltice (Letonia, Estonia și Lituania). Secretarul general sovietic a comunicat că sovieticii vor lua în calcul orice soluție politică care vine în întâmpinarea intereselor reciproce, însă nu va tolera secesiunea⁸² în spațiul URSS. Președintele SUA a declarat că americanii nu se vor implica în comentarii în legătură cu acest subiect, deoarece nu dorea să creeze „*probleme mari*” Uniunii Sovietice⁸³, însă numai în cazul în care promisiunea repetată a lui Mihail S. Gorbaciov că nu se va face uz de forță rămâne valabilă.

Discuțiile de la summit-ul sovieto-american din Malta⁸⁴ l-au convins pe Mihail S. Gorbaciov de faptul că „*politica lui de slăbire a strânsorii împotriva Europei Răsăritene*”⁸⁵-scriau Michael R. Beschloss și Strobe Talbott-*va elibera forțe contrare, eventual distrugătoare din această zonă*”⁸⁶, astfel încât „*vest-europenii*”⁸⁷ *nu vor fi în stare să înfrângă și să controleze singuri aceste forțe*”⁸⁸ și va fi nevoie de

⁸¹ Mihail S. Gorbaciov dorea instituirea unor limite în ceea ce privește rachetele de croazieră lansate de pe mare (SCLM-Sealaunched Cruise Missiles).

⁸² „Vom lua în considerare orice formă de asociere între statele baltice și guvernul sovietic central care vine în întâmpinarea intereselor reciproce”, avea să declare Mihail S. Gorbaciov, la Malta, în decembrie 1989 (Apud Michael R. Beschloss, Strobe Talbott, op. cit., p. 232).

⁸³ „Trebuie să spun că am fost uimiți de rapiditatea transformărilor. Am apreciat mult reacția pe care a avut-o Uniunea Sovietică și Dumneavoastră personal față de aceste schimbări dinamice și, în același timp, fundamentale. (...) Nădăjduiesc că ați observat că, în timpul schimbărilor din Europa de Est, Statele Unite nu au făcut declarații arogante, care ar fi putut aduce prejudicii Uniunii Sovietice. Cu toate că în statele Unite sunt unii care mă acuză că sunt fricos, administrația mea încearcă să nu întreprindă nimic ce ar putea să vă zdruncine pozițiile. Dar mi s-a sugerat cu insistență un alt lucru: să mă cațăr, cum s-ar spune, pe zidul Berlinului și să dau declarații sfârșitoare. Totuși, administrația mea nu va recurge niciodată la asemenea măsuri, ea încearcă să fie discretă”, declara președintele George Bush (Apud Constantin Vlad, *Diplomația Secolului XX*, Fundația Europeană Titulescu, București, 2006, p. 663).

⁸⁴ A se vedea: Malta. Decembrie 1989. *Stenograma sovietică a întâlnirii de la Malta (I)*, în *Caietele Revoluției*, nr. 2 (40)/2012, p. 54-60; *Idem (II)*, nr. 3 (41)/2012, p. 45-52; *Idem (III)*, nr. 4 (42)/2012, p. 31-40.

⁸⁵ „Principiul de bază adoptat de noi, care ne-a condus în cadrul noii gândiri, este dreptul fiecărei țări la libera opțiune, inclusiv dreptul de a reveni asupra opțiunii sale inițiale și s-o modifice. Este foarte dureros, dar e un drept esențial. Dreptul de a alege, fără amestec din afară”, declara Mihail S. Gorbaciov la Summit-ul din Malta (Apud Constantin Vlad, op. cit., p. 663).

⁸⁶ Michael R. Beschloss, Strobe Talbott, op. cit., p. 231.

⁸⁷ Referindu-se la interesele statelor membre ale CEE, vis-à-vis de agenda convorbirilor de la Malta, analiștii DSS de la București apreciau că acestea doreau „*respectarea de către SUA a înțelegerilor convenite anterior cu statele vest-europene ca fiecare dintre acestea să aibă un rol sporit în influențarea situației din Europa de Est, astfel încât să-și asigure promovarea propriilor interese pe termen lung în această zonă*” (Apud Cristian Troncotă, op. cit., p. 208). „*Franța și Anglia-raportau ofițerii DSS de la București-au solicitat totodată ca, în perspectiva constituirii unei confederații a celor două state germane, să se prevină deplasarea centrului de putere din Europa către Germania unificată, precum și o polarizare politico-economică și chiar militară între aceasta și URSS de genul celei existente înaintea celui de Al Doilea Război Mondial*” (*Ibidem*).

⁸⁸ Michael R. Beschloss, Strobe Talbott, op. cit., p. 231.

ajutorul Statelor Unite. Referindu-se la „problema germană”, Mihail S. Gorbaciov a declarat: „În ceea ce privește problema Germaniei, am o politică prudentă și precaută”⁸⁹. O radiografie a stenogramelor de la summit-urile Marilor Puteri, a memoriilor participanților la acele evenimente, devenite de acum istorie, precum și alte numeroase izvoare documentare, relevă faptul că România socialistă nu a existat ca subiect în sine pe agenda diplomatică a Marilor Puteri în acel sfârșit de an 1989. Prezentul și viitorul ei se integra în contextul mai larg al transformărilor din Europa Răsăriteană în care predomina strigătul tineretului comunist est-german: „Gorbi, ajută-ne! Gorbi, ajută-ne!”⁹⁰. În declarațiile făcute în fața Comisiei Senatoriale pentru cercetarea evenimentelor din decembrie 1989, fostul șef al Centrului de Informații Externe (CIE) al DSS, generalul-locotenent (r) Aristotel Stamatoiu avea să declare, la 26 ianuarie 1994, cu referire la episodul „Malta”, următoarele: „(...) Efectiv în Malta nu aveam posibilități, nici în zvon”⁹¹. Malta a fost locul în care numele României nu s-a rostit deloc, cu atât mai puțin nu s-a discutat o soluție politico-militară sau economică privind prezentul și viitorul ei.

În seara de 3 decembrie 1989, Helmut Kohl va sosi pe aeroportul Zaventem din Bruxelles și se va îndrepta spre castelul Styvenberg în Laeken, reședința ambasadorului Statelor Unite, pentru a cina cu președintele George H. W. Bush. Președintele Statelor Unite l-a informat depre discuțiile avute cu Mihail S. Gorbaciov la Malta, despre faptul că, totuși, secretarul general al PCUS era îngrijorat de evoluția evenimentelor din spațiul german. Cancelarul vest-german a reiterat informațiile pe care le comunicase și liderului de la Kremlin, insistând asupra faptului că nu intenționează să-i facă probleme lui Mihail S. Gorbaciov, însă el trebuia să țină seama și de situația din propria lui țară. Cancelarul vest-german l-a informat pe președintele Statelor Unite de faptul că dorește ca foarte curând să-l întâlnească pe liderul de la Kremlin. În finalul conversației, Helmut Kohl a subliniat faptul că el poate „să înțeleagă anumite rezerve și temeri la vecinii europeni ai Germaniei”⁹², însă el „trebuie să amintească de faptul că unitatea germană în libertate a fost provădută ca țel comun al Vestului”⁹³. La plecare, cancelarul vest-german a înțeles că președintele Statelor Unite era aliatul germanilor în îndeplinirea visului lor de reunificare.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 222.

⁹⁰ „Astăzi puteți auzi întrebarea:...de ce nu am putut prevedea evenimentele din acele țări? Le-am prevăzut! Și de aceea am început în aprilie 1985 să restructurăm fundamental tipul relațiilor inter-statale, am renunțat să ne amestecăm în treburile lor interne și să impunem soluții”, declara Eduard A. Șevardnadze, într-o cuvântare în plenul CC al PCUS, în februarie 1990, cu referire la procesul de „europenizare a Uniunii Sovietice”, care nu ar fi fost posibil fără o „de-sovietizare a Europei de Est” (Apud Anneli Ute Gabanyi, *op. cit.*, p. 36).

⁹¹ Alex Mihai Stoenescu, *Istoria loviturilor de stat în România. „Revoluția din decembrie 1989” – o tragedie românească*, vol. 4, partea a II-a, Editura RAO, București, 2005, p. 130.

⁹² Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 137.

⁹³ *Ibidem*.

Pe 4 decembrie 1989, la Bruxelles, la întâlnirea șefilor de stat și guvern ai statelor membre ale Alianței Nord-Atlantice, președintele George H. W. Bush a ținut un monolog despre rezultatele summit-ului de la Malta, alături de alte monologuri ale aliaților europeni din NATO, până când a răbufnit adevărata problemă care preocupa cancelariile diplomatice europene: reunificarea germană și viitorul noului stat reunificat. „Ce e de făcut cu Germania de Est? Unde vor fi frontierele Germaniei? Germania reunificată va mai rămâne în NATO?”⁹⁴, a întrebat președintele François Mitterrand. Răspunsul a fost dezamăgitor și îngrijorător în același timp. „Nu pot vorbi decât în numele RFG. Germania reunificată va trebui să decidă pentru ea însăși”⁹⁵, a declarat cancelarul Helmut Kohl.

Kiev, negocierea finală

Pe 6 decembrie 1989, la Kiev, Mihail S. Gorbaciov i-a cerut președintelui Franței, în mod explicit, să-l ajute să evite reunificarea germană⁹⁶, deoarece există posibilitatea ca un general să preia conducerea Uniunii Sovietice și acest lucru nu este, totuși, „în interesul Occidentului”⁹⁷. În opinia secretarului general al PCUS, ambițiile politice ale lui Helmut Kohl puteau avea drept consecință, pe termen lung, militarizarea puterii de la Moscova și război pe continentul european. Referindu-se la strategia politică a cancelarului vest-german Helmut Kohl, Mihail S. Gorbaciov avea să mărturisească interlocutorului francez: „Kohl pretinde că Bush a susținut ideea lui de confederație cu Germania de Est. Dar ce e o confederație? O apărare și o politică externă comune? Această confederație va fi membru NATO sau al Pactului de la Varșovia? S-au gândit ei la toate acestea? Trebuie să recunoască, în mod absolut, caracterul sacru, intangibil al frontierei germano-poloneze!”⁹⁸. Președintele François Mitterrand avea să declare că problema reunificării germane este pusă mult prea repede pe agenda politico-diplomatică a comunității internaționale. „Nu vreau să-i rănesc pe germani, dar eu le-am spus că problema germană se va pune după rezolvarea altor chestiuni: la Vest, Comunitatea; la Est, evoluția (...). Discursul lui Kohl a bulversat ierarhia urgențelor-greșind”⁹⁹, va declara președintele Franței.

Și, totuși, documente diplomatice sovietice aflate la Universitatea Stanford (SUA) relevă faptul că Jacques Attali i-a mărturisit lui Vadim V. Zagladin, consilierul diplomatic al lui Mihail S. Gorbaciov, că „Franța nu dorește în niciun caz

⁹⁴ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 287.

⁹⁵ *Ibidem*.

⁹⁶ A se vedea: Mihail Narinski, *Liderii sovietici și reunificarea germană (1)*, în „Magazin istoric”, Anul XLVII, serie nouă, nr. 2 (551), februarie 2013, p. 5 – 10; *Idem (2)*, în „Magazin istoric”, Anul XLVII, serie nouă, nr. 3 (552), martie 2013, p. 40 – 45 și *Idem (3)*, în „Magazin istoric”, Anul XLVII, serie nouă, nr. 4 (553), aprilie 2013, p. 66 – 71.

⁹⁷ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 287.

⁹⁸ *Ibidem*.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 288.

reunificarea Germaniei, chiar dacă ea înțelege că aceasta devine inevitabilă¹⁰⁰. Chestionat asupra acestui moment, Jacques Attali a declarat că nu-și amintește despre o posibilă astfel de discuție, însă nu a exclus faptul că ar fi putut avea o astfel de conversație cu „prietenu¹⁰¹ său Vadim”. În final, Mihail S. Gorbaciov a precizat, referitor la reunificarea germană, că Germania „trebuie să se reunifice, dar în cadrul unei Europe mari”¹⁰¹, ceea ce l-a îndreptățit pe președintele Mitterrand să declare, pe 31 decembrie 1989, că își dorește crearea unei Confederații europene care să cuprindă și URSS. Ca o consecință a acestei idei, pe 4 ianuarie 1990, președintele François Mitterrand va declara, în prezența cancelarului vest-german Helmut Kohl, la o conferință de presă: *„Mă gândesc, pornind de aici, la soarta țărilor care nu sunt membre ale Comunității (Economice Europene – n. n.), dar a căror evoluție spre democrație este evidentă. Ce vor face oare când vor ajunge acolo? Cu cine vor trata? Câtă vreme va exista de o parte Comunitatea celor Doisprezece, nu va exista oare, de cealaltă parte, nimic pentru ele, nicio perspectivă europeană? Și când spun asta, includ atât Uniunea Sovietică, cât și toate celelalte țări ale continentului. Firește, este o idee pe termen lung: trebuie organizată o perspectivă pentru toate țările care vor adera la democrație și care nu vor putea, dintr-un motiv sau altul, să adere la Comunitatea Europeană care nu se poate mări la infinit”*¹⁰².

În opinia ministrului plenipotențiar al Franței în Berlinul de Est, Jacques Jessel, întâlnirea la nivel înalt franco-sovietică de la Kiev, din 6 decembrie 1989, avea drept obiectiv, din perspectivă franceză, „să se asigure de ostilitatea”¹⁰³ lui Mihail S. Gorbaciov față de reunificare și, totodată, să-l convingă pe acesta să-l însoțească pe președintele Franței în vizita planificată Berlinul de Est pentru un demers conjugat de susținere a regimului est-german. Liderul Uniunii Sovietice s-a eschivat, în mod elegant, și a încurajat vizita președintelui francez în RDG, deoarece „reticențele franceze față de acest proces (al reunificării germane-n. n.) vor putea facilita sarcina diplomației sovietice în delicata strategie defensivă la care s-a angajat”¹⁰⁴. Dintr-o astfel de perspectivă trebuie văzută și înțeleasă vizita lui François Mitterrand în RDG, în perioada 20 – 22 decembrie 1989, precum și declarația sa: „Noi, Republica Democratică a Germaniei și Franța, avem multe de făcut împreună!”¹⁰⁵.

Horst Teltschik, consilierul diplomatic al cancelarului Helmut Kohl, avea să menționeze în volumul de amintiri intitulat 329 Zile¹⁰⁶ că a existat o imensă amărăciune și un sentiment de furie al liderilor politici de la Bonn față de vizita și discursul lui François Mitterrand în Berlinul de Est. „Numai alegerile libere,

¹⁰⁰ Loredana Pătruțiu-Baltes, *op. cit.*, p. 364.

¹⁰¹ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 288.

¹⁰² Pierre Verluise, *op. cit.* p. 123.

¹⁰³ *Ibidem*, p. 120.

¹⁰⁴ *Ibidem*.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 121.

¹⁰⁶ Horst Teltschik, 329 *Tagen*, Siedler Verlag, 1994, p. 380.

deschise, democratice, ar permite să se știe exact ce vor germanii dintr-o parte și din cealaltă. (...) Dar poporul german trebuie să se decidă ținând cont de echilibrul european. Unitatea germană este și afacerea vecinilor dumneavoastră, care nu au căderea să se substituie voinței germane, dar au căderea de a veghea asupra echilibrului Europei. (...) Dorim să nu existe contradicție între voința germană și voința europeană”¹⁰⁷, va declara François Mitterrand pe 22 decembrie 1989, într-o conferință de presă susținută la Universitatea Karl Marx din Leipzig.

Referindu-se la efortul președintelui François Mitterrand pentru realizarea unității europene, fără ca reunificarea germană să o afecteze, istoricul George-Henri Soutou consemna în 2007: „Într-adevăr, prima reacție a lui François Mitterrand a fost aceea de-a încerca să frâneze reunificarea germană, care, în viziunea sa, ar fi compromis statutul Franței în Europa. Pentru asta, el conta în special pe procesul supranumit «2+4», prin care erau desemnate negocierile între cei Patru și cele două Germanii. În februarie 1990, el credea că în formula «2+4», reunificarea va dura ani de zile. Pe de altă parte, el a încercat inițial să insereze reunificarea în construcția unei Europe Mari, care să includă URSS. (...) De aici propunerea sa din 31 decembrie, referitoare la o Confederație europeană care să cuprindă URSS; în același spirit, el voia să dezvolte structurile de securitate din Europa între cele două tratate pentru a încadra reunificarea, ceea ce ar fi mers în același sens cu conceptul de Casă Comună a lui Gorbaciov, după cum îi și spune acestuia, în mai 1990, la Moscova. În concepția președintelui Republicii, această Europă Mare ar fi fost facilitată de căderea comunismului sovietic de tip clasic și de apariția în URSS și în Europa de Est a unui comunism reformat compatibil cu socialismul democratic al Europei occidentale”¹⁰⁸.

Președintele Nicolae Ceaușescu va fi informat de către ambasadorul României de la Paris, Petre Gigea, pe 11 decembrie 1989, că François Mitterrand și Mihail S. Gorbaciov au decis, la Kiev, că „este nevoie de noi mecanisme pentru a servi construcția Case Comune Europene”¹⁰⁹. În timpul discuțiilor dintre François Mitterrand și Mihail S. Gorbaciov s-a abordat rolul SUA în noua dinamică a relațiilor internaționale avându-se în vedere „participarea Statelor Unite ale Americii – ca un element necesar și de anvergură – la noua etapă a construcției europene”¹¹⁰. Cel mai fierbinte subiect al momentului, reunificarea Germaniei, a fost abordat de către cei doi lideri politici „într-o manieră detaliată”¹¹¹. Mihail S. Gorbaciov și-a exprimat, cu această ocazie, preocuparea pentru „viitorul continentului «nostru», care se pronunță tot mai activ în favoarea a ceea ce se poate

¹⁰⁷ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 293.

¹⁰⁸ Pierre Verluise, *op. cit.*, p. 123-124. În octombrie 1989, François Mitterrand a ținut un discurs la Valladolid prin care a îndemnat popoarele din Răsăritul Europei să „nu respingă «valorile socialismului»” (*Ibidem*, p. 124).

¹⁰⁹ Dumitru Preda, Mihai Retegan, *op. cit.*, p. 426.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 423.

¹¹¹ *Ibidem*, p. 424.

numi noua mentalitate, noua gândire politică pentru dezvoltarea cooperării pe multiple planuri, pentru întărirea păcii pe continent, pentru dezarmare”¹¹².

Progresul reunificării și-al construcției europene

În dimineața deschiderii lucrărilor Consiliului European de la Strasbourg din 8 – 9 decembrie 1989, premierul Margaret Thatcher a insistat, la micul dejun pe care l-a luat în compania președintelui Franței, asupra faptului că, în cazul reunificării germane, noua Germanie „va lua puterea asupra Europei de Est, cum a făcut-o Japonia cu Pacificul”¹¹³ ceea ce era inacceptabil pentru Marea Britanie. După micul dejun, președintele François Mitterrand l-a primit pe cancelarul Helmut Kohl și i-a vorbit despre neliniștile lui Mihail S. Gorbaciov care era îngrijorat de consecințele militare ale reunificării germane, nu de consecințele ei politice. „Menținerea Pactului de la Varșovia este ultima lui apărare. El acceptă tot restul. Dar ce vrea să spună un pact, dacă el este inutilizabil în caz de război?”¹¹⁴, va declara François Mitterrand.

Cancelarul vest-german i-a comunicat președintelui Franței că este dispus să negocieze cu Uniunea Sovietică viitorul reunificării germane, chiar prin plata unor despăgubiri financiare consistente. „Dacă în URSS se ameliorează creșterea economică, lucrul acesta îi va da șanse de a coopera mai strâns cu noi. Gorbaciov trebuie să înceteze să se teamă de un invadator venind din Vest”¹¹⁵, va declara Helmut Kohl. Cancelarul de la Bonn îl va informa pe François Mitterrand că situația în RDG este instabilă și că Hans Modrow l-a rugat să vorbească, în zilele următoare, despre reunificare și despre o evoluție calmă a acestui proces. Președintele Franței a fost informat că va sprijini de către liderul de la Bonn în efortul de creare a unității politice, economice și monetare europene, precum și faptul că nu se va schimba nimic în ce privește statutul frontierei germano-poloneze, linia Oder-Neisse. „Dar nimic nu poate fi scris înaintea reunificării”¹¹⁶, a precizat Helmut Kohl. În plenul lucrărilor Consiliului European, președintele François Mitterrand, sprijinit de cancelarul vest-german, va obține sprijinul politic pentru convocarea unei Conferințe Interguvernamentale care să accelereze procesul de construcție politică, economică și monetară europeană. Totodată, cei 12 lideri ai statelor membre ale CEE au acceptat ca poporul german „să-și dobândească unitatea în perspectiva integrării comunitare”¹¹⁷. Privind retrospectiv la rolul și locul președintelui Franței în acest proces istoric, cancelarul vest-german Helmut Kohl credea că în pieptul lui François Mitterrand băteau două inimi: „Una pentru ridicarea revoluționară, așa cum

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 288 – 289.

¹¹⁴ *Ibidem*.

¹¹⁵ *Ibidem*.

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 290.

¹¹⁷ *Ibidem*.

faceau oamenii din RDG; cealaltă pentru Franța, pentru rolul și rangul acesteia în cazul unei reunificări a Germaniei”¹¹⁸.

Pe 11 decembrie 1989, Uniunea Sovietică în acord cu Franța a reactivat, după 18 ani, mecanismul internațional care conferea anumite drepturi învingătorilor în cel de-Al Doilea Război Mondial și a convocat ambasadorii Statelor Unite, Franței și Marii Britanii la Berlin. Ambasadorii celor patru puteri învingătoare urmau să discute despre „mecanismele de control ale foștilor aliați din coaliția anti-Hitler”¹¹⁹. În mod simbolic, ambasadorii Marii Britanii, Franței și Statelor Unite vor propune luarea în discuție a propunerii președintelui Ronald Reagan din 1987, respectiv transformarea Berlinului într-un centru internațional al legăturilor aeriene și desfășurarea acolo a Jocurilor Olimpice.

În cursul zilei de 16 decembrie 1989, președintele François Mitterrand se va întâlni cu președintele George H. W. Bush, în Golful Marcel al Insulei Saint-Martin, mică insulă franco-olandeză din Arhipieleagul Antilelor, pentru a discuta despre reuniunea Consiliului European de la Strasbourg din 8 – 9 decembrie 1989, precum și despre cele discutate la Malta și Kiev. Președintele Franței l-a informat pe liderul politic de la Washington despre faptul că Mihail S. Gorbaciov nu accepta, totuși, ideea unei Germanii reunificate și integrate Comandamentului militar al NATO. Președintele Statelor Unite i-a garantat liderului de la Paris că Statele Unite vor rămâne în Europa, orice s-ar întâmpla, pentru a-și susține aliații, chiar dacă germanii reunificați nu ar mai dori trupe străine pe teritoriul lor.

Pe 17 ianuarie 1990, Jacques Delors¹²⁰ va propune convocarea nu doar a Conferinței Interguvernamentale, ci chiar a două conferințe: una dedicată nașterii viitoarei Uniuni Economice și Monetare, cealaltă dedicată unor „chestiuni instituționale”. Telespectatorii francezi vor afla, pe 23 ianuarie 1990, că obiectivul lui Jacques Delors, conform celor declarate în fața camerelor de luat vederi, este ca Europa să aibă o federație adevărată „înainte de sfârșitul mileniului”¹²¹. În continuarea discursului său, Jacques Delors va menționa: „Comisia ar trebui să devină un executiv politic care să poată defini interesele comune esențiale (...) răspunzând în fața Parlamentului European și în fața statelor-națiune reprezentate cum veți dori dumneavoastră – prin Consiliul European sau printr-o a doua cameră a parlamentelor naționale”¹²².

¹¹⁸ Helmut Kohl, *op. cit.*, p. 143.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 145.

¹²⁰ Referindu-se la rolul și locul lui Jacques Delors în acest complex proces al reunificării germane și construcției europene, Helmut Kohl avea să consemneze: „În această săptămână (a desfășurării Consiliului European – n. n.) și în cele care au urmat, Jacques Delors s-a dovedit, o data în plus, a fi un prieten credincios al germanilor. Faptul că mai târziu includerea deplină a landurilor federale în Comunitatea Europeană a reușit atât de rapid se datorează angajamentului său, Și mie, personal, Jacques Delors mi-a fost de mare ajutor” (*Ibidem*, p. 144).

¹²¹ Christopher Booker, Richard North, *Uniunea Europeană sau Marea...*, p. 174.

¹²² *Ibidem*.

În cadrul dejunului pe care îl va lua la Londra, pe 20 ianuarie 1990, alături de premierul Margaret Thatcher, președintele François Mitterrand va declara: „Nu spun Nu reunificării. Ar fi stupid și ireal. Nu văd ce forță în Europa ar putea-o împiedica. Nu cred că URSS ar putea fi în măsură să o facă astăzi. Mai mult valorează să o acceptăm cu ochii larg deschiși și să legăm reunificarea Germaniei de construcția Europei și de respectarea frontierelor”¹²³. În condițiile în care premierul Marii Britanii i-a cerut președintelui francez să examineze condițiile pentru realizarea unei apropieri franco-britanice care să contrabalanseze¹²⁴ tabloul unei Europe dominate de Germania reunificată, președintele François Mitterrand avea să-i declare: „Marea Britanie nu are marjă de acțiune suficientă pentru a scăpa de sub controlul Statelor Unite și că nu voi schimba o construcție europeană în care Germania Federală constituie unul dintre pilonii săi, cu o înțelegere franco-britanică dorită, dar redusă doar la sentimente bune”¹²⁵. Hubert Védrine, consilierul pe probleme diplomatice al lui François Mitterrand, va mărturisi că reunificarea germană o îngrijora extrem de mult pe Margaret Thatcher, în timp ce François Mitterrand „vroia doar să se asigure că va fi bine gestionată, democratică, că va face să avanseze integrarea europeană și că nu va precipita căderea lui Gorbaciov”¹²⁶.

¹²³ Loredana Pătruțiu-Baltes, *op. cit.*, p. 365.

¹²⁴ Într-un interviu acordat publicației *Spectator*, ministrul britanic al Industriei și Comerțului, Nicholas Ridley, vorbind despre presupusa uniune monetară europeană a declarat că aceasta este „o manevră germană gândită să preia controlul asupra întregii Europe” (Apud Timothy Garton Ash, *Istoria prezentului. Eseuri, schițe și relatări din Europa anilor '90*, Editura Polirom, Iași, 2002, p. 53). Nicholas Ridley îi avertiza pe britanici și pe europeni de faptul că dacă doresc să cedeze suveranitatea statului în favoarea Comisiei Europene, atunci ar putea foarte bine să i-o cedeze „chiar și lui Adolf Hitler” (*Ibidem*). *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a luat poziție față de această „ieșire a euro-huliganului Ridley” și a contribuit la demisia acestuia. Totodată, *Independent on Sunday* și *Der Spiegel* au publicat *Memorandumul* redactat de către Charles Powell, consilierul premierului Margaret Thatcher, cu privire la discuțiile neoficiale de la Chequers, ceea ce a stârnit ample comentarii în cancelariile diplomatice și în mass-media. Pe 24 martie 1990, premierul Margaret Thatcher a convocat la Chequers, reședința de vară a prim-ministrului britanic, un grup de istorici, experți independenți în problematica germană: istoricii americani Fritz Stern de la Universitatea Columbia și Gordon Craig de la Universitatea Stanford, alături de britanicii Norman Stone, George Urban, Hugh Trevor-Roper și Timothy Garton Ash. La această întâlnire privată a participat și ministrul de Externe, Douglas Hurd. Referindu-se la aceste discuții, istoricul Timothy Garton Ash consemna: „Am descris modul în care conștiința de sine, dar și încrederea în sine a Germaniei de Vest democratice diferea de cea a precedesoarelor; și modul în care unificarea Germaniei într-un stat democratic unic, la granița cu statele Europei Central-Răsăritene care și ele își alegeau propriile guverne, reprezenta o evoluție care trebuia să fie primită cu inima larg deschisă. (...) Și, așa cum au evidențiat mai mulți participanți, unul dintre semnele puterii Germaniei de Vest era capacitatea ei de autoexaminare și auto-critică constantă, strictă și uneori aproape masochistă, bazată hotărât pe o presă solidă și liberă și pe o istoriografie exemplară” (*Ibidem*, p. 54).

¹²⁵ Loredana Pătruțiu-Baltes, *op. cit.*, p. 365.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 366.

În cursul zilei de 22 ianuarie 1990, Jacques Attali a fost rugat de către François Mitterrand să-și informeze prietenii de la Cancelaria federală din Bonn asupra faptului că, totuși, există posibilitatea ca Mihail S. Gorbaciov să cedeze, având în vedere noile demonstrații din RDG, astfel încât „generalii sovietici vor veni să pună ordine la Berlin”¹²⁷. Pe 31 ianuarie 1990, în Consiliul de Miniștri al Franței, François Mitterrand va declara că Uniunea Sovietică nu mai are forța și mijloacele psihologice și politice pentru a se opune reunificării germane și apartenenței Germaniei la NATO, în locul neutralizării. Pe 2 februarie 1990, Mihail S. Gorbaciov îi va scrie lui François Mitterrand pentru a-l informa că în procesul de reunificare germană trebuia să se progreseze „cu blândețe”¹²⁸, după cum se convenise la Kiev și cu recunoașterea, în prealabil, a frontierei dintre Polonia și RFG de pe linia Oder-Neisse.

În martie 1990, vicepreședintele Comisiei Europene, David Martin, parlamentar socialist britanic, va întocmi un raport către Parlamentul European prin care cerea transformarea CEE într-o „Uniune Europeană de tip federal”¹²⁹. Vicepreședintele Comisiei Europene, David Martin, dorea pe lângă uniunea monetară o integrare a cooperării politice în cadrul CEE, puteri sporite asupra politicii sociale și a mediului ambiant, încorporarea în tratate a unei carte a drepturilor fundamentale, folosirea sistematică a votului majorității în Consiliul European și o accentuare a puterilor executive ale Comisiei Europene. Parlamentul European a acceptat și a votat raportul lui David Martin ceea ce dovedea, din nou, că „Parlamentul acționa ca un motor al integrării, înscriind pe agenda IGC (Conferinței Interguvernamentale – n. n.) articole care altfel nu s-ar fi luat în discuție”¹³⁰.

Pe 19 aprilie 1990, președintele François Mitterrand și cancelarul Helmut Kohl vor lansa în mod oficial discuțiile privind organizarea unei Conferințe Interguvernamentale pentru „a transforma ansamblul relațiilor dintre statele membre într-o veritabilă Uniune Politică”¹³¹. Premierul Marii Britanii, Margaret Thatcher avea să înțeleagă că este singură și că nu poate bloca procesul construcției europene la care se înțeleseseră francezii și vest-germanii. Însă, premierul Margaret Thatcher nu a putut accepta cele 47 de inițiative ale Comisiei Europene, inclusiv 17 directive, în domeniul politic ceea ce impunea retragerea Marii Britanii din orice discuție referitoare la Pactul Social propus de Jacques Delors, președintele în exercițiu al Comisiei Europene.

Pe 28 aprilie 1990, Irlanda, deținătoare a președinției Consiliului European, a convocat un Consiliu European special pentru a discuta uniunea politică și reunificarea Germaniei. Cele două procese deveneau astfel indisolubil legate

¹²⁷ Jacques Attali, *op. cit.*, p. 295.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 296.

¹²⁹ Christopher Booker, Richard North, *op. cit.*, p. 175.

¹³⁰ *Ibidem*.

¹³¹ Loredana Pătruțiu-Balteș, *op. cit.*, p. 334.

unul de celălalt. În acest timp, președintele François Mitterrand și cancelarul Helmut Kohl vor trimite o scrisoare, semnată de către amândoi, președintelui Lituaniei cerându-i să suspende declarația de independență a țării¹³² sale pentru a ușura, astfel, tratativele cu Moscova în ceea ce privește reunificarea germană. Premierul Margaret Thatcher a remarcat faptul că statele membre ale CEE și NATO nu au fost consultate ceea ce dădea de înțeles că probabilitatea unei politici externe și de securitate comune, europene, era foarte îndepărtată, dacă nu chiar imposibilă.

În pofida faptului că numeroase opinii, studii și articole din istoriografia românească de după 1990 vorbesc despre un „complot” al Occidentului (NATO&CEE) în acord cu Uniunea Sovietică împotriva României socialiste, mai ales după reuniunea franco-sovietică din 6 decembrie 1989, documentele oficiale ale CEE și ale NATO, stenogramele reuniunilor Consiliului European, precum și alte mărturii documentare și lucrări memorialiste relevă faptul că Anul 1989 a fost dominat de prăbușirea glaciului strategic al URSS și amplificarea procesului de construcție europeană. Pe 13 martie 1989, analiștii de la Institutul de Economie a Sistemului Mondial Socialist al Academiei de Științe a URSS menționau în raportul înaintat lui Alexandr N. Iakovlev, secretar al CC al PCUS, că luând în calcul și varianta unei schimbări a regimului politic de la București, analiștii de la Institutul de Economie a Sistemului Mondial Socialist al Academiei de Științe a URSS atrăgeau atenția asupra faptului că „în ceea ce privește orientarea țării după schimbarea puterii, aceasta va fi definită nu de volumul de livrări de petrol sovietic, ci de rezultatele proceselor de înnoire în URSS și alte țări, de atractivitatea noii înfățișări a socialismului, de progresul în crearea Casei Comune Europene”¹³³, astfel încât „poporul român, chinuit de un regim totalitar, deziluzionat de valorile socialiste, educat în mod tradițional în spiritul comunității cu lumea latină, poate adopta cu bucurie o cotitură prooccidentală în politică, ieșind dincolo de cadrul înnoirii socialismului”¹³⁴.

Această atitudine extrem de realistă a sovieticilor este întărită și de declarațiile lui Valeri L. Musatov, fost adjunct al șefului Secției Relații Externe a CC al PCUS, care mărturisea că liderii politici de la Moscova erau convinși că în politica lui Mihail S. Gorbaciov „va veni un moment când țările Europei de Est, practic sateliți ai Uniunii Sovietice, vor deveni monedă de schimb în târgul cu statele occidentale pentru atitudinea binevoitoare față de cursul acestuia, pentru sprijinirea perestroikăi, inclusiv pentru obținerea unui ajutor economico-financiar”¹³⁵. Cei implicați în gestionarea puterii în spațiul Uniunii Sovietice erau conștienți de ascensiunea forțelor de opoziție din statele Europei de Est,

¹³² Lituania și-a proclamat independența pe 11 martie 1990.

¹³³ Vasile Buga, *România privită de la Moscova...*, p. 264.

¹³⁴ *Ibidem*.

¹³⁵ Idem, *Pe muchie de cuțit. Relațiile româno-sovietice. 1965 – 1989*, Editura Institutului Național pentru Studiul Totalitarismului, București, 2014, p. 322 – 323.

de orientarea politică a acestora spre Vest, de activizarea politicii Statelor Unite și a țărilor membre ale CEE în fostul spațiu de influență al Uniunii Sovietice, însă în condițiile crizei sociale, economice și politice din Uniunea Sovietică nu aveau „nici forță, nici mijloace pentru a se opune acestui lucru”¹³⁶. Mihail S. Gorbaciov va cere colaboratorilor săi, într-un cerc restrâns, potrivit mărturiei lui A. E. Bovin, fost consultant la Secția Relații Externe a CC al PCUS, să nu se implice în evoluțiile din statele foste membre ale Tratatului de la Varșovia până când „totul nu se va năruie de la sine”¹³⁷.

¹³⁶ *Ibidem.*

¹³⁷ *Ibidem.*

DOCUMENTAR

Eugen-Tudor Sclifos*

NAPOLEON AL III-LEA ȘI PROBLEMA BASARABIEI. DOCUMENTE INEDITE (1856)

În ultimii ani subiectul Basarabiei în contextul războiului Crimeii (1853-1856) a fost cercetat prin prisma rapoartelor diplomatice identificate la Arhiva de Politică Externă de la Paris, Arhivele Naționale de la Londra și Arhivele Statului de la Viena. Articolele publicate în baza surselor de arhivă au demonstrat fără echivoc importanța abordării problemei Basarabiei în context internațional¹. Marile Puteri au învins Imperiul Rus pe teatrul de operațiuni din Crimeea, ele aveau puncte de vedere divergente în problema retrocedării sudului Basarabiei către Principatul Moldovei. Austria a propus ca sudul Basarabiei să fie retrocedat Moldovei, urmărindu-se privarea Imperiului Rus de accesul la Dunăre. Diplomății ruși au cerut ca Bolgradul, centrul administrativ al coloniștilor transdanubieni din Basarabia, să rămână în continuare în posesia Rusiei. Franța, însă, prin vocea ministrului de externe, contele Walewski, cât și a împăratului Napoleon al III-lea, susțineau un asemenea demers. Ba mai mult, ținând cont de faptul că Rusia își dăduse adeviziunea la alte clauze ale viitorului tratat de pace, cum ar fi neutralitatea Mării Negre sau abolirea protectoratului în Principatele Române, împăratul francez considera oportună o asemenea concesiune. Odată cu începerea negocierilor de pace de la Paris din luna februarie a anului 1856, Napoleon al III-lea a avut discuții cu plenipotențiarul ruși Alexei Orlov și Filip Brunov. Aceștia dădeau unele „semne” precum că împăratul francez ar susține poziția adoptată de Imperiul Rus². De asemenea, în acea perioadă era vehiculată și ideea unui schimb de teritoriu: fortăreața Karsului cucerită de la

* **Eugen-Tudor Sclifos**, doctor în istorie, șeful secției Istorie Modernă a Institutului de Istorie al USM.

¹ A se vedea cu referire la acest subiect: Eugen-Tudor Sclifos, *Franța, Rusia și chestiunea sudului Basarabiei (1856-1857)*, în „Revista de Istorie a Moldovei”, nr. 4 (108), 2016, p. 17-35. Idem, *Marea Britanie și chestiunea sudului Basarabiei (1856-1857)*, în „Tyragetia”, Serie Nouă, vol. XII, nr. 2, 2018, p. 139-148.

² Idem, *În „culisele” problemei basarabene în timpul Congresului de Pace de la Paris (februarie-martie 1856)*, în „Anuarul Institutului de Istorie”: Materialele sesiunii științifice anuale, 20 decembrie 2018. Chișinău: Editura Lexon PRIM, 2019, p. 138-140.

Imperiul Otoman contra sudului Basarabiei. Această „tranzacționare” a Basarabiei nu a fost acceptată de către diplomații britanici și austrieci. În consecință, împăratul Napoleon al III-lea se afla într-o situație dificilă pentru că, pe de o parte, dorea păstrarea alianței cu Marea Britanie, pe de altă parte, se dorea și apropierea de către Imperiul Rus. La acea epocă a făcut impresie dialogul purtat de contele Alexei Orlov cu împăratul Napoleon al III-lea, prin care cel dintâi se „umilea” cerând ca Rusia să păstreze sudul Basarabiei³. Din acel moment, împăratul francez a susținut deschis această doleanță a Imperiului Rus de păstrare a sudului Basarabiei.

Cele șapte documente inedite, publicate în continuare, au fost identificate la Arhivele Naționale de la Paris (Archives Nationales). Aceste documente se află în două fonduri distincte, și anume: *Fondul Napoleon* și *Fondul Persigny*, diplomat francez, ambasador al Franței la Londra în perioada 1855-1858. Astfel, publicăm două scrisori adresate de Napoleon al III-lea către ministrul de externe, Alexandru Colonna Walewski; patru scrisori adresate de Napoleon lui Persigny; o scrisoare emisă de cabinetul împăratului francez (Mocquard) către același Persigny. Documentele scot în evidență faptul că suveranul Franței dorea să se ajungă cât mai repede la un consens în problema sudului Basarabiei. Pe de altă parte, Napoleon a adoptat o poziție de susținere a Imperiului Rus, și anume păstrarea orașului Bolgrad sub pretextul că ar fi centrul administrativ al coloniștilor bulgari din Basarabia, aceasta fiind o unică concesie pe care Franța ar fi fost dispusă s-o facă. Această atitudine, nu se va modifica, de unde vor apărea și contradicțiile cu Marea Britanie care nu susținea un asemenea demers. Iată de ce, încă din timpul Congresului de la Paris, Napoleon al III-lea, bazându-se pe faptul că Rusia cedase cu alt prilej, dorea să facă această „mică” concesie cabinetului de la Petersburg. Cele mai multe scrisori sunt adresate ambasadorului francez la Londra, Persigny, care dorea să păstreze alianța cu Marea Britanie, fiind în realitate un „mediator” între cele două puteri care adoptaseră poziții antagoniste în problema Basarabiei.

Documentele sunt publicate în original, cu scurte rezumate în limba română.

Doc. 1

Paris, 8 martie 1856. *Scrisoarea împăratului Napoléon al III-lea către ministrul de externe Colonna Walewski privind traseul noii frontiere în Basarabia. Ținând cont de faptul că plenipotențiarilor ruși au dat dovadă de spirit de conciliațiune, împăratul sugerează ca „inamicul” din război să păstreze orașul Bolgrad, ceea ce nu afectează interesele franceze și britanice în zonă. Întrebarea retorică a lui Napoleon al III-lea era dacă Franța a intrat în război pentru a da Principatelor Române câteva mile de pământ.*

³ „Le Courrier de la Drôme et de l'Ardèche”, luni, 7 april 1856, p. 2, col. I.

Mon cher Walewski,

Plus je pense à la séance de ce jour et plus, je regrette que vous n'avez pas fait prévaloir le tracé dont vous étiez convenu avec lord Clarendon⁴; car autant je crois qu'il faut tenir ferme sur toutes les questions importantes autant je crois indigne de nous de chicaner (c'est le mot) sur un tracé qui fait un coude au lieu d'aller en ligne droite, qui nous est parfaitement indifférent et qui cependant serait pour l'empereur de Russie une mortification de moins, puisqu'un ne lui couperait pas de gaité de cœur une de ses colonies. Le tracé en ligne droite tel que le comte de Buol⁵ l'a indiqué ne donne aucun avantage ni politique ni militaire et puisqu'on fait la paix, il eût été gentleman like de ne pas tenir à un morceau de terre précieux pour nos ennemis et sans valeur pour nous. D'ailleurs, je ne puis m'empêcher de reconnaître que les plénipotentiaires russes ont tenu complètement leur parole, qu'ils ont été très coulants et très conciliants pour toutes les questions importantes, et il m'en coûte beaucoup de ne pas reconnaître par un peu de générosité cette manière d'agir, surtout quand cette générosité ne nuit en rien aux intérêts français et anglais. Parlez-en je vous en prie à lord Clarendon avant que je le voie demain soir; car que va-t-il arriver: ou l'empereur acceptera qu'on coupe sa colonie ou il refusera. S'il l'accepte, nous aurons montré un mauvais vouloir dont on nous tiendra compte après la paix, nous aurons eu l'air de vouloir l'humilier sans motif; s'il refuse au contraire, que ferons-nous? Irons-nous faire la guerre pour donner aux Principautés (qu'on veut d'ailleurs laisser dans leur état dégradant et anarchique) quelques lieus de terrain de plus? En vérité cela n'en vaut pas la peine, nous obtiendrons peut-être la possession complète des poissons du lac Salsyk⁶, n'est-ce pas suffisant? Adieu, je vais me coucher en pensant aux frontières surnaturelles des Principautés. Tout à vous.

Chalamon de Bernardy (Françoise), *Un fils de Napoléon, le comte Walewski (1810-1868)*, fără dată și an, teză de doctorat, p. 818. Teză păstrată la Archives Nationales (Paris), cota AB XLV/30.

Doc. 2

St. Cloud, 7 octombrie 1856. *Scrisoarea împăratului Napoleon al III-lea către Persigny, ambasadorul Franței la Londra. Împăratul francez își expune punctul de vedere asupra chestiunii sudului Basarabiei. În viziunea Franței, unicul interes era ca Rusia să asigure libera navigație pe Dunăre. Napoleon al III-lea își menține punctul de vedere, și anume ca orașul Bolgrad să rămână Rusiei, regretând că este în dezacord cu poziția emisă de cabintul de la Londra.*

Mon cher Persigny,

Walewski m'a communiqué votre dernière dépêche au sujet de Bolgrad.

⁴ George William Frederick Villiers, Earl Clarendon (1800-1870), diplomat britanic, secretar de stat pentru afacerile externe (1853-1858; 1865-1866; 1868-1870). A condus delegația Marii Britanii la Congresul de la Paris din februarie-martie 1856.

⁵ Karl Ferdinand von Buol (1797-1865), diplomat austriac. Ministru de externe (1852-1859).

⁶ În română, lacul Sasik.

Comme je désire qu'il ne reste aucun doute sur mes intentions aussi bien que sur ma conduite, je veux entrer dans quelques détails.

Je commencerai par avouer qu'un des inconvénients de la forme du gouvernement sur le Continent consiste souvent dans l'intervention directe des Souverains dans les affaires diplomatiques. Car alors, ils se trouvent engagés d'une manière bien plus formelle que si leurs ministres seuls d'étaient prêtés aux négociations.

Ainsi pour la question de la Bessarabie, Orloff⁷ est venue me trouver et m'a dit que l'Empereur de Russie était déterminé à faire toutes les concessions demandées et qu'il regarderait comme un véritable service de conserver Bolgrad, chef-lieu de la colonie bulgare qu'il désirait ne pas voir partager en deux. Cette demande, vous le savez, a été sur mes instances, accueillie par le Congrès.

Maintenant Lord Clarendon me demande si j'aurais insisté de même dans le cas où j'aurais su d'avance que Bolgrad était quelques milles plus au sud et sur le lac Yalpouck. Eh ! bien, je réponds franchement que cela n'aurait eu rien changé ma manière de voir, car, selon moi, notre unique intérêt d'empêcher les Russes d'être sur le Danube, afin qu'ils ne puissent pas entraver la navigation de ce fleuve et la seule précaution à prendre eut été d'interdire la navigation du lac Yalpouck à tout bâtiment armé.

Aujourd'hui, d'après les propositions de notre commissaire, comme Bolgrad n'aurait aucune communication avec le lac, je ne vois vraiment aucun inconvénient à adopter cette limitation. On a dit, il est vrai, qu'une chaussée n'était pas une frontière sérieuse, mais véritablement quand il n'y a ni mer, ni grandes montagnes, ni grand fleuve, les frontières ne sont la plupart du temps que des lignes imaginaires tracés arbitrairement sur la carte.

Je me crois donc engagé à ne pas changer d'opinion et je regrette beaucoup, car c'est fort triste pour moi, d'être en désaccord avec le gouvernement anglais, sur une question dans laquelle j'ai l'air de prendre contre eux la partie de la Russie. D'un autre côté, vous le savez déjà, j'insisterais très fort pour que l'Île des Serpents et le Delta du Danube appartiennent à la Turquie.

Signé: Napoléon

Archives Nationales (Paris), Fond Persigny (1398-1945), 44AP/6, dossier 2, scrisoarea nr. 25, f. 10-10 bis.

Doc. 3

Biarritz, 29 septembrie 1856. *Scrisoarea împăratului Napoleon al III-lea către ministrul de externe Walewski cu privire la modul de abordare a chestiunii sudului Basarabiei. Din cauza punctelor divergente în chestiunea delimitării frontierei basarabene, relațiile dintre Franța și Marea Britanie se răcesc. Franța prin „vocea” împăratului Napoleon al III-lea susținea inițiativa diplomaților ruși ca centrul administrativ al coloniștilor bulgari din Basarabia, orașul Bolgrad, să rămână în componența Imperiului Rus.*

⁷ Alexei Fiodorovici Orlov (1787-1862), diplomat rus. Plenipotențiar al Imperiului Rus la Congresul de la Paris din 1856. A condus poliția secretă rusă între 1844-1856.

Mon cher Walewski,

J'ai reçu avec votre lettre la dépêche de Persigny de Londres du 23 et le confidentiel memorandum de Lord Cowley⁸. Il me serait difficile d'exprimer le sentiment pénible que la lecture de ces documents m'a fait éprouver. J'avais toujours cru que lorsqu'on mettez dans les affaires comme dans les relations la plus grande franchise et une bonne foi, sans réserve, on ne pouvait pas être en butte aux calomnies et aux soupçons dont Persigny rend compte dans sa dépêche. Comment, parce que dans une question où je crois ma bonne fois engagée, je ne suis pour, pour l'interprétation de l'un des articles du traité de Paris, d'accord avec l'Angleterre, notre alliance semble se refroidir, la presse devient hostile et on nous adresse de Londres ces interrogations : „où le Gouv[ernemen]t. Français Veut-il en venir ? Prétend-il recommencer la politique de Louis Philippe qui ne se croyant par assez forte avec la France et l'Angleterre réunies, ne cherchait qu'à captiver les bonnes grâces de la Russie et ne pensait qu'à se faire pardonner des vieilles dynasties du continent”.

Voyons froidement ce qui a donné lieu à ces invectives. Lors des conférences de Paris, j'établie la question vis-à-vis Lord Clarendon de la manière suivante: La France et l'Angleterre ont un grand intérêt, à la destruction de la puissance maritime Russe dans la Mere Noire et à éloigner les Russes de l'embouchure du Danube. Mais quant à la délimitation de la frontière Russe en Bessarabie, comme cette délimitation a été faite arbitrairement par l'Autriche et qu'elle n'est par une ligne de défense pour les Principautés puisqu'elle ne s'appuie à aucun obstacle naturel, je pensai qu'il y aurait avantage, pour les parties belligérantes qui voulaient la paix, à ne pas se montrer trop rigoureuses sur un point qui ne leur offrait pas un grand intérêt. Lord Clarendon semble partager mon avis, et lorsque le C[om]te Orloff vient me dire qu'une des choses les plus agréables à l'Empereur de Russie serait de ne pas couper en deux la colonie Bulgarie, dont le chef-lieu est à Bolgrad, je crois, et Lord Clarendon fut de mon avis, qu'il était de bonne et gracieuse politique de faire cette concession à la Russie puisqu'elle ne lésait en rien nos intérêts.

Plus tard, on m'envoya à Plombières une note de M. de Brunnow⁹ qui partait en substance que Bolgrad, chef-lieu de la Colonie Bulgare, n'avait part été bien indiqué sur la carte, que cette ville se trouvait plus au sud, que les raisons bienveillantes qui nous avaient engagé à ne point couper cette colonie en deux existaient toujours et qu'il espérait donc que nous conserverions notre manière de voir. Je n'ai part hésité à répondre affirmativement, parce que j'y ai trouvé une question de bonne foi, et que rien ne peut me faire changer quand je crois mon honneur engagé.

La question se résume donc en ces termes. Si le nouveau Bolgrad est véritablement le chef lieu de la colonie Bulgare, je me crois lié vis-à-vis de la Russie à laisser cette ville dans son territoire. Si, au contraire, le nouveau Bolgrad n'est point le chef-

⁸ Henry Richard Charles Wellesley, Earl Cowley (1804-1884) – diplomat britanic. Ambasador al Marii Britanii la Paris (1852-1867).

⁹ Ernst Philipp Brunov (1797-1875) – diplomat rus de origine germană. Ambasador al Imperiului Rus la Londra (1840-1854), Berlin (1856). Plenipotențiar la Congresul de la Paris din 1856.

lieu de la Colonie, je recouvre toute ma liberté et alors, je réclame naturellement le premier tracé.

Signé: Napoléon

Archives Nationales (Paris), Fond Napoléon, 400AP/2, dossier 1, nepaginat.

Doc. 4

St. Cloud, 13 noiembrie 1856. *Napoleon al III-lea către Persigny, ambasadorul Franței la Londra. Se discută despre posibilitatea ca Insula Șerpilor și Delta Dunării să fie retrocedate Principatelor Române și nu Imperiului Otoman. Împăratul francez îl roagă pe Persigny să aștepte poziția Marii Britanii față de ideea cedării unui teritoriu drept compensație pentru Imperiul Rus, dacă renunță la orașul Bolgrad.*

Je reçois votre lettre du 11 [novembre]. Je vous remercie d'avoir rétabli nos relations sur une base dont on n'aurait jamais dû s'écarter. D'un autre côté les attaques ont été si vives que je ne puis avoir l'air de céder à une pression quelconque, et je n'ai pas accepté la démission de Walewski. Comme dorénavant, je surveillerai mieux les dépêches, faites toujours cause commune avec le Ministre, quitte à m'écrire confidentiellement si vous avez quelques observations à me faire. Dites-moi si le Gouvernement anglais accepterait de donner Bolgrad à la Moldavie, mais de laisser également l'Île des Serpents et le Delta du Danube aux Principautés et non à la Turquie. Le fait est que la Russie serait strictement dans son droit et qu'on aurait rien à lui dire. Si l'Angleterre confidentiellement y consentait, peut-être pourrais-je le demander à St. Pétersbourg.

Adieu. Croyez à ma sincère amitié

Napoléon

P.S. J'oubliais une autre combinaison. L'Angleterre consentirait-elle à donner en échange de Bolgrad un territoire égal au nord vers le Pruth, et alors l'Île des Serpents et le Delta appartiendrait à la Turquie.

Archives Nationales (Paris), Fond Persigny (1398-1945), 44AP/6, dossier 2, scrisoarea nr. 25, f. 13 bis.

Doc. 5

(Cabinetul Împăratului) St. Cloud, 23 noiembrie 1856. *Scrisoarea parvenită de la cabinetul împăratului francez, adresată ambasadorul francez la Londra, Persigny. Acesta din urmă este rugat să aștepte poziția Marii Britanii față de ideea unei compensanții acordate Rusiei.*

Mon cher Persigny,

L'Empereur n'a pas le temps de vous écrire et il tient pourtant à vous faire connaître ses idées sans retard. Je les reproduis aussi fidèlement qu'il m'est possible.

S[A] M[AJESTÉ] est très préoccupé de cet ajournement indéfini des questions dont la solution se fait pas trop attendre et qu'il désire voir arriver sans nouveaux

délais. Insistez vivement auprès de lord Palmerston¹⁰ afin que dans l'affaire de Bolgrad le cabinet anglais accepte des compensations. Autrement l'opinion ici se prononce de plus en plus non seulement contre une résistance qui commence à paraître calculée et systématique, mais contre le ton d'arrogance avec lequel certains organes de la presse britannique contiennent leurs menaces de guerre et semblait jeter le défi à un allié qui n'a jamais eu pour l'Angleterre que les meilleurs procédés....

Walewski a reçu des instructions pour écrire dans le sens pressant des compensations à accepter. Secondez-le donc et le cas échéant, allez plus loin.

Voilà la substance, mon cher ami, ce que l'Empereur a rapidement déposé dans mon oreille et ce qu'il me recommande de confier à votre expérience et à votre sagacité.

Tout à vous Mocquard.

Archives Nationales (Paris), Fond Persigny (1398-1945), 44AP/6, dossier 2, f. 13-14 bis.

Doc. 6

Palatul Tuileries, 4 decembrie 1856. *Scrisoarea împăratului Napoleon al III-lea către Persigny, ambasadorul Franței la Londra. Se vorbea despre neînțelegerile dintre Franța și Marea Britanie în problema orașului Bolgrad. Referitor la poziția Sardiniei, Franța se declară de acord cu orice luare de atitudine a guvernului contelui Cavour, chiar dacă el va susține poziția cabinetului de la Londra în această privință.*

Mon cher Persigny,

Je vois avec peine par votre lettre du 1^{er} décembre qu'on ne se comprend jamais bien par correspondance, car vous me demandez quelles sont les raisons qui ont pu me faire changer d'opinion depuis votre voyage à Compiègne. Or, je n'ai point de tout changé d'opinion: je trouve aujourd'hui comme alors que Walewski a commis bien de fautes de détails dans l'affaire de Bolgrad, mais qu'au fond la querelle suscitée contre nous par l'Angleterre est une querelle d'allemand et qu'à mes yeux les torts les plus graves sont du côté du Cabinet anglais. Si je n'ai point remplacé Walewski, c'est comme je vous l'ai dit pour ne pas avoir l'air de céder à une pression étrangère, et qu'ensuite je l'ai prévenu sérieusement de ma résolution à son égard s'il ne changeant pas de conduite. Ainsi ne parlons plus du passé que pour éviter de retomber dans les mêmes fautes.

Restez à Londres où vous me rendre de grands services et ne compliquez pas les affaires par des susceptibilités personnelles.

Comme vue rétrospective et pour vous donner un exemple de l'excitation produite sur les esprits par le différend actuel, je vous envoie deux notes confidentielles.

Quant à la question des conférences, il est bon, afin de mettre ma responsabilité à couvert que vous connaissiez bien la situation de la Sardaigne. J'ai fait dire au comte

¹⁰ Henry John Temple, comte de Palmerston (1784-1865), om politic britanic. Prim-ministru al Marii Britanii (1855-1858) și (1859-1865).

de Cavour que non seulement je le laissais libre de voter comme il voudrait mais que si même il votait dans le sens de l'Angleterre, je ne lui en saurait aucun mauvais gré. Or la réponse de la Sardaigne n'a pas été aussi explicite que le gouvernement anglais pouvait le désirer parce qu'en son âme et conscience le comte de Cavour envisage la question de Bolgrad comme moi, et il est très inquiet du rapprochement de l'Angleterre et de l'Autriche.

Recevez, mon cher Persigny, l'assurance de ma sincère amitié.

Napoléon

Archives Nationales (Paris), Fond Persigny (1398-1945), 44AP/6, dossier 2, f. 13-14 bis.

Doc. 7

Palatul Tuileries, 8 decembrie 1856. *Scrisoarea împăratului Napoleon al III-lea către Persigny, ambasadorul Franței la Londra. Se reia discuția cu privire la atitudinea ce urma s-o ia Sardinia în problema orașului Bolgrad. Împăratul francez agreea mai curând „formula” compensației către Rusia, decât convocarea unei noi conferințe la Paris. Răspunsul la această schimbare de atitudine, datorită „votului” din cadrul conferinței, urmărea să evite tensionarea și mai mult a relațiilor dintre învinși și învingători.*

Mon cher Persigny,

Je vois avec peine que vous ne comprenez pas ce que je vous ai écrit. Je suis donc obligé de revenir sur les mêmes questions afin de mettre points sur le i.

J'y attache de l'importance parce que ne manquant jamais à ma parole, je tiens à ce qu'on ne me fasse pas dire plus que je n'ai dit. Je ne puis donc pas avoir donné ma parole comme vous le prétendez „que la Sardaigne ferait telle chose”. J'ai donné ma parole de lui conseiller de faire telle chose et c'est ce que j'ai fait. Il eut été absurde de ma part de décider d'avance de la conduite d'un gouvernement indépendant, et après avoir fait ce que j'avais promis, j'ai laissé le Cabinet anglais agir à Turin comme bon lui semblerait. Or comme dans les Affaires, il ne s'agit pas de voir les choses selon son imagination, mais selon leur réalité, je vous ai écrit pour vous dire que je croyais la Sardaigne très embarrassée et disposée, tout en votant dans le sens anglais – à faire quelque chose d'agréable à la Russie. C'est pourquoi je ne suis pas rassuré sur l'issue des Conférences. Lord Cowley m'ayant appris dans quel cadre restreint on veut limiter la discussion. Demeurons donc dans la réalité des faits; ne supposer pas toujours des influences cachées qui dirigent mes actions. Les questions sont assez embrouillées, dans les rendre plus difficile par des suppositions chimériques; et c'est vraiment avec peine que je vois sans cesse défendre avec chaleur vis à vis de moi les idées de Lord Palmerston au lieu de vous inspirer des miennes et de les soutenir vigoureusement auprès de lui.

Maintenant, parlons de l'avenir. Pourquoi ai je désiré une compensation plutôt qu'un simple vote de la Conférence ? Ce n'est pas, ainsi que vous l'avez supposé, qu'on m'ait fait changer d'avis, mais c'est que je prévoyais et que je prévois encore des difficultés, c'est que, quel que soit le vote, il y aura des vaincus et des vainqueurs. Les vain-

cus conserveront une certaine irritation; et les Conférences au lieu de nous rapprocher nous diviseront peut-être davantage; car à mes yeux le fond de la question est tellement injuste qu'on ne s'y résigne jamais sans amertume. Hier, je montrais encore à Lord Cowley la carte de la Moldavie et de la Valachie que j'ai eue tout le temps sous les yeux pendant la guerre comme pendant les Conférences (je vous en envoie un petit croquis), et je lui demandais si véritablement en examinant cette carte un homme de bonne foi pouvait prétendre que le Bolgrad cédé à la Russie n'est plus le Bolgrad indiqué, parce qu'il se trouve en effet de l'épaisseur d'une ligne plus rapproché du Lac et que c'est au contraire Tabac qu'on doit considérer comme le Bolgrad cédé. Il n'a vraiment su que me répondre. Comment donc s'étonner que les indifférents fassent sur une semblable interprétation du traité toutes les suppositions imaginables et que la Sardaigne même, malgré son désir d'être bien avec l'Angleterre, éprouve une certaine pudeur à émettre un avis que sa conscience semble repousser quoiqu'elle ne le dise pas. Je voudrais donc, s'il était possible, que la Conférence puisse aboutir à une compensation telle que Lord Palmerston l'a acceptée en principe.

Recevez, mon cher Persigny, l'assurance de ma sincère amitié.

Napoléon

Archives Nationales (Paris), Fond Persigny (1398-1945), 44AP/6, dossier 2, f. 18-19.

PORTRETE ISTORICE

Nicolae Enciu*

GHEORGHE I. BRĂTIANU DESPRE FRONTIERELE ISTORICE ALE MOLDOVEI ȘI LOCUL BASARABIEI ÎN CADRUL UNITĂȚII ROMÂNEȘTI** (Partea I)

„Adevărul rămâne, indiferent de soarta celor care l-au servit”

Gheorghe I. Brătianu (1898-1953)

More than seven decades after his physical disappearance, Gheorghe I. Brătianu appears as one of the most talented and fruitful Romanian historians, a fact due to the thorough education he had since his early childhood, his versatile erudition, the accuracy of his work, and to his interpretative flexibility. All these exceptional qualities ensured him a place of first rank in Romanian and universal historiography, a prestige undisturbed by the inexorable passing of the years. He believed in historical truth and in the fact that it would win, regardless of the fate of those who served it. For the scholar Gheorghe I. Brătianu, son of Ion I.C. Brătianu and Princess Maria Moruzi Cuza, Great Romania was not a fleeting idea, but an ideal for which he fought with the strength of creative ideas, but also literally, weapons in hand. At the outbreak of the First World War, he volunteered and took part in the battles in the Trotuș valley (1917) and Bucovina (1918), being wounded twice. He also took part in the War for Reunification, taking part in the campaigns in Bukovina (1941) and Crimea (1942). As rightly appreciated by Acad. Șerban Papacostea (1993), „The action of Gh. I. Brătianu’s was straightforwardly carried out in the direction of the broad national interest conceived in the spirit of tradition and the historical mission assumed by his family. The sense of duty, supported by this tradition, inspired both his strength to resist the temptations of power when it strayed from its traditional national purpose, the determination to expose his life on the battlefield when the

* Nicolae Enciu, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

** Studiu introductiv la volumul: Gheorghe I. Brătianu, Basarabia: drepturi naționale și istorice, Editura Știința, Chișinău, 2023, p. 5-48.

supreme interests of the nation were at stake and, above all, the strength not to abdicate from the creed of his life when he had to pay for this act of fidelity at the cost of his existence”.

Keywords: Gheorghe I. Brătianu, historical truth, historical borders, national unity, Greater Romania, Bessarabia, liberalism

„Acest timid e convins că are un mare drept părintesc și
o mare misiune națională”

(Nicolae Iorga)

După o lungă perioadă de excomunicare, figura inconfundabilă a ilustrului istoric Gheorghe I. Brătianu (28 ianuarie / 10 februarie 1898, Ruginoasa, în fostul jud. Suceava, în prezent jud. Iași – 27 aprilie 1953, la penitenciarul de la Sighet / Sighetu Marmăției, jud. Maramureș) revine în prim-planul istoriografiei contemporane, constituind un act de justiție încă nefinalizat. Inițiată din exterior, la München, Paris, Evry, apoi Montpellier, acțiunea de restituire a operei marelui istoric a continuat în centrele academice și universitare din București, Iași, Cluj-Napoca¹, dezvoltând un interes cu totul particular prin valoarea științifică a lucrărilor sale, originalitatea discursului său, înnoirile metodologice, spiritul polemic, dar desăvârșit academic, fără accente pătimașe, toate acestea dublate de preocuparea pentru omul Gh. I. Brătianu, care s-a lăsat atras de imperativele timpului și a apărut interesele țării și ale neamului său inclusiv pe câmpul de luptă.

Ajunsa și la Chișinău, acțiunea de restituire și de reintegrare în circuitul științific a operei marelui istoric se materializează prin inițiativa prestigioasei Edituri „Știința” de reeditare a unor valoroase și mereu actuale lucrări dedicate unității naționale românești, inclusiv istoriei ținutului dintre Prut și Nistru, – „La Bessarabie. Droits nationaux et historiques”², apărută într-un moment de mare cumpănă pentru România, când unitatea națională, realizată cu mari sacrificii umane și materiale în 1918, fusese dezmembrată prin „dreptul forței”, în „anul de urgie și de cumplită umilință 1940”³. De rând cu studiul apărut în 1940, „La

¹ Cu titlu de ilustrare, invocăm câteva din lucrările de dată recentă despre istoricul și omul politic Gheorghe I. Brătianu: Pompiliu Teodor, Radu Mârza, *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu: studii și interpretări istorice*, Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 1999, 110p.; Aurel Pentelescu, *În fața istoriei: Gheorghe I. Brătianu (1898-1953). La 50 de ani de la moartea sa*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 2003; Aurel Pentelescu, Liviu Țăranu, *Gheorghe I. Brătianu în dosarele Securității. Documente. Perioada domiciliului obligatoriu, arestarea, detenția, moartea (1947-1953)*, Editura Enciclopedică, București, 2006, 334p.; Gabriela Gruber, *Partidul Național Liberal – Gheorghe I. Brătianu*, Institutul European, Iași, 2013, 296p. ș.a.

² G.I. Brătianu, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques*, Institut d'histoire universelle „N. Iorga”, Bucarest, 1943, 228p. Bibliothèque d'histoire contemporaine. Traducere în limba română: Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*. Ediție îngrijită și note de Florin Rotaru. Traducere: Ecaterina Holban, Editura Semne, București, 1995, 144p.

³ Pentru detalii, vezi: România – marele sacrificat al celui de Al Doilea Război Mondial. Docu-

Moldavie et ses frontières historiques”⁴, cu versiuni în limbile franceză, italiană, germană, engleză și română, textele reunite în cadrul prezentei ediții oferă cititorilor o imagine de ansamblu asupra principalelor lucrări ale istoricului Gheorghe I. Brătianu despre Basarabia, elaborate nu numai dintr-un interes pur academic, ci și din credința nestrămutată a autorului în unitatea și perenitatea națiunii române, din dorința sa de a aduce la cunoștința întregii lumi una dintre problemele „foarte puțin cunoscute de publicul european sau de cel de peste ocean, cum este problema Basarabiei”, reușindu-i, în consecință, o strălucită expunere a „uneia dintre cele mai controversate frontiere din timpurile noastre”.

Cunoscut drept omul de știință care și-a legat numele de studii fundamentale de istorie bizantină, de Ev Mediu timpuriu, de formare a statului medieval românesc, care a urmărit întruchiparea ideii de unitate națională din cele mai vechi timpuri până la conducători de stat și oameni politici precum Alexandru Ioan Cuza, Carol I, Mihail Kogălniceanu, Ion I.C. Brătianu, Gheorghe I. Brătianu este autorul unei opere care își păstrează și astăzi viabilitatea datorită unei perspective de o largă deschidere către toate orizonturile istoriei, civilizației, a unei metode de investigație caracterizată prin subtilitatea interpretărilor, a ipotezelor, a noilor relații și explicații date fenomenelor istorice văzute în conexiunile lor economice, sociale, politice, culturale și spirituale⁵.

Oricine urmărește opera istoricului Gheorghe I. Brătianu în domeniul istoriei românești și activitatea sa politică, nu poate să nu observe remarcabila convergență și chiar unitatea de viziune și acțiune în desfășurarea celor două laturi esențiale ale activității sale publice. O atare coincidență între gândire și acțiune vine, desigur, în sens imediat, din sfera reflecției, dar în chip decisiv și de departe este produsul unui irezistibil imperativ moral. Gheorghe I. Brătianu a fost nu numai un istoric a cărui operă, prea timpuriu curmată, l-a situat în primele rânduri ale istoriografiei naționale și celei europene, ci și o conștiință istorică în acțiune⁶.

La aproape șapte decenii de la dispariția sa fizică, Gheorghe I. Brătianu apare drept unul dintre cei mai cunoscuți și înzestrați istorici români, cu prestigiu durabil pe plan național, european și internațional, fapt datorat instrucției îngrijite, dotării

mente. Vol. I. Coordonator: Marin Radu Mocanu, Arhivele Statului din România, București, 1994, 334p.; România în anticamera Conferinței de Pace de la Paris. Documente. Coordonator: Marin Radu Mocanu, Arhivele Naționale ale României, București, 1996, 520p.; Gheorghe Buzatu (coordonator), România în ecuația războiului și păcii (1939-1947). Aspecte și controverse. Ed. a II-a, Editura Mica Valahie, București, 2009, 340p. ș.a.

⁴ Gheorghe Ioan Brătianu, *La Moldavie et ses frontières historiques. Avec quatre planches et une carte*. Ed. Dacia, Bucarest, 1940, 42p. 2-ème édition, Dacia, Bucarest, 1941, Direction regional des affaires culturelles de Bucarest, La Fondation culturelle „I.I.C. Bratianu”. Édition augmentée par Florin Rotaru, Ed. Semne, Bucarest, 1995, 118 p.

⁵ Valeriu Râpeanu, Studiu introductiv, în Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Editura Eminescu, București, 1980, p. IX.

⁶ Maria G. Brătianu, Gheorghe I. Brătianu – Enigma morții sale, Fundația Academia Civică, București, 2003, p. 77, 78, 79.

intelectuale, amplitudinii orizontului cultural, erudiției polivalente, lucidității și supleții interpretative, acribiei elaborării lucrărilor. A abordat un larg diapazon problematic și cronologic, extins din Antichitate până în contemporaneitate, cu opțiuni preponderente spre Evul Mediu, perioadă căreia i-a dedicat și cele mai numeroase și izbutite lucrări, capabile să înfrunte eroziunea timpului. Și-a focalizat direcțiile prioritare ale demersurilor științifice spre teme de larg interes, păstrând reperele coordonatelor naționale, dar manifestând și o pregnantă receptivitate față de principalele tendințe istoriografice vehiculate pe eșichierul cultural internațional⁷.

Ideea fundamentală a vieții și operei lui Gheorghe I. Brătianu, dominanta demersului său a reprezentat unitatea națională a românilor, în pofida varietății subiectelor și temelor de istorie investigate. A trăit și a murit în numele acestei idei pe care a pus-o în evidență prin volume și studii de o mare ținută științifică, prin articole, conferințe publice și prin cursuri universitare. Chiar dacă porneau, de cele mai multe ori, de la un moment aniversar, de la celebrarea unui eveniment istoric, lucrările lui Gheorghe I. Brătianu nu au avut nimic conjunctural, nu au plătit tribut grabei sau dorinței de a fi cu orice preț prezent în arena publică, ci au fost întotdeauna încărcate de erudiția istoricului, de convingerile pe care își clădise opera și atitudinea fermă⁸.

În același timp, în centrul concepției sale istorice, al opțiunii și acțiunii sale politice s-a aflat noțiunea de libertate, aflată într-o relație organică cu ideea unității naționale. Pentru Gheorghe I. Brătianu, istoria nu este o succesiune automată a unor situații predeterminate, ci împletirea factorilor generali cu voința omului care acționează în acest cadru. Nu alta a fost viziunea sa ca om politic, dezvoltată în mediul de familie și politic în care s-a format. Libertatea în viața publică și în cea privată și, în primul rând, în domeniul activității economice s-au aflat în centrul crezului său politic⁹.

Drept urmare a acestor calități, timpul n-a erodat, ci dimpotrivă, a pus și mai mult în evidență valoarea operei sale ce constituie rezultanta unei concepții și a unor mijloace de investigație de o îndrăzneță nouă pentru epoca sa, validată de anii trecuți de la redactarea ultimei sale lucrări.

Anii copilăriei și adolescenței. Pasiunea pentru istorie a tânărului Gheorghe Brătianu

Născut la 28 ianuarie / 10 februarie 1898 în comuna Ruginoasa, în fostul județ Suceava (în prezent jud. Iași), destinul fiului marelui om politic Ion I.C.

⁷ Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 341.

⁸ Mircea Agapie, Cuvânt către cititor, în Gheorghe I. Brătianu, Originile și formarea unității românești. Prelegeri ținute la Școala Superioară de Război. Ed. a II-a, Editura Academiei de Înalte Studii Militare, București, 1994, p. 5-6.

⁹ Gheorghe I. Brătianu, Problemele politicii noastre de stat, Partidul Național Liberal, București, 1935, passim.

Brătianu (1864-1927)¹⁰, Gheorghe, avea să-i fie influențat și, poate chiar, determinat într-o măsură covârșitoare de descendența sa dintr-o veche familie românească cu rol important în viața politică, economică și culturală națională în secolele XIX-XX, prezentă în câteva din marile și decisele momente ale istoriei României moderne. Provenea din două familii de notorietate, Brătienii și Moruzeștii.

În ultimii ani ai secolului al XIX-lea, tatăl său, Ion (Ionel) I.C. Brătianu, fiul fostului prim-ministru Ion C. Brătianu (1821-1891)¹¹, practica ingineria, devenind ulterior, în mai multe rânduri, prim-ministru, cu rol crucial în realizarea României Mari¹². Mama sa, Maria, care provenea din familia fanariotă Moruzi, ce a dat doi domnitori în ambele Principate în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și începutul celui următor¹³, avusese o primă căsătorie în 1899 cu Al. Al. Cuza, fiul mai mare al domnitorului Al. I. Cuza, dar a rămas văduvă prin moartea prematură a soțului. Prin moștenire, văduva Maria Moruzi locuia la castelul de la Ruginoasa, unde a invitat să locuiască și pe tânărul Ion (Ionel) I.C. Brătianu, proaspăt inginer ce lucra la calea ferată Iași-Pașcani. Între cei doi s-a înfiripat o idilă, în urma căreia s-a născut Gheorghe I. Brătianu, părinții căsătorindu-se doar de conveniență, necesară legitimării lui Gheorghe, desfășurând-o imediat după contractare, astfel că de creșterea sa s-a ocupat doar Maria

¹⁰ Ion (Ionel) I.C. Brătianu (1864-1927, n. Florica, azi Ștefănești-Argeș), om politic liberal, fiul lui B. (2), președinte al PNL (1909-1927), de mai multe ori ministru și prim-ministru (1908-1910, 1914-1918, 1918-1919, 1922-1926, iunie-noiembrie 1927). A condus activitatea diplomatică și politică a României îndreptată spre desăvârșirea statului național unitar român. A contribuit la reorientarea politicii externe românești înspre puterile Antantei, hotărând intrarea în război alături de Aliți (1916). A fost șeful delegației române la Conferința de Pace de la Versailles. A realizat o serie de reforme menite să consolideze statul: legiferarea reformei agrare, adoptarea unei noi Constituții (1923), adoptarea actului de succesiune la tron (1926) ș.a. Membru de onoare al Academiei Române (1927). (Ecaterina Țărâlungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Editura Litera, Chișinău, 2011, p. 118-119).

¹¹ Ion C. Brătianu (1821-1891, n. Pitești), om politic liberal. Împreună cu M. Kogălniceanu, a avut un rol important în făurirea statului modern român și în lupta pentru proclamarea independenței depline a acestuia. A susținut inițial candidatura lui A.C. Cuza pentru ca, din 1861, să se alăture adversarilor domnitorului; partizan al aducerii pe tronul țării a unui principe străin, a propus coroana României principelui Carol de Hohenzollern (1866). A fost de mai multe ori ministru și prim-ministru (1876-1888) și unul dintre fondatorii PNL (1875), apoi președinte până în 1891. Pe plan intern, a jucat un rol important în elaborarea și aplicarea sistemului constituțional parlamentar democratic: guvernul prezidat de B. a inițiat măsuri pentru consolidarea monarhiei prin adoptarea legii succesiunii la tron (1880) și proclamarea Regatului (1881), pentru stimularea industriei și organizarea finanțelor ș.a. A condus delegația României la Congresul de la Berlin (iunie 1878) și a semnat la Viena (1883) tratatul secret cu Austro-Ungaria, la care a aderat și Germania. Membru de onoare al Academiei Române (1885). (Ecaterina Țărâlungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Editura Litera, Chișinău, 2011, p. 118).

¹² Ioan Scurtu, Ion I.C. Brătianu, Editura Museion, București, 1992, 126p.

¹³ Detalii la Vlad Mischevca, *Între pace și război. Domnii fanarioti în contextul raporturilor internaționale (1774-1812)*, Ministerul Educației și Cercetării, Institutul de Istorie, Editura Cartdidact, Chișinău, 2021, 429p.

Moruzi, care, dispunând de o avere considerabilă, a fost în măsură să-i asigure o instruire deosebit de îngrijită¹⁴.

A trăit acei ani la Ruginoasa, într-unul din locurile mitice românești de care se leagă numele și fapta lui Alexandru Ioan Cuza. Anume în acele locuri din Moldova, în atmosfera marcată de amintirea primului Domnitor al Unirii s-au format fundamentele patriotismului său nedezmățit, ideea unității naționale pe care a slujit-o cu devotament pe tot parcursul existenței sale. Întreg ciclul școlar s-a desfășurat sub îndrumarea unor profesori particulari de înaltă ținută morală și profesională, pentru domeniul istoric apelându-se la A.B. Brandia¹⁵ și Vasile Bogrea (1881-1926), iar omologarea cunoștințelor s-a realizat prin examene susținute la Liceul Național din Iași¹⁶.

Pe tatăl său avea să-l vadă pentru prima oară abia la vârsta de 12 ani, în anul 1910, când acesta, prim-ministru al României, a fost victima unui atentat eșuat și a cerut să-și vadă fiul. Legăturile propriu-zise au fost reluate după 1914, o contribuție însemnată la această apropiere între tată și fiu având-o Nicolae Iorga, cel care, în timpul unei vizite la Ruginoasa, a primit de la Maria Moruzi un manuscris al fiului său. N. Iorga l-a publicat în „Revista istorică”, acest lucru echivalând cu o adevărată consacrare. Mai mult ca atât, într-o comunicare academică din acel an, Iorga a prezentat și câteva documente pe care le primise de la foarte tânărul Gheorghe I. Brătianu, însoțite de cuvinte elogioase pentru cel care încă era pe băncile liceului¹⁷.

În iunie 1916 și-a susținut cu succes examenul de bacalaureat în cadrul Liceului Național din Iași, prezentându-se exemplar la toate disciplinele, astfel că a obținut media 10 și distincția *cum laude*. În aceeași perioadă și-a încheiat și primul său studiu istoric – „O oaste moldovenească acum trei veacuri – Răscoala boierimii împotriva lui Ștefan Tomșa”, care va fi publicată de Nicolae Iorga în „Revista istorică”¹⁸. Era evident că o puternică chemare, de care nu era străină

¹⁴ Lucian Nastasă, G.I. Brătianu – drumul spre împlinirea unei vocații, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 195-197.

¹⁵ Contribuția școlii ieșene din acea perioadă a vieții sale este încrustată de tânărul Gheorghe I. Brătianu în fruntea cărții sale „Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești”, apărută în anul de răscruce 1945: „Amintirii întâiului meu dascăl în știința istoriei A.B. Brandia, fost director al Liceului Național din Iași, în nădejdea că spiritul în care a crescut generațiile renașterii României va dăinui și în viitor” (Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Valeriu Râpeanu, Editura Eminescu, București, 1980, p. 1).

¹⁶ *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 338-339.

¹⁷ Lucian Nastasă, G.I. Brătianu – drumul spre împlinirea unei vocații, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 197-198.

¹⁸ Gheorghe I. Brătianu, *O oaste moldovenească acum trei veacuri – Răscoala boierimii împotriva lui Ștefan Tomșa*, în „Revista istorică”, București, an. II, nr. 3-6, martie – iunie 1916, p. 54-79.

atât ereditatea, mediul profesoral favorabil dar și influența și încurajarea îndrumătorului multor vocații istoriografice ale acelei vremi, Nicolae Iorga, îi orienta de timpuriu pașii spre cercetarea trecutului, care avea să devină și să rămână până la capătul vieții pasiunea și preocuparea sa dominantă.

Intrarea sa pe drumul mare al activității intelectuale avea să fie însă amânată pentru o vreme, dată fiind intrarea României, la 14/27 august 1916, în războiul mondial „în rândul celor care sunt cel mai bine în măsură să-i asigure unitatea națională”, pătrunsă fiind de dorința „de a contribui și grăbi sfârșitul conflictului și sub necesitatea imperativă de a salva interesele neamului”¹⁹. În consecință, obținând încuviințarea scrisă a tatălui său, care deținea în acel moment demnitatea de prim-ministru și după un stagiul de instrucție militară de câteva luni, în urma căruia a obținut gradul de sublocotenent, în vara anului 1917 a fost detașat pe frontul din sudul Moldovei, participând la operațiunile militare de pe valea Trotușului, unde a fost rănit în două rânduri. Va fi trecut în rezerva armatei române, iar experiența războiului o va consemna în lucrarea „File rupte din cartea războiului” (1934)²⁰.

Așa cum pe bună dreptate afirmă acad. Alexandru Zub, notele de pe front ale tânărului Gheorghe I. Brătianu au „un întreit interes”: „ca «depoziție» a unui participant în faza paroxistică a rezistenței, ca mărturie venind dintr-o familie cu rol eminent în viața politică a țării; ca reflecție a unui istoric pe marginea unor fapte la care participase el însuși”²¹. La rândul său, Ion Toderașcu califică lucrarea lui Gh. I. Brătianu drept „un document unic, literar și istoric, care a putut fi scris numai de un om înzestrat cu o sensibilitate superioară”. Prin acel caiet de pe front se anunța istoricul, dar și omul politic atent la tot ceea ce înseamnă trecutul și prezentul unui popor²².

Se constată, încă din acei ani, că pe Gheorghe I. Brătianu îl interesau nu doar faptele istorice în sine ci, în egală măsură, calitatea faptelor, substanța psihologică a acestora. Alexandru Zub menționează, în această privință, că în paginile lui Gheorghe I. Brătianu s-a reflectat, de timpuriu, un mod de gândire specific istoriografiei de avangardă, ceea ce a coincis, în timp, cu pledoaria lui Lucien Febvre pentru studiul sensibilității și al psihologiei colective²³.

În anii următori (1920-1921), se dedă cu ardoare pasiunii sale față de istorie, făcând studii temeinice la Paris, la Universitatea Sorbona, precum și la École

¹⁹ Vezi: Ion Mamina, Consilii de Coroană, Editura Enciclopedică, București, 1997, p.53-87; N.P. Comnène, Războiul Românilor. 1916-1917. (Însemnări și documente din prima conflagrație mondială). Traducere de Haralambie Năstase, Editura Moldova, Iași, 1996, p. 22-23.

²⁰ Gheorghe I. Brătianu, File rupte din cartea războiului, Editura Scripta, București, 2006, 200p. Colecția Oglinzile istoriei.

²¹ Al. Zub, Memorialistică și istorie: G.I. Brătianu și primul război mondial, în Confluente istoriografice românești și europene: Gheorghe I. Brătianu. Coord.: Victor Spinei, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 155-156.

²² Ion Toderașcu, Gheorghe I. Brătianu, un savant și un soldat, în Gheorghe I. Brătianu. Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1996, p. VI.

²³ Al. Zub, Istorie și istorici în România interbelică, Editura Junimea, Iași, 1989, p. 9 și urm.

Pratique des Hautes Études și École des Chartes, audiind cursurile unor mari personalități ai vieții științifice franceze: Ferdinand Lot, Gabriel Millet, Charles Diehl ș.a. În iulie 1921 devine licențiat în Litere la Sorbona și tot în acea perioadă se logodește, la Iași, cu Elena Sturdza, fiica lui Grigore Sturdza, din căsătoria cu care vor rezulta fiica Maria²⁴ și gemenii Ion și Ioana.

„Muncind împreună, să învățăm împreună”. Profesor la Universitatea din Iași

Din 1922, la sugestiile unor profesori din Paris și ale lui N. Iorga, -pe care l-a audiat la Collège de France,-Gh. I. Brătianu începe investigații în arhivele italiene din Genova și Neapole, în marile biblioteci din Paris, Roma, Berlin, Praga și Bruxelles, în vederea elaborării unei teze de doctorat. În iunie 1923 obține titlul de doctor în filosofie la Universitatea din Cernăuți, ceea ce îi va deschide perspectiva admiterii în corpul profesoral de la Universitatea din Iași. Aici va deține, din 1923 și până în 1940,-anul transferării sale la București,-catedra de Istorie universală medie, modernă și contemporană a Facultății de Litere, devenită în 1929, la inițiativa sa, catedra de Istorie a evului mediu și științele auxiliare ale istoriei.

În scurt timp de la confirmarea sa de către Minister în baza articolului 81 din Legea învățământului secundar și superior²⁵, Gheorghe I. Brătianu va susține o remarcabilă lecție de deschidere a cursului de istorie universală la Facultatea de Litere din Iași, ținută la 22 noiembrie 1923²⁶. Referindu-se la memorabila lecție de deschidere a lui Gheorghe I. Brătianu, marele istoric Nicolae Iorga avea să scrie că „Dl Gh. I. Brătianu a făcut bine tipărindu-și lecția de deschidere la Universitatea din Iași Concepțiunea actuală a istoriei medievale (București, 1924). E o expunere a formării Istoriei medievale și o apărare călduroasă, elocventă a evului mediu de un tânăr care a cetit mult și a avut cum și unde ceti. Idei generale largi și juste însoțesc aceste pagini. Bibliografia bogată și de cel mai mare folos

²⁴ Pornind de la dorința de „a alunga cât mai multe zone de umbră” asupra împrejurărilor decesului tatălui său, Maria G. Brătianu a pus recent la dispoziția publicului cititor o seamă de mărturii extrem de importante, „în speranța că lectura lor atentă va contribui într-o zi la revelarea realității istorice”: Maria G. Brătianu, Gheorghe I. Brătianu – Enigma morții sale. În românește de Antonia Constantinescu. Cu un studiu de Șerban Papacostea, o cronologie și o anexă cuprinzând imagini din sălile dedicate lui Gh. I. Brătianu în Memorialul Sighet, Fundația Academia Civică, București, 2003, 112p.

²⁵ Legea a fost dată în 1898 de Spiru Haret. În conformitate cu dispozițiile ei, era eludat concursul și se considera drept criteriu de selecție activitatea științifică. (Iosif I. Gabrea, Organizarea învățământului în România, în Enciclopedia României. Vol. I: Statul, Imprimeria Națională, București, 1938, p. 471-473; Vasile Pușcaș, Ideea de universitate în cultura română: aspirații naționale și modele europene (1848-1918), în Cultură și societate. Studii privitoare la trecutul românesc. Volum îngrijit de Al. Zub, Editura Științifică, București, 1991, p. 323).

²⁶ Gheorghe I. Brătianu, Concepțiunea actuală a istoriei medievale. Lecție de deschidere a cursului de istorie medievală, cu un apendice bibliografic, Editura „Cultura Națională”, București, 1924, 62 p.

face din această broșură un ajutor de lucru indispensabil oricui”²⁷.

Expresie sintetică a acumulărilor de până atunci, lecția lui Gh. I. Brătianu era și un veritabil program al cursului ce-și propusese să-l țină la Iași, dovedind „o stăpânire aproape surprinzătoare a domeniului, urmărit în perspectiva importanțelor realizări de până atunci, dar și a necesității înnoirilor”²⁸.

Chiar dacă titularizarea lui Gheorghe I. Brătianu s-a făcut în baza unei recomandări în care erau menționate un număr de nouă lucrări, subliniindu-se că „aceste lucrări și pregătirea cu conștiinciozitate științifică ne arată un cercetător istoric serios, care promite să aducă încă și alte lucrări de mare însemnătate”, ceea ce îndreptățea pe deplin recomandarea sa la catedra vacantă²⁹, dorința de a înlătura orice suspiciuni în legătură cu situația sa de fiu al unui fost președinte al Consiliului de Miniștri, explică susținerea în 1929 a unui alt doctorat în litere la Sorbona, cu calificativul *très honorable*, fapt rar întâlnit pentru un om care avea deja un doctorat în țară. Publicată la Paris în același an³⁰, lucrarea s-a bucurat de o primire foarte bună din partea specialiștilor, ea reprezentând, după multe opinii, opera sa științifică cea mai valoroasă, ale cărei concluzii nu s-au erodat în timp.

„Muncind împreună, să învățăm împreună”,-astfel își îndemna studenții Gheorghe I. Brătianu, perioada ieșeană a activității sale constituind un stimul permanent pentru lărgirea fondului de informații pe care să se sprijine concepția sa asupra istoriei. În spiritul acestei necesități urma a se realiza dialogul în această muncă în comun. Alături de studenții săi, tânărul profesor universitar „va studia mereu cu toată dragostea, cu toată râvna – două calități indispensabile pentru un învățat”³¹. Își va extinde și diversifica în permanență aria preocupărilor sale științifice, tratând teme și subiecte de istorie modernă și contemporană, elaborând lucrări privind poziția României în rețeaua politică mondială și relevanța unor evenimente care au condus la obținerea independenței de stat și la realizarea Marii Uniri.

Studiile elaborate de Gheorghe I. Brătianu în acea perioadă apăreau în volume de mare rezonanță, alături de savanți de notorietate – D. Gusti, N. Iorga, P.P. Panaitescu, C. Rădulescu-Motru, V.N. Madgearu, P. Andrei ș.a. Astfel se prezintă, bunăoară, textul prelegerii sale publice din 9 mai 1928, „Observații asupra culturii europene”, publicat în culegerea „Politica culturii” elaborată sub egida Institutului Social Ro-

²⁷ Cf. Anișoara Popa, Gheorghe I. Brătianu profesor la Universitatea din Iași, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 211.

²⁸ Ibidem, p. 207-220.

²⁹ P. Țurlea, Șt. S. Gorovei, I. Năstasă, „Școala nouă” de istorie. Mărturii documentare, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D. Xenopol”, Iași*, vol. XXII, 1, 1985, p. 368.

³⁰ Gh. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, 359p.

³¹ Anișoara Popa, Gheorghe I. Brătianu profesor la Universitatea din Iași, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 212.

mân³². Tănarul profesor universitar trata cu multă erudiție și competență una din cele mai actuale și dezbătute probleme ale epocii contemporane, vizând destinul culturii europene. „E în joc, menționa Gh. I. Brătianu, -principiul de viață al unei culturi, la cea mai grea răspântie a istoriei sale; ieșind din cadrul dualismului care opune Apusul European unui Răsărit atât de greu de delimitat, trebuie să alegem între rolul șters al prelungirii peninsulare a Eurasiei, pe care ni-l pregătește procesul de dezvoltare al materialismului practic și teoretic, și Europa ce ne-au lăsat-o tradițiile atâtor veacuri de frământare a spiritului”. În consecință, „dacă religia mai poate promite culturii europene un suflet, umanismul îi redă conștiința însăși a misiunii sale”³³.

Preocupărilor sale constante pentru cercetare li s-au suprapus cele vizând găsirea unor metode adecvate de expunere. Articolul din 1926, „Teorii nouă în învățământul istoriei. Cu prilejul unui studiu al domnului Ștefan Zeletin”³⁴, oferă informații prețioase în legătură cu concepția lui Gh. I. Brătianu despre studierea istoriei și poziția savantului față de propunerile de reorganizare a învățământului istoric. Gheorghe I. Brătianu s-a pronunțat inclusiv împotriva unora din concepțiile lui Ștefan Zeletin (1882-1934)³⁵, exprimându-și convingerea că alături de factorii economici trebuie luate în calcul „atâtea elemente imponderabile în desfășurarea întâmplărilor omenești și atâtea înrăuriri ale mediului” pentru a căpăta „o icoană a trecutului care să ni-l înfățișeze, după spusa lui Ranke, cum a fost într-adevăr”.

Un larg ecou în acei ani a avut lucrarea lui Gheorghe I. Brătianu în care tânărul savant combătea teoriile fostului său profesor de la Paris, Ferdinand Lot³⁶, susținător al ideilor potrivnice continuității poporului român în spațiul carpa-to-dunărean³⁷.

³² Gheorghe I. Brătianu, *Observații asupra culturii europene* (9 mai 1928), în *Politica culturii*. 30 prelegeri publice și comunicări organizate de Institutul Social Român, Editura Institutului Social Român, București, F.a., p. 15-20.

³³ Ibidem, p. 20.

³⁴ Gheorghe I. Brătianu, *Teorii nouă în învățământul istoriei. Cu prilejul unui studiu al domnului Ștefan Zeletin*, în *Studii și articole de istorie*. Ed. îngrijită de Victor Spinei și Alexandru-Florin Platon, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2010, p. 39-54.

³⁵ Zeletin, Ștefan (1882-1934, pseudonimul lui Ștefan Motăș, n. Burdusaci, jud. Bacău), sociolog, economist și filosof român. Lucrarea principală: „Burghezia română: originea și rolul ei istoric”. Profesor la Universitatea din Iași. (C. Papacostea, Ștefan Zeletin. *Viața și opera lui*, Tiparul Universitar, București, 1935, 69p.; Ecaterina Țarălungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Editura Litera, Chișinău, 2011, p. 844-845).

³⁶ Lot, Ferdinand Victor Henri (1866-1952), istoric francez, specializat în perioada evului mediu timpuriu, membru al Académie des Inscriptions et Belles-Lettres și profesor la Sorbona (1909-1936). Lucrarea sa principală este *La fin du monde antique et le début du Moyen Âge* (Paris 1927), consacrată momentului nașterii societății medievale pe ruinele lumii antice romane. În aceeași problematică se înscrie și lucrarea sa *Les Invasions barbares et le peuplement de l'Europe* (Paris, 1937), ce conține și capitolul consacrat începuturilor poporului român (Gheorghe I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. Ed. îngrijită, prefată, studiu și note de Stelian Brezeanu. Traducere de Marina Rădulescu, Editura Știința, Chișinău, 1993, p. 189).

³⁷ Gheorghe I. Brătianu, *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. Ed. îngrijită, prefată, studiu și note de Stelian Brezeanu. Traducere de Marina Rădulescu, Editura Științifică și Enciclo-

În anii interbelici, Gheorghe I. Brătianu a participat și la câteva dintre cele mai importante manifestări științifice internaționale cu profil istoric, prezentând comunicări de larg interes, precum la congresele internaționale de studii bizantine de la București (1924), Belgrad (1927), Sofia (1934) și Roma (1936) și congresele internaționale de studii istorice de la Oslo (1928) și Zürich (1938).

Încă înainte de editarea lucrării de doctorat, apreciindu-i unele comunicări prezentate la congrese internaționale și articole publicate în diferite periodice, Nicolae Iorga l-a propus drept membru corespondent al Academiei Române din partea Secției istorice. La 2 iunie 1928 recomandarea sa a întrunit sufragiile plenului înaltului for științific și cultural, astfel că a fost cooptat în Academie la numai 30 de ani³⁸.

Cooptarea sa în Academie a coincis cu coagularea și afirmarea în istoriografia românească a unei noi generații de istorici. Câțiva dintre reprezentanții săi proeminenți au început să editeze în 1931 „Revista istorică română”, care va apare până în 1947³⁹. Din comitetul de direcție a noii publicații făceau parte Gheorghe I. Brătianu, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, arheologul Scarlat Lambrino, istoricul literar Nicolae Cartojan, lingvistul Alexandru Rosetti și alții. Revista își propunea, după cum se arăta în primul său număr, să publice studii privitoare la trecutul poporului român, văzut în context european. Generația anterioară, -se arăta în articolul program, -se preocupase îndeosebi de problema unității naționale. Odată ce aceasta se realizase, tinerii istorici reprezentând „Școala nouă”, aveau să se intereseze acum mai mult de aspectele economice, sociale și culturale („direcția socială, economică și culturală, fără să fie exclusivă, va fi un element esențial al programului revistei noastre. De altfel, aceasta este tendința generală a istoriografiei europene contemporane”). Respectarea strictă a adevărului științific și neacceptarea intervenției politicii în istorie erau alte puncte ale programului: „istoria nu trebuie strămutată pe planul luptelor politice și sociale. Ea trebuie să lămurească, nu să fie în slujba lor”⁴⁰.

Așa cum gruparea tinerilor istorici de la „Revista istorică română” apăruse ca o reacție la școala veche, o polemică foarte tăioasă o va opune în deceniul 1930-1940 personalității lui Nicolae Iorga, care continua să domine cu autoritate știința istorică românească. Totuși, disputa celor două „școli” a fost, mai curând, o dispută a trei mari personalități științifice – Nicolae Iorga, Constantin C. Giu-

pedică, București, 1988 (Ed. originală: Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain, București, 1937, 135p., cu traducere în română 1940, ed. II, 1942, 226p.).

³⁸ Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 339.

³⁹ Florin Constantiniu, Revista istorică română, în Enciclopedia istoriografiei românești. Coord. șt.: Ștefan Ștefănescu, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 453.

⁴⁰ Cuvânt înainte, în „Revista istorică română”, vol. I, fasc. 1, 1931, p. 3-6. Primul număr al revistei conține inclusiv articolul lui Gh. I. Brătianu „Originile stemelor Moldovei și Țării Românești” (P. 50-62).

rescu și Petre P. Panaitescu⁴¹. În plus, polemica dintre cele două grupări de istorici a fost alimentată inclusiv de implicarea majorității lor în viața politică în cadrul unor partide politice de orientare ideologică diferită.

Între vocația de istoric și datoria de om al Cetății

Înfăptuirea Marii Uniri a determinat reevaluarea unor chestiuni fundamentale ale evoluției istorice a României și românilor, în vederea consolidării noului stat național unitar. În consecință, în România interbelică s-a consolidat tradiția ca oamenii de știință și de cultură să se implice activ în viața politică, în treburile „cetății”. Astfel, calitatea de om politic și cea de istoric nu erau considerate a fi incompatibile, iar Gheorghe I. Brătianu nu a fost o excepție în această privință, pendulând între datoria civică și exigențele profesiei de istoric, între vocația de istoric și datoria de om al cetății⁴².

Implicându-se în viața politică a României interbelice, Gh. I. Brătianu considera că în acest domeniu specific de activitate, oricine are de ales între două destine: „acel al trestiei și acel al stejarului”⁴³. Dezvoltând respectiva metaforă, istoricul preciza că trestia e mlădioasă, se îndoaie la orice suflare a vântului, iar când încerci să te sprijini pe ea, se rupe și îți străpunge mâna. Dimpotrivă, stejarul crește cu greu și se dezvoltă încet, pentru că își înfinge rădăcinile în adâncime, în trecutul cel mai curat al patriei, dar se dezvoltă măreț, cu fruntea sus. Considerând că în jurul Tronului și în locurile de conducere erau „prea multe trestii și prea puțini stejari”, era rostul noului partid politic „să ridice pădure de stejari, mândră și deasă apărare a Domniei și a țării, cheazășie a conștiinței și a viitorului națiunii române”⁴⁴.

Călăuzindu-se de aceste înalte principii etice, morale și patriotice și fără să-și fi neglijat preocupările sale constante științifice și didactice, Gheorghe I. Brătianu s-a implicat inclusiv în activități de ordin politic.

În același timp, chiar și lucrările „de popularizare” sau cuvântările sale politice, s-au remarcat prin rigurozitate, bogăția argumentelor și tonul sobru și reținut. Lucrările sale, toate, sunt „o cercetare atentă și migăloasă a celor mai autentice izvoare”, urmărind în mod constat „să lase oamenilor și evenimentelor expresiunea pe care înșiși le-au dat-o”. A considerat ca obiectiv primordial al activității sale „deșteptarea sentimentului puternic al mândriei naționale”, având în vedere „vremurile pe care le trăim, când atâtea griji ne întunecă zărilor, când adesea îndoiala ne cuprinde sufletul în privința viitorului”. Având în vedere că „din conști-

⁴¹ Lucian Boia, *Evoluția istoriografiei române*, Universitatea din București, Facultatea de Istorie, București, 1976, p. 334-348 („Școala nouă”).

⁴² Victor Spinei, Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentația vieții politice, în *Confluente istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*. Coord.: Victor Spinei, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, 1988, p. 241-354.

⁴³ Gheorghe I. Brătianu, *Problemele politicii noastre de stat*, Partidul Național Liberal, București, 1935, p. 3.

⁴⁴ Ibidem.

înța acestui trecut pe care avem datoria să-l cunoaștem cât mai deplin, căpătăm încredere în destinele neamului”, a depus în permanență eforturi ca și cititorii și adepții săi să se pătrundă de aceeași credință⁴⁵. Aceste caracteristici sunt proprii întregii sale opere științifice, Gh. I. Brătianu cunoscând foarte bine diferențele care îi separă pe oamenii politici de istoricii de profesie.

Astfel, în paralel cu activitățile sale de constituire și de consolidare a unui nou partid politic, Gh. I. Brătianu a publicat în 1932 un documentat volum despre politica externă a domnitorului Alexandru Ioan Cuza și dezvoltarea ideii de unitate națională⁴⁶. A pornit de la considerentul că Alexandru Ioan Cuza face parte din galeria acelor oameni politici, care n-au fost niciodată priviți și apreciați cu indiferență: „ura pătimasă sau înflăcărata apologie au fost o vreme îndelungată sentimentele care l-au însoțit, lipsindu-i „o privire liniștită și obiectivă” chiar și după ce „osemintele sale i se odihneau în cripta de la Ruginoasa”. În consecință, valorificând o serie de noi documente și publicații recente referitoare la domnia lui Al. I. Cuza și dezvoltând ideile conținute în lucrarea lui A.D. Xenopol și scrierile lui N. Iorga în acest domeniu, a contribuit în mod decisiv la „deplina lămurire a rolului istoric” al marelui domnitor.

Alegerea sa primă a fost adeziunea firească, dictată de puternica tradiție a familiei căreia îi aparținea, la Partidul Național Liberal și, implicit, la cele două mari principii îngemănate, înscrise în numele însuși al partidului: idealul libertății, înlăuntrul societății românești, și acela al extinderii acesteia la toți românii, prin împlinirea și apoi apărarea unității naționale. Și unul și celălalt aveau să rămână principii călăuzitoare pentru gândirea și acțiunea politică a lui Gheorghe I. Brătianu⁴⁷.

Cu referire la locul și rolul său în viața politică românească interbelică, trebuie neapărat precizat faptul că Gh. I. Brătianu nu a fost demnitarul nici unui guvern din anii prezenței sale în viața publică și nu a îndeplinit nici o funcție de stat. Nici în timpul deceniului în care Carol al II-lea a fost rege al României (1930-1940), a cărui revenire la tron a susținut-o, și nici după aceea. Deși i s-au făcut mai multe propuneri, iar numele lui a fost vehiculat pentru constituirea diferitelor echipe guvernamentale, Gh. I. Brătianu le-a refuzat în mod constant, ceea ce nu s-a întâmplat cu alți savanți. Acest fapt ajută la înțelegerea mai clară a caracterului și personalității unui om care n-a urmărit obținerea cu orice preț a unor demnități publice, ci le-a refuzat atunci când au fost în contradicție cu principiile și concepțiile lui etice, pe care nu le-a sacrificat și cu care n-a înțeles

⁴⁵ Gheorghe I. Brătianu, Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu. Ed. a II-a, revăzută și adăugită cu planșe și o hartă, Așezământul cultural Ion I.C. Brătianu, Editura „Cartea Românească”, 1940, p. 7-8.

⁴⁶ Gheorghe I. Brătianu, Politica externă a lui Cuza Vodă și dezvoltarea ideii de unitate națională (Extras din Revista istorică română, II-III, 1932), Editura „Cartea Românească”, București, 1932, 149p. + anexe.

⁴⁷ Maria G. Brătianu, Gheorghe I. Brătianu – Enigma morții sale, Fundația Academia Civică, București, 2003, p. 66.

să tranzacționeze⁴⁸. Om de o aleasă integritate morală, Gheorghe I. Brătianu n-a urmărit ca prin activitatea lui politică să parvină în viața socială, la fel cum nici în ierarhia științifică sau în cariera universitară.

Considerându-se un urmaș firesc al tatălui său, Ion I.C. Brătianu, a avut ambiția de a ajunge în fruntea Partidului Național Liberal, nereușind însă să conducă decât un grup disident al acestuia. Din acea postură, a depus eforturi constante pentru a aduce la cunoștința opiniei publice importanța problemei naționale și a celei constituționale, apreciind că membrii partidului său erau „singurii care considerau aceste chestiuni de egală importanță, așezându-le în fruntea programului partidului”⁴⁹

La 11 decembrie 1926, delegația permanentă a PNL din Iași i-a aprobat cererea de înscriere în partid, pentru ca deja în anul următor, la 12 octombrie 1927, să fie ales șef al organizației liberale din oraș. Tot din 1927 a fost ales în Camera Deputaților, mandatul de deputat fiindu-i reînnoit și în anii următori, până la dizolvarea Reprezentanței Naționale din 1940. După decesul tatălui său, la 24 noiembrie 1927, unii din apropiații săi au vehiculat ideea de a prelua președinția PNL, membrii familiei soției încurajându-i ambiția de a viza poziții politice din cele mai înalte⁵⁰.

Ocazia de a se propulsa în fruntea liberalilor s-a ivit în vara anului 1930, atunci când prințul Carol, care renunțase la prerogativele regale în 1926 și se exilase, a revenit inopinat în țară, spre a revendica coroana⁵¹. Astfel, spre deosebire de majoritatea liderilor PNL, în frunte cu Vintilă Brătianu, unchiul său⁵², și I.G. Duca, Gheorghe I. Brătianu a sprijinit reîntoarcerea în țară a principelui Carol și proclamarea acestuia ca suveran. Ca urmare a atitudinii sale, Gh. I. Brătianu va fi exclus din partid. Cu toate acestea, tânărul istoric a reușit să adune în jurul său o serie de personalități marcante ale vieții științifice și culturale românești precum Ștefan Ciobanu, Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaitescu, Simion Mehedinți, Arthur Văitoianu, Mihai Antonescu ș.a., iar la 15 iunie 1930 a anunțat înființarea propriei formațiuni politice pe care a denumit-o Partidul Național Liberal – Gheorghe I. Brătianu⁵³.

⁴⁸ Valeriu Râpeanu, Gheorghe I. Brătianu, în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Editura Eminescu, București, 1980, p. XI.

⁴⁹ Gheorghe I. Brătianu, *Problemele politicii noastre de stat*, Partidul Național Liberal, București, 1935, p. 5.

⁵⁰ *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 340.

⁵¹ *Istoria românilor*. Vol. VIII: România Întregită (1918-1940). Coord.: prof. univ., dr. Ioan Scurtu, Editura Enciclopedică, București, 2003, p. 280-283.

⁵² Vintilă I.C. Brătianu (1867-1930, n. București), economist și om politic liberal. Președinte al PNL (1927-1930), de mai multe ori ministru și prim-ministru (1927-1928). Membru de onoare al Academiei Române (1929). (Ecaterina Țarălungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Editura Litera, Chișinău, 2011, p. 119).

⁵³ Gabriela Gruber, *Partidul Național Liberal – Gheorghe I. Brătianu*, Institutul European, Iași, 2013, 296p.

Lansarea noului partid în viața politică a României interbelice s-a produs în condițiile în care Partidul Național Liberal părăsise puterea din toamna anului 1928, aflându-se într-o perioadă de amplă reorganizare a structurii sale politice și organizatorice, încheiată cu Congresul general din mai 1930. Programul aprobat cu acea ocazie conținea o expunere a direcțiilor generale ale activității partidului în spiritul doctrinei neoliberale, insistând asupra ideilor de continuitate a dezvoltării progresive a statului român prin respectarea și consolidarea regimului parlamentar constituțional existent și a adoptării unor măsuri eficiente care să asigure depășirea efectelor crizei economice⁵⁴.

Totodată, dacă în anii cât s-a aflat la guvernare Partidul Național Liberal a reușit să-și mențină unitatea, după trecerea sa în opoziție divergențele din interiorul partidului s-au accentuat tot mai mult, degenerând în sciziuni. Ele au căpătat noi dimensiuni o dată cu reîntoarcerea în țară a prințului Carol și proclamarea sa ca rege la 8 iunie 1930.

Susținând actul restaurației, Gheorghe I. Brătianu s-a rupt complet de conducerea PNL, punând bazele în anul următor unui nou partid cu aceeași titulatură⁵⁵. Programul adoptat la Congresul din noiembrie 1931 se menținea în liniile sale generale în spiritul și ideologia neo-liberalismului, cu accentul pe întărirea și dezvoltarea națiunii române, prin libertate, democrație și solidaritate, progresul statului român sub regim monarhic și constituțional. În fond, se urmărea dezvoltarea structurii capitaliste în spirit modern și apărarea proprietății private, considerată ca „o funcție socială evolutivă”. În această ordine de idei, se respingea principiul luptei de clasă, preconizându-se colaborarea tuturor claselor sociale și solidaritatea lor frățească. Întreaga activitate, ca și ideile programatice promovate au situat noul partid condus de marele istoric Gh. I. Brătianu, pe linia doctrinei liberale⁵⁶.

Ruptă din întregul Partid Național Liberal, prezidat atunci de Vintilă I. Brătianu, fracțiunea constituită sub conducerea lui Gheorghe I. Brătianu va vota la congresul din 8 noiembrie 1931 un program de guvernământ, declarându-se în primul rând un partid profund dinastic⁵⁷.

Deși luase ființă prin separarea de la PNL istoric, PNL – Gheorghe Brătianu era considerat de observatorii vieții politice românești drept o formațiune politică nouă, înainte de toate, pentru că numărul considerabil de aderenți pe care

⁵⁴ Dr. Gheorghe Sbârna, *Partidele politice din România 1918-1940. Programe și orientări doctrinare*, Editura Sylvi, București, 2001, p. 105-107.

⁵⁵ Ecaterina Țărălungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Editura Litera, Chișinău, 2011, p. 117-118; Lucian Predescu, *Enciclopedia României Cugetarea. Material românesc, oameni și înfăptuiri*. Ediție anastatică, Editura Saeculum I.O., Editura Vestala, București, 1999, p. 127-128.

⁵⁶ Dr. Gheorghe Sbârna, *Partidele politice din România 1918-1940. Programe și orientări doctrinare*, Editura Sylvi, București, 2001, p. 290-297.

⁵⁷ Const. Gr. C. Zotta, N. Tulceanu, *Partidele politice din România. Istoricul și programele lor*, Librăria „Cultura Poporului”, Tipografia „Revistei Geniului”, București, 1934, p. 63-81.

a știut să și-l câștige într-un timp scurt era compus în mare parte din elemente noi, și nu doar din partizani politici. Astfel, deja la prima prezentare în fața corpului electoral în alegerile din 1932, PNL – Gheorghe Brătianu a obținut un scor remarcabil în toate provinciile țării. Locul de frunte îl deținea Vechiul Regat, cu procentajul de 8,50 %, urmând Dobrogea (circa 8 %), Basarabia (4,76 %), Banat (3,7 %), Ardeal (3,16 %), rezultatul general fiind superior celui întrunit de PNL unitar în alegerile din anul 1928⁵⁸.

Cu toate acestea, în pofida „succeselor electorale deosebite”⁵⁹ înregistrate în primele alegeri la care a participat, influența electorală a PNL-Gheorghe Brătianu a rămas destul de modestă, partidul sprijinind în primii ani politica lui Carol al II-lea, pentru a se distanța treptat de atitudinile politice ale regelui, pe măsură ce regimul acestuia devenea tot mai autoritar și mai ostil față de partidism și parlamentarism.

Pentru a-și spori vizibilitatea pe scena politică, PNL – Gheorghe Brătianu va semna un acord cu Partidul Poporului condus de mareșalul Alexandru Averescu⁶⁰, alcătuind împreună, în 1935, Frontul constituțional pentru ca, la începutul lui 1938, să se ajungă la fuziunea celor două grupări liberale, decizia survenind însă cu mare întârziere, întrucât la 10 februarie a aceluiași an Carol al II-lea a decretat suspendarea regimului parlamentar, substituindu-l cu dictatura personală⁶¹.

Așa cum menționează istoricul american Keith Hitchins, pe întreaga durată a perioadei interbelice, problema principală a vieții politice românești a fost confruntarea între democrație și autoritarism⁶². Din acest punct de vedere, alegerile parlamentare din decembrie 1937 au reprezentat un test critic pentru raportul dintre democrație și autoritarism, cu rezultate șocante pentru întreaga clasă politică românească. Partidul Național-Liberal a câștigat într-adevăr majoritatea (35,9 %) și cele mai multe locuri în Cameră (152), dar nu a obținut cele 40 % din voturi, necesare pentru a căpăta prima și, o dată cu aceasta, majoritatea în Cameră. Pentru întâia oară în istoria parlamentarismului românesc, un guvern pierduse alegerile. Extrema dreaptă obținuse câștiguri importante. Garda de Fier, prin intermediul partidului său, Totul pentru Țară, și-a asigurat 15,58 % din voturi și a obținut 66 de locuri, devenind cel de-al treilea partid din Parlament, după

⁵⁸ Marcel Ivan, *Evoluția partidelor noastre politice în cifre și grafice, 1919-1932*, Editura și tiparul Krafft & Drotleff, Sibiu, F.a. (Tabelul XII: Nr. de mandate, voturile și procentajul întrunite de diverse partide pe provincii în anii 1926-1932).

⁵⁹ Ibidem, p. 23.

⁶⁰ Vezi: Const. Gr. C. Zotta, N. Tulceanu, *Partidele politice din România. Istoricul și programele lor*, Librăria „Cultura Poporului”, Tipografia „Revistei Geniului”, București, 1934, p. 86-89.

⁶¹ *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 340.

⁶² Keith Hitchins, *România 1866-1947. Ediția a II-a. Traducere din engleză de George G. Potra și Delia Răzdolescu*, Editura Humanitas, București, 1998, p. 373.

național-țărăniști, care au obținut 20,4 % din voturi și 86 de locuri. Naționalist și antisemit, recent formatul Partid Național Creștin a obținut, de asemenea, importante rezultate: 9,2 % din voturi și 39 de locuri⁶³.

Alegerile parlamentare din decembrie 1937 au fost un eșec inclusiv pentru PNL – Gheorghe I. Brătianu, chiar dacă a totalizat 119.361 de voturi (3,89 %) și 16 locuri în Parlament, situându-se pe al șaselea loc din cele 13 partide concurente⁶⁴. Dorința lui Gheorghe I. Brătianu de a răsturna, în sfârșit, cabinetul liberal devenit impopular după patru ani de guvernare, de a da o lovitură lui Carol al II-lea și camarilei sale, de a determina o schimbare în viața politică a țării, l-au determinat să adere la așa-numitul „pact de neagresiune” electorală cu Partidul Național-Țărănesc (Iuliu Maniu) și Partidul „Totul pentru Țară” (Corneliu Zelea Codreanu). Chiar dacă nu a reprezentat decât un act de conjunctură pentru a duce la căderea guvernului Gheorghe Tătărescu și chiar dacă PNL – Gheorghe Brătianu era doar al treilea partener, pactul respectiv a legat temporar numele său de un partid față de care el se afla la antipod, ale cărui țeluri și metode Gh. I. Brătianu le dezavuase public⁶⁵.

Un moment important pentru înțelegerea personalității politice a lui Gheorghe I. Brătianu s-a produs la 10 ianuarie 1938, când cele două partide liberale Dinu Brătianu (1866-1950)⁶⁶ și Gheorghe I. Brătianu s-au reunificat. Către acel moment, regele Carol al II-lea „și-a dat perfect de bine seama că Gh. Brătianu nu era omul potrivit pentru el, deoarece nu avea stofă de om politic dispus la toate tranzacțiile pentru a deveni un instrument docil de care avea nevoie”. Din momentul formării acestor convingeri, regele va păstra tot timpul cu Gh. I. Brătianu doar relații permise unui suveran cu un șef de partid din opoziție, iar Brătianu va păstra și el formele protocolare față de rege, refuzând orice sugestie a acestuia pe măsură ce se convingea că era ținut într-o rezervă fără perspective⁶⁷.

Un savant soldat al unității românești

Declanșarea celui de Al Doilea Război Mondial l-a surprins pe istoricul Gheorghe I. Brătianu în plin proces de ascensiune și de consacrare profesională. Împreună cu câțiva colegi mai tineri de la Universitatea din Iași (M. Breza, D.M. Pippidi ș.a.) se angajase la coordonarea unei lucrări de mare anvergură spațială

⁶³ Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Șerban Papacostea, Pompiliu Teodor, *Istoria României*, Editura Enciclopedică, București, 1998, p. 435.

⁶⁴ Victoria Gabriela Gruber, *Partidul Național Liberal (Gheorghe Brătianu). Rezumatul tezei de doctorat / Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Facultatea de Istorie și Patrimoniu*, 2006, p. 12-13.

⁶⁵ Valeriu Râpeanu, Gheorghe I. Brătianu, în *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Editura Eminescu, București, 1980, p. XXIV-XXV.

⁶⁶ Ecaterina Țărălungă, *Enciclopedia identității românești. Personalități*, Editura Litera, Chișinău, 2011, p. 117.

⁶⁷ Emilia Sonea și Gavrilă Sonea, *Viața economică și politică a României, 1933-1938*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1978, p. 159-160.

și cronologică – *Histoire de l'Europe au Moyen Âge, 293-1566*, -preconizată să însumeze circa 3000 de pagini, dispuse în trei volume⁶⁸.

În 1940 s-a transferat de la Universitatea din Iași la cea din București, funcționând pe lângă Catedra de istorie universală, devenită vacantă după pensionarea lui N. Iorga. În anul următor i s-a încredințat conducerea Institutului de Istorie Universală, iar către sfârșitul aceluiași an a fost numit și decan la Facultatea de Filosofie și Litere a Universității din Capitală. Ca o încununare a reușitelor profesionale obținute după mutarea la București, la 26 mai 1942 a fost ales membru titular al Academiei Române, devenind, la doar 44 de ani împliniți, cel mai tânăr membru al respectabilei instituții de consacrare științifică⁶⁹.

În același timp, transferul lui Gheorghe I. Brătianu la București s-a produs în condițiile dramatice în care Uniunea Sovietică, profitând de conjunctura internațională favorabilă după ce, la 22 iunie 1940 Franța a capitulat, -ceea ce însemna că sosise și „ceasul de restriște” al României, de care istoricul vorbea în 1933⁷⁰, -a decis să pună în aplicare practică prevederile secrete ale Pactului Ribbentrop-Molotov din 23 august 1939, adresând consecutiv României două note cu caracter ultimativ, în urma cărora guvernul de la București, sub amenințarea forței militare superioare, s-a văzut nevoit să evacueze teritoriul Basarabiei și nordului Bucovinei⁷¹.

Deși nu a participat la ședințele Consiliilor de Coroană care au decis soarta României, în vara anului 1940 Gheorghe I. Brătianu s-a declarat adeptul rezistenței armate. La data începerii operațiunilor militare ale României în cel de-al Doilea Război Mondial, la 22 iunie 1941, Gheorghe I. Brătianu a fost mobilizat în cadrul Diviziei 7 infanterie, cu gradul de căpitan de rezervă, până la data de 12 iulie 1941. După această dată a fost atașat Comandamentului Corpului de Cavalerie, ca translator de limbă germană, până la demobilizarea sa, la 30 noiembrie 1941.

La sfârșitul anului 1941 a fost numit decan la Facultatea de Filosofie și Litere a Universității din Capitală, funcție pe care o va deține până la 1 octombrie 1943, când și-a prezentat demisia. În martie 1942 obține gradul de maior, cu care este mobilizat din nou, la Corpul de Cavalerie, între 16 iulie – 24 septembrie 1942, cu care participă la luptele din Crimeea.

Suita reușitelor profesionale obținute după mutarea la București se va încununa cu admiterea sa în calitate de membru titular al Academiei Române la 26 mai 1942, cu 27 de voturi din cele 34 exprimate, în locul rămas vacant după

⁶⁸ Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 339.

⁶⁹ Ibidem, p. 339-340.

⁷⁰ Cf. Emilian Bold și Ilie Seftiuc, *Pactul Ribbentrop-Molotov: Antecedente și consecințe*, Institutul European, Iași, 1998, p. 324.

⁷¹ Nicolae Enciu, *Opinii și controverse privind caracterul participării României la războiul împotriva Uniunii Sovietice în anii 1941-1944*, în „Caiete de Istorie”, an. VI, nr. 1 (13), iunie 2006, p. 1-7.

moartea tragică a lui Nicolae Iorga. A fost ales în Secția Istorică, alături de N. Popescu (președinte), S. Dragomir (vicepreședinte), N. Bănescu (secretar), A.C. Cuza, D. Gusti, Al. Lapedatu, I. Lupaș, S. Mehedinți, P.P. Negulescu, Nicolae Colan, I.I. Nistor, A. Rădulescu, R. Rosetti și V. Slăvescu. La momentul respectiv, la cei 44 de ani ai săi, era cel mai tânăr membru al respectabilei instituții de consacrare științifică⁷². În discursul de recepție la Academia Română, susținut în anul următor, la 26 mai 1943, în prezența șefului statului, mareșalul Ion Antonescu, a vorbit despre „Nicolae Iorga – istoric al românilor”, cu răspunsul lui Alexandru Lapedatu. Era o continuare și o dezvoltare a discursului său „Nicolae Iorga, apărător al drepturilor românești”, susținut în ședința de deschidere a anului academic din 6 decembrie 1942⁷³. Așa cum pe bună dreptate menționa proaspătul membru al Academiei Române, „o privire cât de scurtă asupra multiplelor publicațiuni ale lui Nicolae Iorga, ce au apărut sub auspiciile Academiei, dovedește că majoritatea lor covârșitoare privește istoria națională și îmbrățișează toate aspectele și problemele trecutului românesc”. În paralel cu preocupările constante de istorie universală ale marelui savant omagiat, „studiul istoriei românilor se confundă cu viața lui Nicolae Iorga”⁷⁴.

Considerând că „nu numai oamenii trebuie mobilizați, ci trebuie mobilizate și gândirea și cuvântul”, deoarece „un război ca acesta ne cere totul pentru că se dă pentru tot, pentru ființa însăși a pământului și a sufletului românesc”⁷⁵, de-a lungul anilor celui de-al Doilea Război Mondial, Gheorghe I. Brătianu a acordat o atenție deosebită problemelor fundamentale de istorie națională, legate de geneza organismelor statale românești, studiile elaborate în acest domeniu fiind reunite în ultimul volum tipărit în timpul vieții sale, „Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești”, apărut în 1945 sub egida Institutului de Istorie Universală „Nicolae Iorga”⁷⁶.

În accepția unanimă a specialiștilor în domeniu, volumul în cauză constituie unul din momentele reprezentative ale gândirii istorice românești, însumând într-o viziune originală datele cercetării pe tărâmul istoriei, folcloristicii, literatu-

⁷² Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 340.

⁷³ Gheorghe I. Brătianu, Nicolae Iorga, apărător al drepturilor românești (Ședința de deschidere a anului academic din 6 decembrie 1942), Institutul de Istorie Universală „Nicolae Iorga”, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1943, 23p.

⁷⁴ Academia Română, Discursuri de recepțiune LXXXI. Nicolae Iorga, istoric al românilor. Discurs rostit la 26 mai 1943 în ședința publică solemnă de Gheorghe I. Brătianu, cu răspunsul d-lui Alex. Lapedatu, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1943, 38p.

⁷⁵ Gheorghe I. Brătianu, Moldova. Conferință în ciclul Universității Libere, 28 noiembrie 1941, în Gheorghe I. Brătianu, Cuvinte către români. Zece conferințe și prelegeri. Ediție, studiu introductiv, note și indice de Ion Toderașcu, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași, 1996, p. 122.

⁷⁶ Gheorghe I. Brătianu, Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, Imprimeria Națională, București, 1945, 263p.

rii⁷⁷. Așa cum s-a menționat, timpul scurs de la apariția lucrării lui Gh. I. Brătianu a îmbogățit cu noi date capitolele care au făcut obiectul cărții sale. Esența ei nu a fost însă contrazisă, dovedindu-se că intuițiile sale teoretice fundamentale, concepția sa generală a fost validată de istoricii, filozofii, sociologii contemporani. În așa mod, Gh. I. Brătianu a depășit, prin concepțiile sale, sfera propriu-zisă a unei lucrări de specialitate, înscriindu-și opera în domeniul filozofiei culturii românești, aducând contribuții importante la definirea spiritualității românești⁷⁸.

În același timp, așa cum scrisul istoric și crezul său politic s-au aflat întotdeauna într-o perfectă coerență și unitate, constituind produsul unui irezistibil imperativ moral de care s-a condus de-a lungul întregii sale activități, la declanșarea războiului antisovietic pentru redobândirea Basarabiei anexată prin dictat în vara anului 1940, Gheorghe I. Brătianu a fost mobilizat în cadrul Diviziei 7 infanterie, participând la campania din Basarabia între 22 iunie și 12 iulie 1941. Va fi transferat apoi la Corpul de Cavalerie, până la 30 noiembrie 1941, în cadrul Biroului 2 .informații – contrainformații, ca translator de limbă germană. Va fi demobilizat la 30 noiembrie 1941, întrucât cumula atribuții civile importante⁷⁹.

(*Va urma*)

⁷⁷ Valeriu Râpeanu, Gheorghe I. Brătianu, în Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Editura Eminescu, București, 1980, p. LIV.

⁷⁸ Ibidem, p. LXXV-LXXVI.

⁷⁹ *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*. Coordonatori: Victor Spinei, Dorina N. Russu. Vol. I, Editura Karl A. Romstorfer a Muzeului Național al Bucovinei, Suceava, 2011, p. 340-341.

ISTORIE LOCALĂ

Ion Chirtoagă*

EVOLUȚIA SITUAȚIEI POLITICE DIN SPAȚIUL NORD-PONTIC ȘI DESTINUL UNOR LOCALITĂȚI DIN STÂNGA NISTRULUI (SEC. XIV-XVIII)

Starting from the year 1383 the Principality of Moldova periodically expanded its authority to the east of Dniester. Podolia was part of Moldova in 1383-1387. After 1387, periodically Moldova was introducing its administration in Caraul, Cern and other localities to the east of Dniester. After the establishment in 1634 of the Polish-Tatar demarcation line on Iagorlâc and Codâma (tributaries of the rivers Dniester and Bug), the Dubăsari district was formed to the south of this border, led by a Kamaykam (administrator) of Romanian origin, subordinated to the Crimean Khan. New localities with Romanian population began to appear in the Dubăsari district. After the annexation of this territory by the Russian Empire new localities were founded, that were populated by different ethnic groups.

Keywords: Moldova, Poland, Podolia, Lithuania, Crimeea, the Ottoman Empire, Cern, Caraul.

În ultimul sfert al secolului al XIV-lea, în estul Europei au avut loc importante evenimente care au influențat situația politică de pe ambele maluri ale Nistrului. În anii 50-70 ai secolului al XIV-lea Hoarda de Aur, care mai mult de un secol a fost cel mai puternic stat din Estul Europei, trecea printr-o criză politică foarte gravă. De situația dificilă a mongolo-tătarilor, divizați politic, încercau să profite vecinii europeni, care intenționau să preia unele teritorii de la periferiile de vest ale Hoardei de Aur. În urma războiului polonezilor cu mongolo-tătarii din 1348-1354, primii au cucerit principatul Halici, iar lituanienii au preluat de la Hoarda de Aur Volynia. În 1362-1363, la Apele Albastre lituanienii i-au înfrânt pe trei „emiri tătari”-Kutlubug, Kacibei și Dimitrie. După bătălie, mongolo-tătarii s-au retras de pe ambele maluri ale Nistrului, la acest teritoriu pretinzând mai mulți conducători. Teritoriul de la Est de Carpați era supus periodic presiunii

* **Ion Chirtoagă**, doctor habilitat în istorie, cercetător științific principal la Institutul de Istorie al USM.

Ungariei și Poloniei, aflate de circa un deceniu sub sceptrul regelui Ludovic de Anjou. Presiunea lor asupra spațiului carpato-nistean s-a mai diminuat puțin după moartea regelui Ludovic de Anjou în 1382, urmată de lupta pentru putere dintre fiicele sale, principesele Maria și Iadviga, care a dus la separarea Poloniei de coroana Sf. Ștefan. Pentru a stopa acest proces secesionist, în 1383 principesa Maria a întreprins o campanie militară împotriva Poloniei, la conducerea căreia se instalase sora sa, Iadviga. Principesa Maria, a fost susținută de volohi (formațiunea statală românească a lui Petru Mușatin cu centrul la Suceava) și iași (entitate similară din Sud-Estul spațiului carpato-nistean). Campania menționată a pus începutul unei colaborări mai intense între cele două formațiuni statale din Nord-Vestul spațiului carpato-nistean și cea de pe cursurile inferioare ale Siretului și Prutului, deoarece ele erau amenințate de aceleași pericole. Trupele celor două formațiuni statale românești din spațiul carpato-nistean au pătruns în teritoriul din apropierea cursului superior al Nistrului, unde se află regiunile, numite atunci Galiția și Podolia. În urma acestei campanii militare, Podolia a ajuns provizoriu sub autoritatea lui Petru Mușatin. Drept mărturie a prezenței administrației voievodului român în regiunea menționată servește informația conform căreia în 1385 și 1386 Vasili, fiul lui Dmitri Donskoi, a fost în Podolia, la „marii volohi”, la Petru Mușatin¹. Deci, în 1385-1386 Petru Mușatin era conducătorul „Volohiei Mari”, adică al țării românești din nord-vestul spațiului carpato-nistean, dar și al Podoliei, regiune, care se afla mai des sub autoritatea regelui polon. În așa mod, autoritatea voievodului Moldovei Petru Mușatin s-a extins și în Podolia, unde se afla o populație numeroasă de origine română. Atunci în unele surse apăruse informația că la Est de Carpați se aflau Rusovlahia și Maurovlahia. Prima era formațiunea statală cu centrul la Suceava de pe cursul superior al Siretului cu locuitori români, în subordonarea căreia ajunsese Podolia, locuită de rușii vechi (în prezent, ucraineni) și volohi. Iar în Sud-Estul spațiului carpato-nistean se afla Maurovlahia (Valahia Neagră). Ea putea fi aceeași Karaulah (Valahia Neagră) din sursele orientale referitoare la campania mongolilor din spațiul carpato-nistean din 1241. Conducătorul Podoliei era Dobroslav, voievod menționat în Pomelnicul Mănăstirii Voroneț, în lista deținătorilor acestei titlaturi, plasat între Lațcu și Petru Mușatin².

În 1386 a avut loc Unia de la Krevo a Poloniei și Lituaniei în frunte cu Wladislaw Jagello, creându-se o uniune statală foarte puternică, de care urma să țină cont atât Hoarda de Aur, cât și Ungaria. În 1387 rege al Ungariei a devenit Sigismund de Luxemburg, împărat al Germaniei. În atare condiții, la 26 septembrie 1387 Petru Mușatin a depus omagiu de vasalitate regelui polon Wladislaw Jagello în speranța că printr-o atare relație de alianță Moldova unită

¹ Pavel Parasca. *Continuitatea populației românești din Podolia în secolele XIII-XIV*. În: Revista de istorie a Moldovei. 1995, nr. 2, p. 48.

² Andrei Eșanu, Valentina Eșanu. *Întemeierea Țării Moldovei. Voievozii din sec. al XIV-lea*, În: *Limba Română*, nr. 9-10 (171-172), 2009, Anul XIX, Chișinău, p. 166-183.

putea depăși anumite dificultăți în politica sa internă și externă. Către acest timp Petru Mușatin deja era considerat mare voievod. Cu certitudine, în același an 1387, odată cu depunerea omagiului de vasalitate regelui polon Wladislaw Jagello, Petru Mușatin și-a evacuat administrația din Podolia³. Însă autoritatea voievodului de la Suceava continua să se mențină în unele puncte importante din stânga Nistrului. Drept dovadă servește faptul că în lista târgurilor principale ale Țării Moldovei (întocmită între anii 1387-1392) din cronica rusă „Voskresenskaia” figurează și localitatea Cern (în prezent Ciornaia, o suburbie a Grigoriopolului) din stânga Nistrului. Aceasta este prima mențiune documentară a unei localități din stânga Nistrului sub autoritatea domnului Țării Moldovei, după ce administrația domnească a fost evacuată din Podolia.

Venind în 1392 la putere în Lituania cu asentimentul vărului său Wladislaw, regele Poloniei, Vitold tindea să-și extindă autoritatea pe litoralul Nord-pontic, deși pentru aceasta nu avea resurse suficiente. Dar în bătălia de la Vorskla din 1399, tătarii lui Timur Kutlug, nimicind armata lituaniană, au spulberat intențiile lui Vitold de a se întări pe litoralul nord-pontic. De înfrângerea lituanienilor de la Vorskla a încercat să se folosească Svidrigiello, fratele lui Wladislaw și vărul lui Vitold, care la 2 martie 1402 a încheiat tratatul de alianță cu Ordinul Teuton, intenționând să intre în posesia unui teritoriu vast, supus într-o măsură mai mare ori mai mică principelui de la Vilnius. În lista de pretenții a lui Svidrigiello se afla orașelul Cernygrad (adică Cern) și alte localități importante din stânga Nistrului, inclusiv Kaczikenov Mayak (de pe litoralul Nord-pontic) și Karavul⁴, cunoscute și sub numele de Kacibei și Kalaur⁵. Pentru aceste trei puncte strategice din stânga Nistrului, la care uneori se adăuga Bielgorodul de la gura Bugului, se da lupta principală dintre diferite puteri, deoarece fiecare dintre ele aveau un sector de influență în spațiul aflat între Nistru și Bug. Bielgorodul menționat permitea unui eventual pretendent la acest punct să controleze trecerea din Crimeea pe la gurile Bugului și Niprului spre Dunăre, Moldova și în direcția Liovului. La această trecere, localitatea de agricultori-pescari putea livra călătorilor de pe corăbii apă potabilă și produse alimentare. Și la Kacibei se afla o localitate de pescari dispuși să asigure călătorii maritimi sau tereștri în trecere cu produse alimentare. Pe cursul de mijloc al Nistrului erau situate două localități importante, de la Cern și Karavul, care, de asemenea, asigurau călătorii în trecere cu cele necesare, inclusiv cu mijloace de transport pe drumul din lungul Nistrului și la transbordarea lor de pe un mal pe altul pe lângă Tighina sau viitorul Rașcov. În acest sens, locuitorii din stânga Nistrului cooperau frecvent cu cei de pe malul drept al râului,

³ M. Cazacu. *A propó de l'expansion polono-lituanien au nord de la Mer Noire aux XIV-XV siecle.* În: *Passé turco-tatare, present sovietique. Etudes à Alexandr Benigsen.* Louvain-Paris, 1988, p. 104.

⁴ I. Danilowicz, *Skarbiec, diplomatow, papieriskih, korolewski*, I, Viena, 1880, p. 330-331.

⁵ Calaur (Caraul), reminiscență din perioada dominației mongole. Ulterior în apropiere a apărut localitatea Rașcov.

fapt menționat indirect și în privilegiul lui Alexandru cel Bun din 1408. Liovenii, cărora le fusese eliberat actul menționat, plăteau autorităților moldovenești locale taxe pentru trecerea lor de pe un mal pe altul, pază și vama respectivă⁶.

Și în stânga Nistrului administrația moldovenească menținea o anumită influență. Conform relatărilor diaconului rus Zosima⁷, care în 1419 a trecut Nistrul în drum spre locurile sfinte, moldovenii încasau taxele plătite de călători, iar oamenii lui Vitold îi impuneau pe aceștia să mai plătească o taxă vamală și pe malul stâng al Nistrului. În executarea funcțiilor lor de serviciu vameșii lituanieni erau ajutați de omologii lor moldoveni de pe malul drept al Nistrului. Acest fapt reiese din afirmația lui Zosima, precum că darea percepută de la călători în folosul lui Vitold era împărțită între lituanieni și moldoveni. Probabil, la o dată anterioară, fie după 1394 ori 1396, lituanienii, în înțelegere cu moldovenii, au instalat unul ori mai multe postiri vamale în stânga Nistrului, vizavi de cele ale Sucevei. Serviciile de pază și de trecere peste Nistru erau efectuate de moldoveni și tot ei încasau plățile respective în folosul domnului. Vama din stânga Nistrului, percepută de lituanieni, se repartiza ambelor părți. Influența Moldovei în stânga Nistrului se baza pe faptul că încă din timpul mongolo-tătarilor, în acest teritoriu se afla o populație românească nu prea numeroasă. Drept dovadă servesc anumite toponime tătarești, cum ar fi Karasu (Cern), Karaul, Kacibei menționate în unele surse istorice, inclusiv de hanul Crimeii. Aceste nume turanice continuau să se mențină în mediul românilor băștinași. Relațiile favorabile ale Țării Moldovei cu uniunea statală polono-lituaniană s-au deteriorat din cauza intențiilor lui Vitold de a-și spori prerogativele în stânga Nistrului. În curând a apărut și momentul potrivit. În 1420, otomanii au atacat Cetatea Albă. Deși atacul a fost respins, faptul că la frontiera de Sud a Moldovei a apărut un dușman viguros cum se prezenta atunci statul otoman, care, putea, în orice moment, să repete campaniile militare, a constituit un prilej favorabil pentru Vitold ca să-și pună, în orice moment, în aplicare proiectul de sporire a prezenței Lituaniei în stânga Nistrului. În 1421, conform relatărilor călătorului flamand Ghilbert de Lanoys, într-o lună de zile starostele Podoliei, Gheldigold, a construit pe malul Nistrului o cetate, utilizând „12 000 de oameni și 4 000 de care cu pietre și lemn”⁸. În relatarea călătorului flamand se menționează că el ar fi trecut prin Valahia (Moldova). S-ar părea că pelerinul ar fi trecut prin dreapta Nistrului. Însă, la Vest de Nistru guvernatorul Podoliei nu era interesat să construiască o fortificație pe care moldovenii o puteau utiliza, în primul rând, împotriva Lituaniei. Pe de altă parte, dacă el ar fi trecut prin teritoriul Moldovei din dreapta Nistrului, n-ar fi observat cum guvernatorul Podoliei construia cetatea din stânga râului. Prin urmare, starostele

⁶ Suceava. *File de istorie. Documente referitoare la istoria orașului, 1388-1918*. Vol. I. București, 1989, p. 87.

⁷ *Călători străini despre Țările Române*. Vol. I. București, 1968, p. 42.

⁸ *Путешествия и посольства Гильберта де Лануа*. В: *Записки Одесского общества истории и древностей*. Том III. Одесса, 1853, с. 439.

Podoliei a construit o fortificație în stânga Nistrului, teritoriu care, de obicei, se considera că ar fi fost parte componentă a Moldovei. Din această cauză Ghilbert de Lanoys a relatat că a trecut prin Valahia. Cetatea a fost construită într-un termen foarte scurt lângă Karasu-Cern pentru a limita și mai mult competențele Moldovei în stânga Nistrului, sporindu-le pe cele ale Lituaniei. Pe o hartă de mai târziu sunt menționate ruinele cetății Cern. Desigur, noua fortificație permitea Lituaniei să obțină mai multe profituri de la calea de tranzit, care trecea prin Liov, Suceava spre Crimeea și Orientul Mijlociu. Activitatea neprietenoasă a lui Vitold în stânga Nistrului a condus la încordarea relațiilor moldo-lituaniene. Se putea oricând trece la ostilități militare deschise. Moldova continua să se considere stăpână asupra anumitor puncte din stânga Nistrului. Drept dovadă servește faptul că pe epitaful lui Macarie, decedat în 1428, el este numit fost Mitropolit al Moldovei și al Paratalasiei⁹, adică al Moldovei propriu-zise și al teritoriului din stânga Nistrului „de lângă mare”, supus ei periodic¹⁰. La rândul lor, lituanienii se considerau că anume ei erau stăpânii unui teritoriu din stânga Nistrului, în acest sens Karasu-Cern jucând un rol foarte important. În 1430, la moartea principelui Lituaniei Vitold, urmașul acestuia, Svidrigiello, a moștenit și pretenția teritorială a celui decedat. În pofida disputei teritoriale moldo-lituaniene din stânga Nistrului, pe timpul lui Svidrigiello relațiile dintre cele două entități deven mai prietenoase. Aceasta se explică prin faptul că Svidrigiello apelase la susținerea domnului moldovean pentru a ajunge în fruntea statului polonez. Însă, implicându-se în lupta pentru obținerea coroanei poloneze, Svidrigiello, deși fusese susținut de Alexandru cel Bun, a pierdut-o și pe cea lituaniană. După ce în octombrie 1432, mare duce al Lituaniei a devenit Sigismund, fratele lui Vitold, Svidrigiello s-a refugiat în Moldova¹¹.

Situația politică s-a agravat și în Moldova. După moartea lui Alexandru cel Bun din 1432, în Moldova începu lupta pentru ocuparea tronului între fiii acestuia, Iliș și Ștefan. Pretendenții apelau la unul și același arbitru, care încerca să profite de ocazie pentru rezolvarea în folosul său a chestiunii punctelor strategice din stânga Nistrului. Recunoscându-l pe Ștefan al II-lea domn al Moldovei, la 13 octombrie 1433 regele a emis un act în care fixa hotarul moldo-polon în lungul râului Nistru până la mare. E demn de menționat faptul că în 1433 trupele moldovenești se aflau la Brațlav, adică pe teritoriul din stânga Nistrului, disputat în continuare de Suceava și Krakovia. În perioada următoare, în regiune fu stabilită dominația poloneză mai efectivă, dar nu și durabilă. Din această cauză la

⁹ Ștefan Gorovei. *La începutul relațiilor moldo-lituaniene în contextul înființării mitropoliei Moldovei*. În: *Românii în istoria universală*. Vol. III, partea I. Iași, 1988, p. 872.

¹⁰ Paratalasia (în l. gr., teritoriu „de lângă mare”) putea fi doar în stânga Nistrului. În dreapta lui toponimul Paratalasia nu se întâlnește. De la finele secolului al XVI-lea acest areal a început să se numească regiunea Oceacov.

¹¹ Pavel Parasca. *Politica externă și relațiile internaționale ale Țărilor Române în epoca medievală*. Chișinău, 2005, p. 130-131.

desemnarea localităților din acest teritoriu tot mai des erau utilizate toponimele slave, inclusiv referitoare la localitatea Cern, în loc de Karasu. Ulterior, în locul toponimului românesc Schinoasa se va utiliza mai des și varianta lui slavă Ternauca.

Coroana poloneză căuta forme de consolidare a puterii sale în stânga Nistrului. În 1442 regele Wladislaw i-a dat starostelui Podoliei Teodoric (numit și Ditrich) Bucyacki trei puncte importante aflate între Nistru și Bug pentru a le întări. Erau aceleași puncte strategice importante-Karavul, Kacibei și Bielgorod de la gura Bugului. Aici nu-i menționat Karasu-Cern, fortificat pe timpul lui Vitold. Lucrările urmau a fi efectuate din contul starostelui, prevăzându-se că, în cazul revenirii lor sub autoritatea directă a regelui, cheltuielile urmau a fi compensate de acesta. Documentul mai prevedea că localitățile respective puteau aduce venituri și de de la impozitele percepute de la contribuabilii locali. Adică, în continuare taxele percepute de la negustorii în trecere constituiau un venit substanțial din care puteau fi satisfăcute atât pretențiile starostelui Podoliei, cât și cele ale puterii centrale. Mai mult, aceste venituri puteau acoperi într-un timp relativ scurt cheltuielile pe care urma să le suporte Buczacki la ridicarea fortificațiilor.

Teritoriul din stânga Nistrului în continuare era disputat frecvent de Polonia și Lituania, care includea și principatul Kievului cu anumite drepturi de administrare autonomă. La mijlocul secolului al XV-lea, principele Kievului Simion Olelkovici l-a trimis pe Sviridov, guvernatorul din Cerkasî să cerceteze situația din spațiul Nord-pontic. După efectuarea cercetărilor, Sviridov i-a raportat lui Olelkovici că hotarele principatului menționat ar începe de la gura râului Murafa, trecând pe Nistru până la mare, de unde ducea până la gura Niprului etc. De fapt certurile dintre polonezi și principii care țineau de Lituania, inclusiv cel din Kiev, se reduceau la Podolia de pe cursul superior al Nistrului și la unele puncte din stânga Nistrului, precum Karavul, Karasu-Cern, la care se adăugau Kacibei de pe litoralul pontic și Bielgorod de la gura Bugului. Însă polonezii și lituanienii nu aveau resurse economico-demografice suficiente ca să valorifice sub aspect politico-administrativ teritoriul din stânga Nistrului. La 1 mai 1469 Michail Buczacki -Iazlowecki și fratele său Ioan Buczacki-Monastârski, rămânând doar cu câteva puncte strategice în apropierea Nistrului¹², încercau să mențină forțele unite pentru a face față pericolului din partea lui Hagi Ghirai, care formase Hanatul Crimeii inclusiv cu susținerea principelui lituanian.

Mai mult, se creiază impresia că pe cursurile inferioare ale Nistrului și Bugului puterea lituanienilor și polonezilor era slabă sau mai degrabă imaginară. Pentru a o face să fie reală, polonezii aveau nevoie de forțe suplimentare. În acest scop se discuta și eventualitatea transferării în Podolia a Ordinului Teuton care producea pe malul baltic mari dificultăți Poloniei. În așa mod, hotarul de Sud-

¹² M. Cazacu *A propó de l'expansion polono-lituanien au nord de la Mer Noire aux XIV-XV siecle*, p. 120.

Est al uniunii statale polono-lituaniene putea fi apărat mai bine de pericolul turco-tătar, care devenea tot mai amenințător pentru toate popoarele Europei de Est. Deja în același an 1469 tătarii din Crimeea au atacat periferiile supuse Poloniei și, în primul rând, Podolia¹³. În anul următor 1470 ei au pătruns în Moldova, dar în apropierea Lipnicului au fost zdrobiți de ostașii lui Ștefan cel Mare¹⁴. Faptul că tătarii au fost opriți nu de polonezi, ci de moldoveni, care au obținut o biruință importantă din punct de vedere militar și politic, i-a permis lui Ștefan cel Mare să-și extindă în 1471 autoritatea sa și în unele puncte importante din stânga Nistrului, cum ar fi satul Piatra Roșie¹⁵ din apropierea localității actuale Beloci, raionul Râbnîța. Încercând să-și restabilească autoritatea în stânga Nistrului, Michail Buczacki-Iazlowecki a preluat Kaczibeev Mayak, Karnigrad¹⁶, obligându-se să plătească fratelui său jumătate din suma adunată din perceperea taxelor. În caz de retragere din funcție, el urma să-i dea și partea destinată regelui¹⁷. În 1471, principatul Kiev a fost transformat în voievodat, divizat, la rândul său, în povețe (unități administrative), evenimentul înscriindu-se în politica de extindere a sistemului administrativ polonez în Sud-Estul statului, aflat sub autoritatea Krakoviei.

În acest timp se agrava tot mai mult situația politică de pe litoralul Nord-ponctic și de la Dunărea de Jos. În 1474, otomanii au pornit o campanie militară împotriva Moldovei. Campania avea o mare importanță și pentru teritoriul din stânga Nistrului, deoarece Imperiul Otoman devenea o putere care acționa pe fronturi extinse. În ianuarie 1475, la Vaslui, Ștefan cel Mare a obținut o biruință strălucită asupra otomanilor. Dar, în vara aceluiași an, flota otomană a cucerit de la genovezi orașul Caffa din Crimeea. Evenimentul a produs o impresie puternică asupra hanului din aceeași regiune, care a recunoscut supremația sultanului, în așa mod schimbându-se radical echilibrul de forțe din Estul Europei. Tandemul otomano-tătar amenința țările creștine de la Dunărea de Jos și din Estul Europei. În acest context se înscrie campania de cucerire a Chilie și Cetății Albe de către otomani (1484), cu susținerea tătarilor. Totodată, sultanul otoman și vasalul său, hanul tătar, făceau presiuni militare asupra Poloniei ca aceasta să recunoască rezultatul bătăliei pentru cetățile de la gurile Dunării și Nistrului. În 1486 a fost încheiată pacea moldo-otomană. În anul următor tătarii au atacat statul polono-lituanian, inclusiv Podolia cu stânga Nistrului, care deveneau tot mai vulnerabile.

După încheierea păcii cu Moldova în 1486, turcii și tătarii din Crimeea au început să facă presiuni asupra Poloniei și Lituaniei, insistând ca aceste două țări

¹³ Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVI-XVII вв. М. 1984, с. 63, 79.

¹⁴ *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău, 1990. În prezent, satul Lipnic se află în raionul Ocnița.

¹⁵ *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova. Vol. II, p. 448.

¹⁶ Ciarnigrad-Orașul Negru.

¹⁷ M. Cazacu. *A propó de l'expensione polono-lituanien au nord de la Mer Noire aux XIV-XV siecle*, p. 120.

unite sub sceptrul unui rege să recunoască incorporarea Chilie, Cetății Albe și altor locuri importante Nord-pontice în componența Imperiului Otoman. În 1487 trupele tătare și otomane au atacat Polonia, cauzându-i pierderi materiale și umane substanțiale. Hanul Crimeii Mengli Ghirai cerea polonezilor și lituanienilor să-i facă cedări teritoriale în apropierea Niprului, pentru a construi la gura lui o cetate¹⁸, care i-ar fi permis să controleze efectiv trecerea peste râu, de o importanță militară și economică deosebită. Kazimir al IV-lea, care era dispus să lupte cu turcii și tătarii, a respins cererea agresivă a hanului. Însă, nefiind susținut de nobilime, care se convoca periodic în dietă pentru a soluționa diferite chestiuni de politică internă și externă ale statului, regele a fost nevoit să poarte tratative în vederea încheierii unei păci onorabile cu otomanii¹⁹. În 1488, la Constantinopol a venit solul Firley cu misiunea de a cere Porții să restituie Chilia și Cetatea Albă Țării Moldovei, căreia trebuiau să-i aparțină pe drept. Însă cererea Poloniei de a readuce aceste cetăți pe cale diplomatică în hotarele Moldovei n-a avut sorti de izbândă și la 23 martie 1489 tratativele s-au soldat cu încheierea păcii polono-otomane. Începutul tratatelor polono-otomane din 1488 au coincis cu plecarea de la gurile Dunării a tătarilor în frunte cu Murtaza, lăsați în acest teritoriu după ocuparea Chilie și Cetății Albe de turci în 1484.

În legătură cu acest eveniment, relațiile moldo-poloneze din nou s-au răcit. În schimb, s-a produs o apropiere a Moldovei de Ungaria, Rusia, Imperiul Otoman și Crimeea. A reapărut conflictul moldo-polon în chestiunea Pocuției. Se profila o nouă corelație de forțe, care încuraja activitatea turco-tătară pe litoralul Nord-pontic. În mai 1491 hanul din Crimeea îl informa pe Ivan al III-lea că sultanul Bayazid a pregătit 70 mii de ostași care se îndreptau spre Cetatea Albă. Desigur, numărul turcilor a fost exagerat de han pentru a provoca Moscova împotriva polonezilor și lituanienilor. Solul Romadanovski din Crimeea îi comunica marelui cneaz al Moscovei că spre Cetatea Albă sultanul trimisese în ajutorul hanului Mengli Ghirai 40 mii de călăreți. Deși și această cifră este exagerată, totuși forțele turco-tătare, concentrate pe litoralul Nord-pontic, care periodic atacau Polonia, constituiau o amenințare pentru acest stat. Până în prezent nu sunt depistate informații credibile despre prezența unor tătari bielgorodeni în spațiul nord-pontic. Pacea polono-otomană a fost prelungită pentru o nouă perioadă de trei ani. În atare condiții favorabile, Mengli Ghirai a început să-și concentreze forțele pe cursul inferior al Niprului. În scrisoarea sa din 27 iunie 1492, el îi comunica marelui cneaz Ivan al III-lea: „Este pe teritoriul regelui (polon-n.n.), mai jos de Tavani, pe partea cealaltă (dreaptă – n.n.) a Niprului o cetățuie, mai jos de Nipru (în apropiere guriu lui – n.n.); și eu acum m-am dus cu toți oamenii (mei – n.n.) să fac o cetate... Voi face-o (cetatea – n.n.) și voi fi mai aproape de neprietenul

¹⁸ M. Berindei., G. Veinstein. *L'Empire Ottomane et les Paix Roumaines*, p. 90; *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв.* М., 1984, с. 90.

¹⁹ *Сборник Русского Исторического Общества*. (în continuare: Сб. РИО). Том 41. СПб., 1884, с. 114.

meu (regele polon – n.n.), cauzându-i neplăceri”²⁰. Atunci a început construirea cetății și orașului de la gura Niprului, numit ulterior Oceacov. În unele surse istorice poloneze și ruse această cetate este numită Bielgorod, spre deosebire de Akkerman de la gura Nistrului. În scrisoarea lui Mengli Ghirai din 1494, adresată marelui cneaz, se sublinia: „Acum... trecând Nipru lângă Bielgorod (ruinele orașului antic fortificat Olbia – n.n.) mai aproape (de câmpul – n.n.) de luptă fac o cetate”. Către anul 1495 tătarii cu ajutorul otomanilor au construit cetatea Oceacov²¹ de la gura Bugului și Niprului, care le asigura trecerea liberă peste acest obstacol natural, dar și acapararea unuia dintre cele patru puncte strategice, aflate în spațiul dintre Nistru și Bug. Aproape de expirarea termenului de trei ani a tratatului polono-otoman de pace turcii și tătarii și-au reluat politica lor anti-poloneză. Într-o scrisoare a hanului către marele cneaz din 1494 este consemnat că circa 2000 de tătarii din Crimeea în frunte cu Mamășek și ulanul²² Tevekel au plecat vara trecută (1493) în dreapta Niprului, și iarna, atacând ținutul Lituaniei, au luat mulți oameni în prizonierat și i-au vândut la Cetatea Albă. În 1494, după prelungirea păcii încă pentru trei ani, sultanul a poruncit hanului să oprească năvălirile tătarilor în Polonia. Mengli Ghirai, la rândul său, a trimis poruncă lui Mamășek, Tevekel și „cazacylor” (hoinarilor, nomazilor tătarii, supușii hanului), care se aflau în câmpia de la vest de Nipru și Bug: „Acolo vouă vi-i interzis să locuiți și acum, după ce ați jefuit ținutul Lituaniei, veniți la mine”²³ în Crimeea. În 1496, la Chios se vehicula ideea că polonezii, susținuți de unguri, ar fi izgonit pe turci²⁴ din Lerici. Aici e vorba de cetatea nouă de la gura Niprului, construită de tătarii cu ajutorul turcesc. Dar nu există mărturii că polonezii ar fi cucerit vre-o fortificație turco-tătară în anul menționat. Regele, dacă a avut vre-un succes pe litoralul nord-pontic, aceasta se datora faptului că, potrivit tratatului reînnoit, tătarii nomazi erau obligați să revină în Crimeea pentru a nu agrava relațiile polono-otomane. Se cerea concentrarea puterilor creștine din regiune pentru îndeplinirea pericolului turco-tătar. Însă regele Ioan Albert, urmărind interesele sale personale și dinastice, a încercat să-l înlocuiască pe Ștefan cel Mare cu reprezentantul familiei Iagelonilor²⁵. Dar, asemenea planuri năstrușnice au fost contracarate de Ștefan la Codrul Cosminului, unde armata Moldovei a bătut-o crunt pe cea poloneză. În anul următor, luptele au continuat în stânga Nistrului, la ele participând atât moldovenii, cât și tătarii. În atare condiții, sufereau locuitorii teritoriului din stânga Nistrului, numit în unele documente din spațiul slavilor

²⁰ Ibidem, p. 210.

²¹ Ibidem, p. 149; M Berindei, G. Veinstein. *L'Empire Ottoman et les Pays Roumainnes (1544-1545). Etudes et documents*. Paris. Cambridj, 1987, p. 114.

²² Oglan, în limba tătară-fecior. Oglanii (ulanii în documentele ruse)-categorie socială privilegiată în Crimeea.

²³ Сб. ПИО. Том 41, с. 209.

²⁴ De fapt, atunci în Oceacov, numit în unele documente genoveze Lerici, până la 1538 se aflau supușii hanului.

²⁵ Emil Diaconescu. *Românii din răsărit. Transnistria*. Iași, 1992, p. 61, 90.

de Est ca cetatea (regiunea) Brațlav. Acești năpăstuiți de soartă erau nevoiți să-și salveze viața, trecând pe malul drept al Nistrului²⁶, unde erau mai bine apărați și tratați ca frați de sânge, cu aceleași obiceiuri și credință strămoșească în Cel de Sus și în apărătorul lor de pe pământ, Ștefan cel Mare²⁷. Unele amănunte în această privință conține scrisoarea lui Ioan al III-lea către solul său pe lângă Alexandru, principele Lituaniei. La învinuirea lui Alexandru, adusă lui Ștefan cel Mare, precum că ar fi ocupat „orașul Breslavl”, adică spațiul din stânga Nistrului populat de românii moldoveni, Ioan al III-lea a explicat că locuitorii din acest teritoriu și-au exprimat dorința de a se transfera cu traiul în Moldova. În susținerea acestora, domnul Moldovei a trimis pe oamenii săi, iar locuitorii „Breslavlului” le-au ieșit în întâmpinare. Dar, asupra lor au năvălit tătarii, făcându-i pe mulți băștinași prizonieri. Văzând brutalitatea tătarilor față de consăngenii lor, oamenii lui Ștefan cel Mare i-au atacat pe nomazi și au eliberat prizonierii care și-au exprimat dorința de a se transfera cu traiul în Moldova²⁸. Bineînțeles, asemenea alianțe nefirești dintre moldoveni și nomazi nu puteau ținea mult timp, deoarece instantaneu apăreau neînțelegeri referitoare la populația din stânga Nistrului, pe care ostașii lui Ștefan cel Mare încercau s-o apere de tătarii din Crimeea. În 1499 a fost încheiată pacea moldo-polonă. A urmat războiul ruso-polonez, în urma căruia statul moscovit a ajuns prin pacea încheiată să stăpânească Cernigovul. Această înaintare a Moscovei în direcția Mării Negre a provocat în Crimeea o îngrijorare explicabilă. În atare situație, pentru o scurtă perioadă de timp relațiile polono-tătare s-au ameliorat. Mai mult, otomanii și tătarii încercau să-i provoace pe lituanieni și polonezi împotriva statului moscovit pentru a-l slăbi.

Față de diferite neamuri tătărești care s-au desprins pe rând din Hoarda de Aur, otomanii promovau o politică abilă. Aici se cere de amintit, în primul rând, de tătarii conduși de Seid-Ahmed, ultimul han al Hoardei de Aur. În 1501, confruntându-se cu mârzacii nogai de pe litoralul de Est al râului Volga, Seid-Ahmed l-a rugat pe Bayazid „să i se permită să ducă o viață nomadă peste Nistru, în câmpia de la Cetatea Albă”, unde în 1484-1488 se aflase fratele său Murtaza. Însă Seid-Ahmed și alți hani ai Hoardei de Aur se aflaseră multă vreme în conflict direct cu Mengli Ghirai, vasal al sultanului, și suveranul „turc nu i-a permis lui Seid-Ahmed să ducă o viață nomadă în câmpia ceea”²⁹. Hanul din Crimeea urmărea atent mișcările lui Seid-Ahmed. Aceasta era necesar și din cauza că în 1502 se răspândise vestea că turcii intenționau să-i transfere pe tătarii, veniți de pe cursul inferior al râului Volga, în teritoriul dintre Chilia și Cetatea Albă, pentru a-i folosi contra Țării Moldovei care în 1499-1501 aderase la coaliția antiotomană

²⁶ К.В. Базилевич. Внешняя политика русского централизованного государства во второй половине XV века. М., 1952, с. 370.

²⁷ Adică de Ștefan cel Mare.

²⁸ К.В. Базилевич. Внешняя политика Русского централизованного государства во второй половине XV в., с. 370.

²⁹ Сб. РИО. Том 41, с. 354, p. 357.

formată din Polonia și Ungaria³⁰. Între 1502-1503 situația internațională din Estul Europei se modificase radical. În iarna anilor 1502-1503 Polonia și Ungaria au încheiat pace cu Imperiul Otoman și în așa mod deja ultimul nu mai avea nevoie de forțe suplimentare la gurile Dunării, reluându-și politica sa tradițională față de tătarii de pe Volga. În toamna anului 1502 Seid-Ahmed împreună cu frații săi au venit „de la Nogai (adică, de pe malul de Est al râului Volga, unde se afla Hoarda Nogailor recent formată în urma destrămării ulusului lui Juchi – n.n.) la Kiev, iar de acolo s-au dus la Cetatea Albă, iar de la Cetatea Albă intenționau să plece la sultanul Bayazid... (Însă) de la Cetatea Albă (tătarii în frunte cu Seid-Ahmed – n.n.) au fost izgoniți” de turcii din această fortificație, devenită recent otomană. Cu alte cuvinte, atunci când pericolul moldo-polonez, care amenința Imperiul Otoman, nu mai exista, iarăși s-a declanșat conflictul dintre Seid-Ahmed și Mengli Ghirai. Sultanul Bayazid, care era de partea vasalului său, hanul din Crimeea, a dat ordin ca oastea de la Cetatea Albă să-i izgonească de la frontiera otomană pe tătarii veniți de lângă Volga. La întoarcere, oastea lui Seid-Ahmed, slăbită de drumul îndelungat pe care îl parcursese de la Volga până la Nistru și în sens invers, de loviturile otomanilor, a fost zdrobită de feciorii hanului Crimeii, aflați în vecinătatea Oceacovului. Seid-Ahmed cu persoanele apropiate s-au refugiat în Lituania, iar supușii lui au nimerit în prizonierat la feciorii lui Mengli Ghirai. În așa mod, lupta îndelungată a hanului din Crimeea cu Hoarda de Aur, mai întâi pentru independență, iar apoi pentru întâietate în lumea tătară, a luat sfârșit. Din această luptă biruitor a ieșit hanul, vasalul Porții. Potrivit sursei citate „pe acești (oameni-n.n.) ai lui Seid-Ahmed, prinzându-i, i-am adus cu noi”³¹ în subordinea hanului. Ei au fost plasați la gura Bugului, fiind numiți tătari bielgorodeni, adică de la trecerea de lângă Oceacov, numărul supușilor hanului Crimeii sporind pe seama tătarilor veniți de pe cursul inferior al râului Volga.

În anii următori situația de pe litoralul nord-pontic s-a modificat. Deja în timpul confruntărilor din 1497-1499, tătarii au încercat să se întărească în spațiul dintre Tiligul și Bug. Pe malul estic al râului Tiligul, ei au construit cetatea Iabu, menționată pe harta turcească a lui Ilias³². În legătură cu lupta lui Selim și Ahmed, fiii lui Bayazid, pentru tron, hanul Mengli Ghirai și-a extins dominația în stânga Nistrului, completând pe cea otomană de la Cetatea Albă. În 1512, Selim a dat hanului o parte a rentei, percepute pe litoralul pontic din stânga Nistrului, drept dovadă servind o scrisoare a lui Suleyman I către regele polon din 1542, în care se menționează că „din acest ținut (din stânga Nistrului – n.n.) tătarii încasau de 30

³⁰ Георге В. Гонца. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV-первой трети XVI в. Кишинев, 1984, с. 47-48; В. Л. Уляницкий. Материалы по истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции в XIV-XVI вв. М. 1887, с. 195.

³¹ Сб. РИО. Том 4I, с. 316.

³² З. Абрахамович. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атака турецкого флота на Киев. В: Восточные источники по истории народов Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Том II. М., 1969, с. 80, 84, 90.

de ani dări”³³. Hotarul nordic al fâșiei menționate constituia o prelungire a celui de pe malul drept al râului, din apropierea satului Orac (Davudja) de lângă Palanca. În stânga Nistrului el ajungea până la extremitatea nordică a golfului Tiligul³⁴. La stabilirea arbitrară a hotarului pe un teritoriu, asupra căruia aveau pretenții lituanienii și polonezii, turcii și tătarii n-au întâmpinat mari dificultăți. În această perioadă statul polono-lituanian, purtând război cu Moscova (1512-1522), conta pe ajutorul Crimeii și Imperiului Otoman sau, cel puțin, pe neutralitatea lor. Noul sultan Selim I, care se pregătea de război cu Iranul, Siria și Egiptul, căuta să fie în relații bune cu ambele părți beligerante. Rolul „murdar” de ațăătorul unuia contra altuia al celor două state Est-europene și l-a asumat hanul Crimeii. Încheind la 3 septembrie 1513 un tratat cu regele polonez Sigismund, Mengli Ghirai tot mai des jefuia sudul Rusiei. Însă în 1514, temându-se de o ieșire prematură a Rusiei din război, asociatul la domnie Muhamed Ghirai, chipurile, fără știrea tatălui său Mengli Ghirai a încetat să mai atace Rusia, propunând marelui cneaz Vasili al III-lea să încheie o alianță contra lui Sigismund. În aceste condiții, polonezii și lituanienii treceau cu vederea activitatea turcilor și tătarilor în sudul teritoriului dintre Nistru și Bug. Hanul avea un compartament duplicitar față de vecinii săi. În timpul conflictului Moscovei cu Lituania din 1507-1508, a fost încheiată pacea lituaniano-tătară³⁵ (1507) și Mengli Ghirai care se erija ca moștenitor al hanilor Hoardei de Aur a emis un iarlâk marelui duce al Lituaniei, Sigismund, prin care ar fi cedat pentru totdeauna un șir de localități și teritorii importante³⁶. Pe lângă Podolia, Brațlav și alte voievodate stăpânite efectiv de lituanieni și care nu solicitau o confirmare specială a unui han cu atribuții juridice și posibilități materiale limitate, aici au fost incluse și unele orașe aflate sub autoritatea Moscovei ca Breansk, Tula, documentul constituind o ațătare directă a Vilniusului împotriva Moscovei. Hanul mai promitea unele localități din stânga Nistrului precum Karasu-Cern, Iabu ș.a. Mențiunea lui Iabu de lângă Tiligul din apropierea Mării Negre, care nu se mai întâlnește în nici un document ulterior, fiind demolat de tătari după părăsirea acestuia, putea să însemne în contextul celor amintite că hanul ceda cu ușurință ceea ce deja nu avea o importanță deosebită pentru el. Mențiunea Cernului în iarlâkul hanului din 1507, pe care îl desemnează cu numele turanuc Karasu (de pe timpul Hoardei de Aur), putea însemna că acest punct fortificat deja fusese demolat și el nu mai prezenta nici un interes deosebit pentru autoritățile din Crimeea și Imperiul Otoman. Această aserțiune poate fi confirmată și de inscripțiile de pe unele hărți de mai târziu, precum că în stânga Nistrului exista un Cern ruinat. Cernul din stânga Nistrului ar fi fost distrus în 1498. Într-un con de umbră a nimerit și Kacibeul de la Marea Neagră.

³³ *Catalogul documentelor turcești*. Vol. II. București, 1965, p. 11.

³⁴ *Documente turcești privind istoria României*. Vol. I. București, 1976, p. 36.

³⁵ *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVI-XVII вв.*, с. 155.

³⁶ *Акты относящихся к истории Западной России*. Том III. СПб., 1848, с. 9.

După construirea cetății Oceacov de la gura Niprului de către tătari cu ajutorul turcilor, după distrugerea fortăreții de la Karasu-Cern, de Kacibei nu se mai interesa nimeni. După stabilirea de Selim I (în 1512) a hotarului din stânga Nistrului ca o prelugire a circumscipției Cetății Albe din dreapta lui, la Est de Tiligul se afla cetatea Oceacovului formată recent, care din 1538 a trecut sub administrația directă a otomanilor. Hotarul e conturat pe harta lui Boplan din al doilea sfert al sec. XVII. Pe hartă e menționat și Cernul ruinat³⁷.

În asemenea condiții internaționale situația creștinilor din stânga Nistrului se complicase. După campania lui Ioan Albert în Moldova și războiul din 1487-1489, dintre cele două părți menționate, stăpânirea polono-lituaniană în spațiul dintre Nistru și Bug a devenit efemeră. În mâinile acestora n-au rămas prea multe puncte importante, cu ajutorul cărora ar fi putut controla efectiv situația. După ce la gura Bugului a apărut cetatea Oceacov, supusă hanului, iar fortăreața de la Karasu-Cern a fost distrusă, localitatea de lângă cetatea menționată a nimerit într-o zonă gri necontrolată de creștini, dar și neapărată de nimeni. În aceste circumstanțe de neînviat, populația de aici putea să se salveze doar refugiindu-se în dreapta Nistrului, cum a făcut-o în timpul confruntărilor militare din 1498. Iar, după ce turcii au stabilit în mod unilateral hotarul din stânga Nistrului, relațiile turanicilor cu vecinii lor polono-lituanieni s-au deteriorat. În 1526-1527, tătarii au atacat Galiția și Podolia, de care țineau și unele sate cu populație românească de pe litoralul de Est al râului menționat. La începutul anului 1537, tătarii au atacat din nou Podolia și satele cu populație de origine română din stânga Nistrului. În luna februarie a aceluiași an, Polonia a încheiat un tratat de pace cu Moscova, care, în fapt, a dezlegat Vilniusului mâinile pentru a acționa la hotarul de Sud. În toamna aceluiași an, lituanienii au atacat deja Hotinul, iar apoi au început să pătrundă pe litoralul nord-pontic, unde pășteau vitele turcilor de la Cetatea Albă.

Pentru aplanarea conflictului, în 1542 a fost reluată pacea polono-tătară. S-a făcut o tentativă de stabilire a frontierei între turci și tătari, pe de o parte, și polonezi și lituanieni, pe de altă parte. În acest scop, potrivit scrisorii sultanului otoman Suleiman I din 10-19 noiembrie 1542, pe teren a fost trimis sangeakbeiul din Silistra. Oamenii bătrâni de la Cetatea Albă au mărturisit că „hotarul... ajunge în locul, numit Sayaran”, adică Savran, afluent al Bugului, mai sus de viitoarea Baltă. Deci, o eventuală frontieră ar fi putut fi acest afluent al Bugului. Însă polonezii au venit la tratative cu forțe militare și reprezentanții otomanilor n-au dorit să lucreze sub presiunea armată a partenerilor, revenind la locul lor de dislocare. Atacurile reciproce au continuat. În anii următori, în campaniile de jaf din stânga Nistrului s-au încadrat cazacii zaporojeni, apăruiți de curând în apropierea Niprului. Conform relatărilor lui Grigore Ureche, în 1583, „au mai lovit cazacii din sus de Tighinea, pre decindea (pe cea parte – n.n.) de Nistru, niște sate ce se descăli-

³⁷ В. Г. Ляскоронский. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Киев, 1861. (A se vedea: Harta voievodatelor Brațlav, Podolia etc.).

case pe hotarul leșesc, turci ciutaci, moldoveni foarte mulți...³⁸. Tot el afirmă că în stânga Nistrului, mai sus de Tighina se aflau sate românești, formate din moldovenii refugiați pe timpul domniei lui Iancu Sasu (1579-1582). La 1634, în stânga Nistrului a fost stabilit hotarul dintre Imperiul Otoman și Polonia, care trecea pe Iagorlâc și Kodâma³⁹, afluenți ai Nistrului și respectiv Bugului. În urma acestor delimitări de frontieră, la care Țara Moldovei, care anterior nu o dată își înaintase pretențiile sale legitime, începând de la Dobroslav voievod, n-a participat. În așa mod, Karasu-Cern a nimerit în zona turco-tătară, iar Karaul și alte localități, aflate mai sus de această frontieră – în cea poloneză. După stabilirea noi frontiere numărul localităților din acest teritoriu a început să crească. În prima treime a secolului al XVIII-lea, în circumscripția Rașcov se aflau 22 localități cu populație română și ucraineană. Mai jos de Iagorlâc s-a format circumscripția cu centrul la Dubăsari în frunte cu un caimacam, menționat pentru prima dată în 1702. În 1752-1754 caimacam al ținutului Dubăsari era moldoveanul Ioniță. O parte din renta colectată de la țărani români locali el o transmitea hanului Crimeii în subordonarea căruia se afla această circumscripție⁴⁰. În 1770, când în Dubăsari au intrat trupele ruse, caimacam era Ștefan Agachi, iar *chehaia*, adică primar (numit în document sotnic) al localității era Luchian Poiană. În 1772, caimacamul împreună cu primarii satelor din circumscripție au informat autoritățile militare ruse că la trecerea de peste Nistru de la Tighina funcționau două poduri plutitoare care erau date în arendă pentru 300 de lei anual. Arendașul avea grijă de funcționarea podului, încasând taxa respectivă de la persoanele aflate în trecere peste fluviu. În 1770, în fruntea comunității din Mălăești se afla chehaia Verdeș, iar în 1773 – Ștefan Pazmin. În timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 satele din stânga Nistrului au suferit din cauza ambelor armate beligerante. Unele localități, cum ar fi satul Mălăești, au fost arse. Pentru evitarea jafurilor și omorurilor mulți locuitori din stânga Nistrului se refugiaseră în satele de pe malul drept al fluviului. Locuitorii unor sate de lângă Iagorlâc, devastate de tătarii din Crimeea, s-au transferat provizoriu în cele din stânga fluviului, aflate mai la Sud, vizavi de Tighina. Spre exemplu, unii locuitori din satul Mălăești, menționați pe harta lui F.G. Bawr (F.G.Bauer) elaborată în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774, s-au transferat cu traiul în satul Teiul din aceeași circumscripție Dubăsari. La 16 mai 1772 fostul locuitor al satului Mălăești, Tudor Sandu, relatează autorităților militare ruse că el s-a căsătorit recent în Teiul, dar într-o groapă din satul natal rămăsese o anumită cantitate de mălai care îi aparținea în continuare. În ziua următoare, către autoritățile militare ruse s-a adresat Andrei Luca din satul Teiul, care anterior cu tatăl său locuise în Mălăești, unde rămăsese o cantitate de mălai

³⁸ *Letopisețul Țării Moldovei*. Chișinău, 1990, p. 113.

³⁹ *Moldova în contextul relațiilor politice internaționale (1387-1859)*. Tratatate. Alcăt. I.A. Eremia. Chișinău, 1999, p. 249.

⁴⁰ *Arhiva Centrală de Stat al Actelor Vechi a Rusiei* (în continuare: ACSAV), F. 293, r. 1, d. 386, f. 959.

care le aparținea. Petiționarii rugau autoritățile să le permită accesul la aceste gropi tradiționale de păstrare a cerealelor⁴¹. În 1774, în orașelul Dubăsari au fost înregistrați 92 de moldoveni, 21 evrei, 3 țigani și 2 armeni, cu vârstele cuprinse între 15 și 50 ani, apți pentru a îndeplini munci în folosul armatei ruse. În stânga Nistrului au mai fost înregistrate localitățile Corjova (unde trăiau 22 de moldoveni cu vârstele cuprinse între 15 și 50 ani, apți pentru a îndeplini munci în folosul armatei ruse), Cocieri (42), Malovata (23), Goieni (6), Pogreba (12), Coșnița (80), Corjova (22), Pârâta (17), Doroțcaia (28), Delacău (5), Butor (2), Speea (10), Teiul (?). Alte documente conțin informații referitoare la satele Ciornaia, Ternaucă și Suclea. În Dubăsari au fost înregistrate 84 locuințe, Coșnița – 88, Pârâta – 27, Pogreba – 20, Cocieri – 43, Corjova – 24, Malovata – 32, Goieni – 6, Doroțcaia – 30, Delacău – 4, Butor – 5, Speea – 15, Teiul – 10. În document nu-i menționat nici un om din satul Mălăești⁴², rămas fără locuitori până la finele războiului. După încheierea războiului și evacuarea trupelor ruse din spațiul de la Est și Sud de Carpați, refugiații au revenit la baștină. La sfârșitul războiului austro-rusoturc din 1787-1791, în urma căruia circumscripția Dubăsari a fost anexată la Rusia, alături de moldovenii din Ciornaia s-au așezat cu traiul imigranți armeni, veniți din Sud-Estul european. În așa mod s-a constituit orașelul Grigoriopol. Tot atunci, în stânga Nistrului s-a format și orașelul Tiraspol. În 1795, în Dubăsari au fost înregistrați 2045 moldoveni. În Lunga și Mahala (ulterior devenite suburbii ale orașelului Dubăsari) au fost înregistrați 980 de moldoveni, Dubovoe – 195, Doibani – 94, Goieni – 273, Roghi – 116, Malovata – 277, Cocieri – 335, Corjova – 273, Pogreba – 181, Coșnița – 779, Pârâta – 396, Doroțcaia – 580, Delacău – 326, Mălăești – 365, Teiu – 284, Speia – 213, Butor 554 ș.a. În 1799, în Dubăsari au fost înregistrați 2114 moldoveni, în Grigoriopol (împreună cu Ciornaia) – 2359 armeni, 1132 moldoveni, 126 ucraineni și 17 evrei, în Mălăești – 463 moldoveni etc. În 1799, în Tiraspol au fost înregistrați 2750 locuitori, inclusiv 1890 ucraineni, 465 evrei și 395 ruși. La mijlocul anilor 50 ai secolului al XIX-lea, în Dubăsari au fost înregistrați 4298 locuitori, inclusiv 2437 evrei, 1164 moldoveni (la care se adăugau 364 din Lunga), 697 ucraineni. În Grigoriopol au fost înregistrați 6138 locuitori, inclusiv 3885 armeni (plasați în rubrica – alții), 1053 moldoveni, 1053 ucraineni și 147 evrei. În Tiraspol au fost înregistrați 4670 locuitori, inclusiv 1870 ucraineni, 1745 evrei, 865 ruși și 190 de alte etnii. În satul Mălăești au fost înregistrați 2336 locuitori, inclusiv 1659 moldoveni și 677 ucraineni⁴³.

Pe parcursul a mai multor secole, în stânga Nistrului locuia o populație românească nu prea numeroasă. În 1383, susținând principesa Maria, moștenitoarea tronului regatului polon-ungar, Petru Mușatin a introdus în Podolia ad-

⁴¹ ACSAVR, F. 293, r. 1, d. 392, f. 928 113-114.

⁴² ACSAVR, F. 293, r. 1, d. 418, f. 239.

⁴³ В.М. Кабузан. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX в.). Изд. Штиинца, Кишинев, 1974, с. 58-59, 70, 72.

ministrația sa, în frunte cu Dobroslav voievod. Deși în 1387 Petru Mușatin și-a retras administrația din Podolia, ulterior în sursele istorice se întâlnesc periodic mențiuni despre unele localități cu populație românească din stânga Nistrului, aflate sub autoritatea domnului Moldovei. Însă, românii de pe malul stâng al râului erau, practic, unicii locuitori sedentari ai spațiului dintre Nistru și Bug. Spi-ginindu-se pe această populație, autoritățile Moldovei încercau să administreze unele puncte importante din stânga Nistrului. Tendința Moldovei se ciocnea de pretențiile polonezilor și lituanienilor de a domina întregul spațiu Nord-pon-tic. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, în stânga Nistrului apărură tandemul turco-tătar, fapt care diminua posibilitățile statelor vecine de a activa în această zonă. În urma disputelor teritoriale suferea mult populația română locală, numă-rul căreia sporea, deși foarte lent. Până în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, spațiul dintre Nistru și Bug continua să rămână o zonă semipustie. După stabili-rea în 1634 a liniei de demarcare polono-tătară pe Iagorlâc și Codâma, la Sud de această frontieră s-a format circumscripția Dubăsari, condusă de caimacamul de origine română, supus hanului din Crimeea. În circumscripția Dubăsari au înce-put să apară noi localități cu populație de origine română. În timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 localitățile din circumscripția Dubăsari au fost jefuite de ambele armate beligerante. Populația unor sate și cătune s-a refugiat în alte localități, revenind la baștină abia după război. Ulterior, această situație a fost speculată de Imperiul Rus care, promovând o politică de transformare a Mării Negre într-un lac intern, va schimba componența etnică a populației din regiune în interesul său.

PAGINA DOCTORANDULUI

Georgiana Mădălina Mihai*

CTITORII BOIEREȘTI DIN TRIFEȘTI, ȚINUTUL ROMANULUI

Our analysis focuses on the church buildings in the commune of Trifești, the church in the village of Miron Costin, dedicated to „All Saints Sunday”, founded in 1520 by Jeremiah the Witness, the „Saint Nicholas” Church in Trifești, built at the end of the 18th century by one of the wealthiest families of nobles in Moldova, the Balș family. In the 19th century, the church „St. Nicholas” was part of the village of Șofrăcești, which was founded in 1834 by the innkeeper Gheorghe Vărnăv,

Keywords: Trifești, foundation, founder, Roman County.

Noțiuni cu semnificații variate, *ctitor*, *ctitorie*, cu greu găesc astăzi cuvinte sau expresii similare care să pună în valoare înțelesul lor autentic. Pentru *ctitor*, sinonime ar fi „întemeietor, fondator”¹, în timp ce „instituție, biserică, mănăstire, construcție, așezământ, fundație”² ar putea fi considerate potrivite pentru *ctitorie*. Lucrările de tipul dicționarilor, glosarelor, lexicoanelor menționează o proveniență slavonă a celor două cuvinte și înțelesuri similare. Astfel, conform *Dicționarului explicativ al limbii române*, un *ctitor* este „persoana care suportă în total sau în parte cheltuielile pentru ridicarea și înzestrarea unei biserici sau a unei mănăstiri; fondator al unei instituții, asociații”³, *a ctitori* semnifică „a întemeia, a funda o biserică, o mănăstire”⁴, iar *ctitoria* reprezintă „o biserică, mănăstire, instituție întemeiată de un ctitor”⁵. *Dicționarul ilustrat al limbii române* definește

* **Georgiana Mădălina Mihai**, doctorandă la Facultatea de Istorie și Geografie, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava.

¹ Luiza Seche, Irina Preda, *Dicționar de sinonime*, Editura Meteor Press, București, 2013, p. 102; *vezi și* Gheorghe Bulgăr, *Dicționar de sinonime*, ediția a VII-a, Editura Palmyra, București, 1995, p. 67.

² ****Dicționarul explicativ al limbii române-DEX*, ediția a II-a, coordonatori: Ion Coteanu, Luiza Seche, Mircea Seche, Editura Univers Enciclopedic, București, 1998, p. 244; *vezi și* Luiza Seche, Irina Preda, *op. cit.*, pp. 32, 179; Gheorghe Bulgăr, *op. cit.*, p. 26.

³ *** *DEX*, p. 244.

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

termenii în același sens, *ctitorul*, ca „întemeietor, fondator”⁶, a *ctitori* are un înțeles similar de „a întemeia, a fonda o biserică, o mănăstire, o instituție”⁷, în timp ce *ctitoria* este o „biserică, mănăstire, instituție întemeiată de un ctitor”⁸. Toate definițiile subliniază în mod clar latura sacră a termenilor. Dicționarele religioase nu se îndepărtează de această semnificație și definesc *ctitorul*, *ctitoria* și verbul „a *ctitori*” în mod similar. *Ctitorul* este cel care susține financiar construcția unui lăcaș de cult⁹, a *ctitori* înseamnă a ridica lăcașul de închinăciune¹⁰, iar *ctitoria* este biserica sau mănăstirea ridicată de ctitor¹¹. Deși era o calitate atribuită în mod obișnuit întemeietorului, tot *ctitor* era numit și cel care renova biserica ori susținea financiar dotarea acesteia¹². Încercările de clasificare au împărțit acești întemeietori în două categorii, una reprezentată de ctitorii care ridicau și dotau lăcașul de cult, cealaltă, constituită din familia, rudele fondatorului¹³. Istoricul Ștefan Gorovei considera că, în epoca medievală, orice ctitorie era menită să păstreze în eternitate numele întemeietorului său, iar bisericile „stau în fruntea listei acestui tip de memoriale, pentru că ele îngăduie ctitorului să-și manifeste în același timp pioșenia, nădejdea în salvarea sufletului, solidaritatea cu cei de o seamă cu el, fidelitatea față de principele său, dar și grija pentru pomenirea în aeternum a înaintașilor săi de sânge și a tuturor rudelor din ceea ce se numește azi familia extinsă, pregătind totodată un loc sigur pentru viața veșnică – a sa, a membrilor familiei sale și a urmașilor lor”¹⁴.

Analiza noastră s-a oprit asupra ctitorilor și ctitoriilor bisericești din actuala comună Trifești, din zona Romanului, o analiză care nu are pretenția de a fi exhaustivă.

În satul Miron Costin, din comuna *Trifești*, sat care purta, odinioară, numele de *Brănișteni*, se află una dintre bisericile cu cea mai mare vechime din fostul ținut al Romanului, cel cu hramul „Duminica Tuturor Sfinților”, ctitorit la 1520.

Primul document care amintea de Brănișteni era cel de la 4 august 1400, pomenit anterior și la istoricul bisericii din Cotu Vameș, prin care Alexandru

⁶ Ioan Oprea, Rodica Radu, Carmen-Gabriela Pamfil et al., *Dicționarul ilustrat al limbii române*, ediția a IV-a, revăzută și adăugită, vol. III, Editura Litera, București, 2010, p. 54.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Ion M. Stoian, *Dicționar religios. Termeni religioși, credințe populare și nume proprii*, Editura Garamond, București, 1994, p. 72.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² Gheorghe Cronț, *Dreptul de ctitorie în Țara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. IV, Editura Academiei Române, 1960, p. 82.

¹³ Diana Eșanu, *Daniile și ctitoriile femeilor din familiile domnești în Moldova Medievală. O încercare de tipologizare*, în „Buletinul Cercurilor Științifice Studențești-Universitatea «1 Decembrie 1918» Alba Iulia”, nr. 17-18 (2011-2012), p. 49.

¹⁴ Ștefan S. Gorovei, *Puterea. Ctitorii și genealogii*, în „Anuarul Muzeului Bucovinei Suceava”, XLV (2018), p. 78.

cel Bun întârea lui fraților Nicula, Toader și Mihail satul lui Berea, al cărui hotar trecea „drept la Pârâul Negru, apoi pe pârâu în sus, până la podul lui Dragomir brănișterul”¹⁵. Dragomir brănișterul este considerat întemeietorul acestui sat, numele său și podul care îi era atribuit fiind considerate repere importante pentru stabilirea hotarelor și chiar a denumirilor diverselor așezări din această veche arie de locuire de pe valea Pârâului Negru¹⁶. La 23 august 1455, Petru vodă Aron îi întârea lui Tador al lui Limbădulce, pentru „dreapta și credincioasa lui slujbă”¹⁷, satul *Brănișteri*, „unde este curtea lui”¹⁸. Ulterior, satul a devenit proprietatea lui Ieremia (Eremia) vistiernicul, la 1529, intrând sub stăpânirea lui Ilea, fiul său¹⁹.

La începutul secolului XIX, satul Brănișteni, proprietate a logofătului Neculai Stratulat, era arondat Ocolului Siretul, din ținutul Neamț, așa cum înregistrau cataografiile de la 1816²⁰, 1820²¹ și 1831²². Odată cu reformele administrative de după 1832, Brănișteni devenea parte a Ocolului Siretul de Jos, din ținutul Romanului, situație consemnată de *Catagrafia personalului clerical de la 1836*²³ și statistica populației din 1846²⁴. După 1864, satul Brănișteni devenea reședința comunei Brănișteni, în Plasa Siretul de Jos, județul Roman²⁵, repartizare menținută până la sfârșitul secolului XIX²⁶. În 1931, comuna își schimbă denumirea în *Miron Costin*²⁷, un omagiu adus cronicarului care avusese proprietăți în acest sat și pe care V.A. Urechia l-a

¹⁵ ***DRH, A. Moldova, vol. I (1501-1550), vol. II (1551-1570), vol. III (1571-1590), vol. IV (1591-1600), comitetul de redacție I. Ioneșacu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Cămpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roller, Editura Academiei Române, București, 1951-1953, pp. 16-17, nr. 11.

¹⁶ *** *Studiu istoric și etnografic „Pe urmele răzeșilor din Moldova”*, pp. 110-111.

¹⁷ ***DRH, A/II, pp. 73-74, nr. 51.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ ***DIR, A, XVI/I, A. Moldova, vol. I (1501-1550), vol. II (1551-1570), vol. III (1571-1590), vol. IV (1591-1600), comitetul de redacție I. Ioneșacu, L. Lăzărescu-Ionescu, B. Cămpina, E. Stănescu, D. Prodan, M. Roller, Editura Academiei Române, București, 1951-1953, p. 298, nr. 264.

²⁰ ****Condica Visteriei Moldovei din anul 1816*, volum editat de Corneliu Istrati, „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A.D. Xenopol» Iași, Supliment (I), Editura Academiei Române, Iași, 1979, p. 13.

²¹ ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*, volum editat de Corneliu Istrati, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2011, p. 106.

²² ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, volum editat de Corneliu Istrati, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009, p. 90.

²³ Silviu Văcaru, Mihai-Cristian Amărieuței, *Catagrafia personalului clerical din ținutul Roman (1836)*, în „*Memoria Antiquitatis*”, Muzeul de Istorie și Arheologie Piatra-Neamț, XXXV (2019), p. 170.

²⁴ Th. Codrescu, *Uricarul*, Buciumul Român, Iași, 1889, XV, p. 381.

²⁵ ****Indicele comunelor României după noua organizare a Legei comunale*, Imprimeria Statului, București, 1865, p. 77.

²⁶ George Ioan Lahovari, *Marele Dicționar Geografic al României*, vol. I-V, Stab. Grafic J.V Socec, București, 1898-1902, vol. I, p. 627.

²⁷ ****Tablou de regruparea comunelor rurale, întocmit conform legii pentru modificarea unor dispozițiuni din legea pentru organizarea administrațiunii locale*, Monitorul Oficial și Imprimeriile Statului, București, 1931, p. 327.

descoperit, în 1886, înmormântat la biserica „Duminica Tuturor Sfinților”²⁸.

Biserica din Miron Costin (Brănișteni) este o ctitorie a lui Ieremia Vistier-nicul, așa cum arată și pisania: „Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, robul lui Dumnezeu Eremia Vistiernic a făcut această biserică în numele Duminicii Tuturor Sfinților, în vremea blagocestivului și de Hristos iubitorului Domn Io Ștefan Voievod, în anul 7028 (1520) luna iunie 11 și când ocărmuia mitropolitul Kir Teoctist”²⁹.

Lăcașul este construit din piatră și cărămidă, planul său fiind unul de navă, asemănător cu cel al bisericii „Sfinții Patruzeci de Mucenici” din Văleni (1519), cu perețele exterior drept, fără sânnuri laterale, în interior doar scobituri ușoare marcând locul absidelor³⁰. Despre chenarul gotic „cu nervuri în arc frânt, prinse într-o ramă dreptunghiulară”³¹ aflat acum la intrarea în biserică, G. Balș consideră că provine, probabil, „de la intrarea lărgită a pronaosului”³², dar „compoziția acestei împodobiri (precum și profilele ei) nu sunt însă cele caracteristice pentru epoca lui Ștefan cel Mare și a lui Petru Rareș și este greu de afirmat că acest chenar a aparținut bisericii primitive”³³. Biserica a trecut prin mai multe transformări de-a lungul timpului: bolțile nu mai au forme bine definite, fiind clară refacerea lor târzie, iar arcurile transversale, nu numai că nu mai sunt așezate după modelul obișnuit, ci și lipsesc cele din partea estică a pronaosului și partea vestică a naosului. Două ferestre se deschid în absida altarului, o caracteristică destul de rar întâlnită, de obicei existând fie o singură fereastră în axă, fie trei, cele două ferestre reprezentând și ele dovada unei refaceri târzii³⁴. Turnul-clopotniță a fost construit în secolul XVIII, contraforturile au fost eliminate împreună cu ramele din piatră de la ferestre la sfârșitul secolului XIX, pentru ca la începutul secolului următor, să se înlocuiască și vechea catapeteasmă și să se picteze interiorul³⁵. Toate aceste intervenții au făcut ca lăcașul de cult să aibă acum minime trăsături de secol XVI.

Biserica a constituit, mai târziu, necropolă și pentru familia lui Miron Costin. Așa cum se cunoaște, cronicarul a murit decapitat în 1691, din porunca lui Constantin Cantemir, într-una din piețele orașului Roman. V.A. Urechia s-a preocupat nu numai de descoperirea și tipărirea lucrărilor lui Miron Costin, dar s-a străduit să descopere și locul în care a fost înmormântat marele cronicar român. În august 1886, după o discuție cu preotul bisericii, care susținea că în

²⁸ George Ioan Lahovari, *op. cit.*, vol. I, p. 627.

²⁹ Marcel Drăgotescu, Adriana Comaniciu, *Monumente istorice și de arhitectură din județul Neamț*, Editura Nona, Piatra-Neamț, 2003, p. 156.

³⁰ G. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea (1527-1582)*, București, 1928, p. 177.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

³⁴ G. Balș, *op. cit.*, p. 178.

³⁵ Marcel Drăgotescu, Adriana Comaniciu, *op. cit.*, p. 156.

mormântul de la Brănișteni se afla unul dintre moșieri, decedat la 1851, V.A. Urechia a descoperit o piatră de a cărei descifrare s-a ocupat cu mare emoție: „De abia ochii mei se îndreptase pe literele vechi din inscripțiunea acestei marmore și înțelesei, de departe, că acea marmură nu putea fi din 1851... Mă apropii iute, caut numele...și cuprins de o emoție ca și care n-am simțit nici o dată, citesc în inscripție numele Costin!...”³⁶. V.A. Urechia descoperise o piatră de mormânt din 1685 care aparținea lui Vasile Costin, dar cronicarul era sigur că tot acolo fuseseră înmormântați și Miron Costin împreună cu soția, Ileana³⁷.

Ctitorul bisericii, Ieremia, era fiul lui Galeș comis și nepot al lui Daniil protopop Herteg, văr cu Anușca și Ion diac și unchiul lui Mateiaș cămăraș de vistierie³⁸. A avut trei copii: Marica, Ilea și Ana³⁹ cu soția sa, Anușca, aceasta fiind fiică lui Dragoș Viteazul și nepoată lui Duma pârcălab, văr cu Ștefan cel Mare și fiul lui Vlaicu pârcălab de Cetatea Albă, unchiul domnitorului. A fost vistiernic, între 20 noiembrie 1499 și 1 martie 1507, sol al lui Bogdan al III-lea la Veneția, în 1506⁴⁰, „miluit” apoi de domn pentru „slujba lui credincioasă” cu mai multe sate pe Siret⁴¹. A fost mare vistiernic între 10 decembrie 1516 și 25 martie 1523⁴², numărându-se mereu între sfetnicii lui Bogdan vodă, alături de Cozma Șarpe și Luca Arbure, până la urcarea pe tron a lui Ștefăniță și o perioadă destul de lungă și după aceea⁴³. A fost implicat, se pare, în mișcarea boierească împotriva lui Ștefăniță din 1523 și s-a călugărit, ulterior, sub numele de Evloghie⁴⁴. Motivele care l-au făcut să aleagă calea monahismului sunt puțin cunoscute. La baza acestei opțiuni se poate să fi stat un eveniment din viața personală, ori să fi fost o alegere prin care a dorit să aducă mulțumire lui Dumnezeu că a rămas în viață după complotul împotriva lui Ștefăniță; faptul că era ruda domnului țării prin căsătoria cu Anușca (soția sa fiind verișoară de gradul al treilea cu Ștefăniță vodă), l-a salvat, probabil, de la execuție, pedeapsa fiind doar excluderea din dregătoriile vremii⁴⁵. După venirea la tron a lui Petru Rareș, a „zidit el cu mâinile sale”⁴⁶ mănăstirea Sălă-

³⁶ V. A. Urechia, *Miron Costin – Opere complete*, tomul II, Tipografia Academiei Române, București, 1888, p. 600; https://books.google.ro/books?id=AD4vAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=ro&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=true (26.09.2022).

³⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, p. 601.

³⁸ Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *Moșia Giulești din ținutul Neamțului și stăpânii acesteia până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, în „Analele Științifice al Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iași” (serie nouă), Istorie, tom LVI-LVIII (2010-2012), p. 131.

³⁹ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV-XVII, Editura Enciclopedică Română, București*, 1971. p. 304.

⁴⁰ Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *op. cit.*, p. 131.

⁴¹ ****DIR*, A, XVI/I, pp. 153-155, nr. 140.

⁴² Nicolae Stoicescu, *op. cit.*, p. 304.

⁴³ Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *op. cit.*, p. 133.

⁴⁴ Nicolae Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători*, p. 304.

⁴⁵ Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *op. cit.*, pp. 133-134.

⁴⁶ ****DIR*, A, XVI/I, pp. 320-321, nr. 286.

jani (1527-1528), acolo unde s-a și retras, și pe care a închinat-o mănăstirii Moldovița⁴⁷. S-a stins înainte de 11 martie 1551 și și-a găsit odihna veșnică în biserica ctitorită⁴⁸.

Pentru caracteristicile sale deosebite, biserica din Miron Costin a fost inclusă pe *Lista Monumentelor Istorice*⁴⁹ și în *Repertoriul Arheologic Național*⁵⁰.

Biserica „Sfântul Nicolae” din Trifești, comuna *Trifești*, a fost ridicată, la sfârșitul secolului XVIII, de unul dintre cele mai înstărite neamuri de boieri din Moldova, familia Balș.

Așezări în zona pârâului Valea Neagră, acolo unde este situat satul Trifești, au fost documentate istoric încă din secolul XIV. Astfel, într-un uric de la 4 august 1400, Nicula și frații săi, Mihail și Toader, primeau de la Alexandru cel Bun voievod și fratele său, jupan Bogdan, un sat al lui Berea, „pentru dreaptă și credincioasă slujbă”⁵¹, hotarul indicat trecând și „drept la Pârâul Negru, apoi pe pârâu în sus”⁵². Satul a rămas apoi moștenire fiicei lui Nicula, Grada, care l-a cedat surorii sale, Cerna și soțului acesteia, Ivul Solca, documentul, datat 8 august 1461, menționând „un sat pe Pârâul Negru, anume Miculești, unde a fost casa tatălui lor Nicola”⁵³. După numele boierului Nicula, satul căpătase denumirea de Neculești, transformat apoi, în Miculești. Acest lucru este explicat de Mihai Costăchescu prin tendința de maghiarizare de către cancelaria vremii a denumirilor în limba română, numele românești, „Nicola se mai numea și Micul, după moda ungurească”⁵⁴. Prima consemnare a satului Trifești apărea la 21 ianuarie 1588⁵⁵, într-un document de vânzare în care sunt pomeniți Călmățui și Tolea din Trifești.

Moșia Trifești a fost cumpărată de boierul Constantin Balș, la 6 februarie 1780, pentru suma de 14.550 de lei, proprietatea fiind scoasă la mezat de către turci, după uciderea domnitorul Moldovei, Grigore al III-lea Alexandru Ghica (1764-1767 și 1774-1777), posesorul anterior al moșiei⁵⁶.

⁴⁷ Mihai-Cristian Amărieuței, Ludmila Bacumenco-Pîrnău, *op. cit.*, p. 134.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Cf. *Listei Monumentelor Istorice 2015. Județul Neamț*, poziția 324, cod LMI NT-II-m-A-10634; <https://patrimoniu.gov.ro/images/lmi-2015/LMI-NT.pdf> (26.09.2022).

⁵⁰ Cf. *Repertoriului Arheologic Național*, cod RAN 12474.01; <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=t=miron-costin-trifesti-neamt-biserica-cu-hramul--duminica-tuturor-sfintilor--de-la-miron-costin-cod-sit-ran-124741.01> (25.10.2022).

⁵¹ ***DRH, A/I, pp. 16-17, nr. 11.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ ***DRH, A/II, pp. 140-142, nr. 99.

⁵⁴ Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Editura „Viața Românească”, Iași, 1932, p. 347.

⁵⁵ ***DIR, A, XVI/III, p. 371, nr. 459.

⁵⁶ Sever Zotta, *Un firman de întăritură pentru moșia Trifeștii, confiscată după uciderea lui Grigore Ghica Voevod*, în „Revista istorică”, nr. 1-3, XIV (1928), pp. 53-55.

Satul Trifești aparținea, inițial, de Ocolul Siretului din ținutul Neamț, așa cum menționau catagrafurile de la 1816⁵⁷ și 1820⁵⁸ și 1831⁵⁹. După reformele din epoca regulamentară, satul Trifești a trecut în Ocolul Siretul de Jos, din ținutul Roman, repartizare documentată de *Catagrafia personalului clerical* de la 1836⁶⁰ și de statistica populației din 1846⁶¹. După 1863⁶², satul Trifești devenea reședința comunei Trifești, din Plasa Siretul de Jos, județul Roman, repartizare în care va rămâne până la finalul veacului al XIX-lea⁶³.

În 1831⁶⁴, proprietarul moșiei era consemnat hatmanul Iordache (Iorgu) Ghyka, ginerele Ecaterinei (Catinca) Balș, una dintre fiicele logofătului Constantin Balș. Iorgu Ghyka era soțul Ruxandrei Știrbey, fiica Ecaterinei și a primului ei soț, Constantin Știrbey. Iorgu și Ruxandra au avut o soartă teribilă, amândoi căzând victime epidemiei de holeră în anul 1831⁶⁵. Moșia Trifești a revenit atunci fiului lor, Gheorghe Ghyka-Trifești, colonel de cavalerie, și soției sale, Agripina Miclescu, fiica lui Scarlat Miclescu și a Mariei Beldiman⁶⁶.

Biserica „Sfântul Nicolae”, datată 1799, este o ctitorie a logofătului Constantin Balș și a soției sale, Ana, așa cum atestă și pisania bisericii plasată deasupra ușii pridvorului: „Acest Sfânt și Dumnezeuesc lăcaș, unde se cinstește și se prăznuiește hramul Sfântului Ierarh Nicolae, s-a zidit din temelie și până s-a săvârșit cu toate cele trebuitoare, cu cheltuiala Domniei sale Constantin Balș, vel logofăt de Țara de Jos, fiul răposatului Lupu Balș, vel logofăt și a iubitei soții Dumisale Ancuța, fiica răposatului Constantin Catargiu biv vel logofăt, care s-a gătit la anul 1799 august 15, spre veșnica pomenire și dorita mântuire a sufletelor Dumnealor sale și tot neamul”⁶⁷. Biserica este una de zid, pe temelie de piatră, ridicată din cărămidă amestecată cu piatră⁶⁸. Vechea biserică de lemn, cu hramul „Înălțarea Domnului”, pe locul căreia s-a construit actualul lăcaș, a ars în întregime. O însemnare pe un *Minei* din 1780 descria situația în amănunt: „La veleat 1793 Mai 13, vineri a treia săptămână după Paște, după Liturghie, s-au uitat o lumânare aprinsă în biserică; ieșind preotul din biserică, s-au aprins scaunul cel mare ce era sfeșnic dinaintea

⁵⁷ ****Condica Visteriei Moldovei din anul 1816*, p. 14.

⁵⁸ ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*, p. 112.

⁵⁹ ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 90.

⁶⁰ Silviu Văcaru, Mihai-Cristian Amărieuței, *op. cit.*, p. 171.

⁶¹ Th. Codrescu, *op. cit.*, XV, p. 381.

⁶² ****Indicele comunelor*, p. 77.

⁶³ George Ioan Lahovari, *op. cit.*, vol. V, p. 642.

⁶⁴ ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 90.

⁶⁵ *L'Arbre Généalogique de la Famille Ghika/Ghyka/Ghica. Branches: Trifești-Șerbănești*; http://www.ghika.net/Branches/Ghika_Trifesti.pdf (22.09.2022).

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ ****Biblioteci nemțene. Ghidul memoriei culturale nemțene, volum coordonat de Virgil Cojocaru și Mihaela Mereuță*, Editura Cetatea Doamnei, Piatra-Neamț, 2019., p. 180.

⁶⁸ I. Constantinescu, *Memoriu de starea bisericelor și a parohielor rurale ortodoxe din cuprinsul județului Roman, 1890 (II)*, în „Biserica Orthodoxă Română-Revista Periodică Ecclesiastică”, nr. 2, XV (1891). (II), p. 183.

icoanei Precistei și a ars tot cu toate făcliile ce erau într-însul și s-a aprins și strana Făcătoarei de Minuni și a ars și pocusteala Icoanei pe jumătate, la trei ceasuri din zi, în zilele lui Mihai Șuțu”⁶⁹.

Construită după un plan simplu, dreptunghiular, biserica nu are abside exterioare. Deasupra pronaosului se află turnul-clopotniță, înalt, masiv, tot de formă dreptunghiulară, cu două paliere, accentuate printr-o bordură regăsită și în jurul întregii construcții. Trei borduri similare decorează cornișa, în partea inferioară a acesteia aflându-se o serie de denticule care dau o notă particulară aspectului fațadelor. Pridvorul adăugat la 1896, în partea de sud-vest, reprezintă o construcție mai puțin întâlnită în cazul lăcașurilor de cult, având un nivel superior sprijinit pe un portic de colonete⁷⁰. Nicolae Iorga, în însemnările sale despre Trifești, nu se arată foarte încântat de stilul bisericii: „clădire nouă, înlocuind alta mai veche, desființată fără urme. Stilul pretențios și fals de prin anii 1830-40: masive coloane de cărămidă și triumphiuri cu ochiul lui Dumnezeu; pseudo-clasicism masiv și total nepotrivit cu grațioasa natură neconținut schimbătoare care-l încunjură”⁷¹. Icoana Maicii Domnului, din patrimoniul vechiului lăcaș de cult, considerată de comunitate ca făcătoare de minuni, a fost găsită, potrivit legendei, de un păstor, în albia râului Moldova, după ce vechea biserică a luat foc⁷². Icoanei i-a fost făcută o ferecătură de argint aurit prin contribuția lui Iordache Ruset-Roznovanu și a soției sale, Pulcheria, fiica logofătului Balș, așa cum reiese și din inscripția care însoțește îmbrăcămintea: „Această Sfântă Icoană a Preasfintei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu și Pururea Fecioarei Maria, ce să află la biserică în satul Trifești s-a ferecat cu toată cheltuiala domniei sale Iordache Rusit vel vistiernic, fiul domniei sale Nicolai Rusit vel logofăt de Țara de Jos și a prea iubitei soții a dumisale Pulchirița visetiernica, fiica dumisale Constantin Balosș vel logofăt de Țara de Jos, spre veșnica pomenire și dorita mântuire a sufletelor dumisale și neamul domniilor Sale, care s-au săvârșit la anul 1800 iunie 20”⁷³.

În biserică se păstrează și o colecție de cărți valoroase, precum *Viețile Sfinților* (1712), *Evanghelia de la Iași* (1762), *Antologhion* (1767), *Pidalion* (1814), *Tipicul Sfântului Sava* (1816)⁷⁴.

Ctitorul bisericii, Constantin Balș, numit și „Ciuntul” (1744-1829), a urmat o frumoasă carieră, devenind vornic (1790), logofăt (1800-1814) și caimacam (1800 și 1812)⁷⁵. Fiu al logofătului Lupu Balș, fost căsătorit mai

⁶⁹ *Ibidem*, pp. 183-184.

⁷⁰ Marcel Drăgotescu, Adriana Comaniciu, *op. cit.*, pp. 156-157.

⁷¹ Nicolae Iorga, *La mormântul lui Costachi Negruzzi*, în „Revista istorică”, nr. 4-10, IV (1918), pp. 76-77.

⁷² ****Biblioteci nemțene*, p. 180.

⁷³ I. Constantinescu, *op. cit. (II)*, p. 182.

⁷⁴ ****Biblioteci nemțene*, p. 180.

⁷⁵ Sorin Iftimi, *Clădirile Institutului Notre Dame de Sion din Iași. Casa Alecu Balș și Filarmonica „Moldova”*, în *Monumentul*, XXII, volum coordonat de Lucian-Valeriu Lefter și Aurica Ichim, Editura Doxologia, Iași, 2021, p. 125.

întâi cu fiica beizadelei Mihai Racoviță, iar apoi cu Anița Catargiu, având împreună cu aceasta șapte copii: trei fete, Pulcheria, căsătorită cu Iordache Ruset-Roznovanu, Ecaterina (Catinca), căsătorită mai întâi cu Constantin Știrbey, apoi cu Vasile Ruset și Casandra, căsătorită cu Constantin Mavrocor-dat, și patru băieți, cu demnități importante-Gheorghe (Iordache) Balș mare vistier, căsătorit mai întâi cu Ruxandra Grigore Sturdza, apoi cu Ana Costaki Filipescu, Constantin Balș vornic, căsătorit cu Elena Hangerli, Teodor Balș mare hatman, logofăt, general al Armatei Moldovei, căsătorit cu Maria Bogdan, și Alexandru Balș vornic și logofăt, căsătorit, mai întâi, cu Casandra Cantacuzino-Paşcanu și apoi cu Elenco Sturdza, fiica fostului domnitor Ioan Sandu Sturdza (1821-1828)⁷⁶.

Constantin Balș se încadra în rândul boierilor înstăriți ai vremii care își construiau o rețea clientelară de putere. Costandin Sion îl plasează, în *Arhondologia* sa, pe Balș „Ciuntul”, pe primul loc în rândul celor care își „boiereau” slugile, le ridicau la diverse ranguri și intermediuau slujbe în cadrul anumitor cancelarii ale dregătoriilor sau departamentelor⁷⁷. Cei patru fii ai căpitanului Negruți, ajutați de boierul Balș, nu reprezintă un exemplu singular, Sion ilustrând un întreg șir de astfel de cazuri: „Ioan Ghițescu, fiind de casa logofătului C. Balș Ciuntu, posesorul moșiei Darabani, în domnia lui Scarlat Calimah s-au făcut serdar”⁷⁸, „Ioniță Malcoci, slujind la logofătul Constantin Balș Ciuntul, l-au făcut șetrar în vremea domnului Sturza”⁷⁹, „Iordache Străjescu de la ținutul Vasluiului, carele fiind slugă a casei logofătului Balș Ciuntul și rudă cu Negruțeștii, l-au făcut căminar la 1818”⁸⁰, „pe la 1818, s-au rădicat la boerie Enachi Negură de la Tecuci, fiind cumnat de soră Negureștilor, și mijlocind logofătul Balș Ciuntul, l-au făcut stolnic”⁸¹.

A avut o avere uriașă, în care se regăseau proprietăți, podgorii, terenuri agricole, case, în întreaga Moldovă, lăaste moștenire urmașilor săi. Într-o diată care preciza foarte amănunțit ce se va întâmpla cu averea după săvârșirea lui, Constantin Balș scria și despre moșia Trifești, pe care urma să o moștenească „fiul meu Costachi, carele iarăși este datoriu, atât el cât și clironomii săi, a purta de grijă pentru biserica din Trifești, ca totdeauna să se afle doi preoți, doi dascăli, și un ȋrcovnic unde obștește să slujască, purtând de grijă a da și toate cele trebuincioase bisăricei spre a nu fi lipsă nimică, ca să se păzască rânduiala precum să

⁷⁶ Octav-George Lecca, *Familiiile boerești române. Genealogia a 100 de case din Țara-Românească și Moldova*, București, 1911, p. 17.

⁷⁷ Constanța Vintilă-Ghițulescu, *Evgheniți, ciocoi, moijici. Despre obrazele primei modernități românești 1750-1860*, Editura Humanitas, București, 2013, p. 235.

⁷⁸ Costandin Sion, *Arhondologia Moldovei. Amintiri și note contemporane. Boierii moldoveni, text ales și stabilit, glosar și indice de Rodica Rotaru, prefață de Mircea Angheliescu, postfață, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei*, Editura Minerva, București, 1973, p. 59.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 167.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 246.

⁸¹ *Ibidem*, p. 190.

cade spre pomenirea a tot neamul nostru, fiind nelipsite veșmintele trebuincioase, făclii, lumânări, tamâie și untdelemn⁸².

Ctitoria logofătului Balș se păstrează și astăzi în stare foarte bună, fiind inclusă în *Lista Monumentelor Istorice*⁸³ și în *Repertoriul Arheologic Național*⁸⁴.

Un alt lăcaș de cult care acum aparține satului Trifești, Biserica „Sfântul Nicolae”, făcea parte, în secolul XIX, din satul Șofrăcești, localitate care, în urma desființării județului Roman, la 1968, a fost comasată cu satul Trifești.

O primă mențiune a satului apărea la 11 iulie 1572, într-un document de vânzare a satului Roșiori, în care era consemnat Gherman din Șofrăcești⁸⁵. O hotarnică de la 20 martie 1827, despre care vorbea istoricul Ștefan S. Gorovei, atesta că jumătatea răzeșească a Șofrăceștilor era împărțită între Gavrilaş Șoldan, Grigore și Ianache Șoldan, iar cealaltă jumătate aparținea postelnicului Gheorghe Vârnav⁸⁶. Trei dintre aceștia, fii ai lui Șteful Șoldan, care apăreau în 1827, erau menționați și în alt act din 1641, în care era recunoscut fraților *Gavril, Gligore, Enache, Vasilie, Vitol și Simeon*, de către Vasile vodă Lupu, tot ceea ce cumpăraseră în ținutul Neamțului, pe Pârâul Negru, la Șofrăcești, cei trei regăsindu-se, ulterior, și în alte documente de secol XVII⁸⁷. La începutul secolului XVII, într-un document datat 18 martie 1617, nepoților lui Vlad Șofrac le era întărit, de către Radu voievod, satul Șofrăcești, heleșteul și moara din Valea Neagră, ținutul Neamț, între acești nepoți aflându-se și Șteful Șoldan⁸⁸. Șofrăcești era împărțit, așadar, între urmașii fraților Șoldan și Gheorghe Vârnav postelnic (1754-1835), cu rădăcini tot în Șofrăcești, Despa, mama sa fiind originară din familia boierilor Purice, urmașii lui Simion Purice, fiul Crăstinei Bașotă, pomenit în actul de la 1617 ca proprietar alături de descendenții lui Vlad Șofrac, inclusiv Șteful Șoldan⁸⁹. Ștefan S. Gorovei concluzionează că „la Șofrăcești, pământul a rămas vreme de patru secole în mâinile urmașilor întemeietorului aceluia sat, unii boieri, unii răzeși”⁹⁰.

⁸² Theodor Codrescu, *Uricarul*, XI, Iași, 1889, pp. 344-346.

⁸³ Cf. *Listei Monumentelor Istorice 2015. Județul Neamț*, poziția 465, cod LMI NT-II-m-B-10721; <https://patrimoniu.ro/images/lmi-2015/LMI-NT.pdf> (23.09.2022).

⁸⁴ Cf. *Repertoriului Arheologic Național*, cod RAN 124732.02; <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=trifesti-trifesti-neamt-biserica-cu-hramul--sf.-nicolae--de-la-trifesti-cod-sit-ran-124732.02> (25.10.2022).

⁸⁵ ****DIR*, A, XVI/III, pp. 7-8, nr. 13.

⁸⁶ Ștefan S. Gorovei, *Testamentul unui ctitor ieșean: Paharnicul Iordache Lozonschi (1827)*, în „Cercetări istorice” (Serie nouă), XXXVI (2017), p. 212; vezi și Lucian-Valeriu Lefter, *Din documentele unui sat nemțean: Șofrăceștii*, în „Prutul”, Revistă de cultură-Huși, serie nouă, nr. 2 (60), VII (2017), pp. 175-180.

⁸⁷ *Ibidem*, pp. 213-214.

⁸⁸ ****DIR*, A, XVII/IV, pp. 120-121, nr. 158.

⁸⁹ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, pp. 215-216.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 216.

Șofrăcești făcea parte din Ocolul Siretului, ținutul Neamțului, conform catagrafurilor de la 1816⁹¹, 1820⁹² și 1831⁹³. După 1832, Șofrăcești a devenit parte a Ocolului Siretului de Jos din ținutul Romanului, așa cum era menționat în *Catagrafia personalului clerical* de la 1836⁹⁴ și statistica populației de la 1846⁹⁵, și parte a comunei Trifești, Plasa Siretul de Jos, din județul Roman, după cum era consemnat în *Indicele comunelor*, la 1864⁹⁶, arondare care a rămas valabilă până la sfârșitul secolului XIX⁹⁷.

Postelnicul Gheorghe Vârnav a ctitorit la Șofrăcești, la 1834, o biserică de zid, cu hramul „Sfântul Nicolae”⁹⁸. Lăcașul de cult a fost ridicat pe temelie de piatră și zidit din cărămidă, în locul altuia vechi, din lemn⁹⁹. Are formă treflată, pe fiecare din absidele laterale, semicirculare, atât la exterior cât și la interior, deschizându-se câte o fereastră încadrată într-un chenar simplu de piatră. Construcția inițială nu a avut pridvor, diferențele stilistice și de dimensiuni evidențiind faptul că acesta a fost adăugat ulterior. Spațiul interior are o structură specifică bisericilor creștine, respectată cu strictețe și compusă din pronaos, naos și altar¹⁰⁰. Deasupra pronaosului se înalță turnul-clopotniță, de formă octogonală. În jurul clădirii, sub streșină, se află un brâu de profil liniar, element decorativ care se regăsește și în jurul clopotniței. Catapeteasma din lemn, recent recondiționată¹⁰¹, structurată pe trei registre, cu icoane pictate în ulei, este bogat ornamentată, în partea superioară cu un brâu de viță-de-vie cu struguri, iar în partea inferioară cu elemente decorative geometrice sau de inspirație vegetală. Pictura icoanelor Sfinților Arhangheli atât pe ușile împărătești, cât și pe cele diaconești și încărcătura decorativă, le transformă în creații deosebite¹⁰².

La începutul secolul XIX, satul Șofrăcești aparținea postelnicului Gheorghe Vârnav, fiul lui Neculai Vârnav mare jîtnicer, proprietarul moșiei de la Secuieni. Gheorghe Vârnav moștenise Secuieni, dar deținea și părți din moșiile Iucșești și Șofrăcești. Era căsătorit cu Catinca Donici, fata spătarului Constantin Donici¹⁰³. Evenimentele cruciale dintre 1821 și 1822 l-au determinat să se refugieze, alături de alți boieri, în Bucovina, de unde s-a întors odată cu venirea la domnie a lui

⁹¹ ****Condica Visteriei Moldovei din anul 1816*, p. 13.

⁹² ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1820*, p. 107.

⁹³ ****Catagrafia fiscală a Moldovei din anul 1831*, p. 90.

⁹⁴ Silviu Văcaru, Mihai-Cristian Amărieș, *op. cit.*, p. 171.

⁹⁵ Th. Codrescu, *op. cit.*, XV, p. 381.

⁹⁶ ****Indicele comunelor*, p. 77.

⁹⁷ George Ioan Lahovari, *op. cit.*, vol. V, p. 523.

⁹⁸ I. Constantinescu, *op. cit. (II)*, pp. 183-184.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 183.

¹⁰⁰ Elena Florescu, Marina Sabados, Cornel Miftode, *Biserici vechi de lemn din ținutul Neamț*, Editura C. M. Imago, Piatra-Neamț, 2012, p. 26.

¹⁰¹ Sărbătoare în parohia Șofrăcești din comuna Trifești; <https://eprb.ro/sarbatoare-parohia-sofrocesti-din-comuna-trifesti> (27.09.2022).

¹⁰² Elena Florescu, Marina Sabados, Cornel Miftode, *op. cit.*, p. 34.

¹⁰³ Octav-George Lecca, *Familile boierești române. Istorie și genealogie*, p. 573.

Ioniță Sandu Sturdza, cu care a stabilit o relație specială și care l-a răsplătit cu demnitatea de mare postelnic, la 17 decembrie 1822, întrucât s-a numărat printre „boierii opoziționiști spre a critica guvernarea lui vodă Sturdza”¹⁰⁴. În această calitate a fost trimis, la începutul anului 1823, să stabilească suma de bani pe care județul Vaslui trebuia să o aducă drept contribuție la acoperirea datoriilor domnului față de Imperiul otoman¹⁰⁵. Gheorghe Vârnav a avut și însemnate preocupări culturale, fiind, în 1780, copistul *Cugetărilor* contelui suedez Johan Thuresson Oxenstierna, o altă pasiune fiind lectura, un volum despre *Viața lui Petru cel Mare* cuprinzând însemnări ale sale¹⁰⁶. Postelnicul Gheorghe Vârnav a locuit în târgul Romanului până s-a stins, în 1835¹⁰⁷. Moștenitorul averii a fost fiul său, spătarul Alecu Vârnav, o hotarnică din 3 noiembrie 1837¹⁰⁸ stabilind părțile din satul Șofrăcești care treceau în proprietatea acestuia și părțile care reveneau răzeșilor.

Întemeierea unui lăcaș de cult și susținerea lui se făceau, în general, cu scopul pomenirii veșnice, după cum menționau și pisaniile sau alte inscripții care însoțeau daniile sau ctitoriile. Neamul strămoșesc nu era nici el uitat, pomenirea înaintașilor făcându-se permanent, o condiție obligatorie pentru demonstrarea credinței și pioșeniei ctitorului. Boierii nu uitau faptul că bisericile ctitorite urmau să adăpostească și mormintele familiei. Ctitorul se bucura de avantaje, dar avea și obligații care priveau susținerea materială a lăcașului de cult și a slujitorilor săi, respectarea normelor canonice și pomenirea autorităților, de îndeplinirea acestor cerințe depinzând derularea normală a activității religioase.

¹⁰⁴ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, vol. X (*Documente cu privire la familia Râșcanu*), Iași, 1915, pp. 264-265.

¹⁰⁵ Petronel Zahariuc, *Contribuții la istoria familiei Vârnav de la sfârșitul secolului al XVI-lea până în domnia lui Ioniță Sandu Sturdza, în Local și național la 100 de ani de la Marea Unire. Reflecții botoșănene*, volum coordonat de Adrian-Bogdan Ceobanu și Dănuț Huțu, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2019, pp. 60-61.

¹⁰⁶ *Ibidem*, p. 61.

¹⁰⁷ ****Marea Arhondologie a boierilor Moldovei (1835-1856)*, editor Mihai Răzvan Ungureanu, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2014, p. 210.

¹⁰⁸ Lucian-Valeriu Lefter, *Din documentele unui sat nemțean: Șofrăcești, în „Prutul”, Revistă de cultură-Huși, serie nouă, nr. 2 (60), VII (2017)*, pp. 178-180.

Alexandru Molcosean*

FORMAREA ȘI GEOGRAFIA AMPLASĂRII COMUNELOR AGRICOLE PE TERITORIUL REPUBLICII AUTONOME SOVIETICE SOCIALISTE MOLDOVENEȘTI (1924 – 1930)

The study discusses the formation and location of agricultural communes on the territory of the existing of The Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic (MASSR) during 1924-1930th. In the beginning of the article, the author submits to the analysis the problem of the historiography, concluding that both the number of work collections and their geographical location vary according to the addressed source. The study of the archive documents allowed the creation of an overview on the name of the communes and the place of their establishment. The cartographic material that resulted from the systematization of data allows the extension of the research directions of the rural area on the left bank of the Dniester during the interwar period.

Keywords: MASSR, the agricultural propaganda, cartography, „leading lights of socialism”, localities of Transnistria.

Introducere

În a doua jumătate a anilor '20, spațiul rural din stânga Nistrului (Republica Autonomă Sovietică Socialistă Moldovenească – RASSM) a fost angrenat într-un mecanism complex economico-ideologic prin intermediul căruia bolșevicii au urmărit implementarea în practică a teoriilor marxist-leniniste. Astfel, sectorul de bază al tinerei republici (formată la 12 octombrie 1924) – agricultura, a fost supus unui experiment care a durat mai puțin de zece ani în vederea reorganizării acestuia. Trecerea directă de la gospodăria individuală a țăranimii la cea colectivă de stat putea înregistra consecințe nedorite pentru autoritățile sovietice și, prin urmare, s-a recurs la metoda tranziției. Veriga intermediară au reprezentat-o formele simple de cooperare care trebuiau să-i adune pe țărani sub umbrela lucrului colectiv – comunele agricole.

În conținutul acestui demers urmează să fie efectuată o analiză a numărului comunelor agricole existente în RASSM în perioada anilor 1924 – 1930, raportate

* **Alexandru Molcosean**, doctorand, Școala Doctorală Științe Umanistice și ale Educației, USM.

la datele istoriografice depistate în timpul efectuării cercetării. Grație informațiilor colectate de la Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova, a fost posibil realizarea unui tablou cartografic menirea căruia este să completeze acest subiect puțin abordat care vizează formarea și geografia amplasării comunelor agricole din stânga Nistrului. Jalonul cronologic inferior al studiului îl reprezintă momentul formării noii entități statale la Est de Regatul României, iar 1930 – punctul „de cotitură” al sectorului agrar din RASSM: declanșarea colectivizării în masă și reorganizarea comunelor agricole în colhozuri (artele) în perioada primului cincinal.

Tratări istoriografice pe marginea comunelor din stânga Nistrului

Comuna agricolă a reprezentat un colectiv care s-a diferențiat de alte entități agrare, prin unitatea organizatorică a membrilor săi, având la bază valorificarea în comun a rezultatelor muncii, precum și a bunurilor materiale¹. Sub aspect politic, așa cum remarcă Robert G. Wesson, „comunele au fost asistenți ai partidului în crearea de tot felul de centre de desfășurare a muncii de partid în rândul țăranimii, ținând pe linia de plutire visul agriculturii socialiste în anii în care gospodăriile colective erau mici insule într-o mare de gospodării individuale. Comunele erau faruri ale socialismului în mediul rural”². Spre deosebire de artelul agricol (acolo unde membrii acestuia erau remunerați în funcție de calitatea și cantitatea lucrului efectuat)³, în comune, produsele erau repartizate în mod egal în funcție de numărul gurilor (suflete) existente în colectiv. Totodată, membrii comunei aveau dreptul ca, părăsind gospodăria colectivă să-și ia înapoi mijloacele de producție care le aparțineau: inventar agricol, animale etc.⁴.

Tema comunelor din stânga Nistrului a fost puțin abordată în istoriografia timpului, iar informațiile care se regăsesc în cuprinsul studiilor identificate conțin date de ordin general pe marginea acestor colective de muncă, variind de la caz la caz.

În 1926, în cuprinsul unui studiu dedicat Moldovei din stânga Nistrului este atestată existența unei comune agricole în raionul Ananiev (satul Lipețkoe), denumită *От тьмы к свету* („De la întuneric la lumină”). Comuna a fost fondată de autoritățile sovietice pe teritoriul mănăstirii inochentiste „Rai”⁵. Denumirea acestei comune a fost redată într-o notă de subsol în lucrarea lui Nicolae Popovschi⁶, unde este menționat că prin formarea unui astfel de colectiv, bolșevicii doreau să lichideze secta inochentiștilor.

¹ *Малая Советская Энциклопедия*, том. 4. Москва, Советская Энциклопедия, 1929, стр. 96.

² Wesson G. Robert, *Soviet communes*, New Brunswick, Rutgers University Press, 1963, p. 193-194.

³ *Statutul model al artelului agricol*, Tiraspol, Editura de Stat a Moldovei, p. 34-35.

⁴ A se consulta, în acest sens, Molcosean Al. *Comuna agricolă: Un fiasco al politicii agrariene din RASSM (1925-1930)*, în: „Revista de Istorie a Moldovei”, 2022, nr. 3-4 (131-132), p. 180.

⁵ Бочачер М. *Молдавия*, Москва, Государственное Издательство, 1926, стр. 38.

⁶ Popovschi N. *Istoria Bisericii din Basarabia în veacul al XIX-lea sub ruși*, Chișinău, Tipografia Eparhială „Cartea Românească”, 1931, p. 451.

În 1929, sub auspiciul Editurii de Stat a Moldovei este editată o broșură propagandistică intitulată *Комуна „Маяк”* (Comuna „Farul”). Autorul acesteia, S. Păscari, prezintă în termeni laudativi momentul apariției comunei precum și evoluția ei „rodnică” până în anul 1930, atunci când va fi reorganizată în artel agricol. Din punct de vedere geografic, această comună era amplasată în raionul Ocna – Roșie, în vecinătatea satelor Semenovka Nouă și Germanovka Nouă⁷ (a treia localitate aflată în imediata apropiere a fost Mihailovka-Nouă)⁸. Sursele istoriografice atestă că în RASSM mai existau încă trei comune dar, locul și denumirea acestora nu ne este cunoscută⁹.

Colectivul de autori ai lucrării *Istoria RSS Moldovenești* (1955), la fel menționează că „în anul 1925 RASS Moldovenească avea deja 4 comune, 159 arteluri și 165 tovarășii pentru lucrarea în comun a pământului. De o popularitate mare se bucura comuna *Maiak*, care pe vremea aceea era o gospodărie socialistă pilduitoare”¹⁰. Conform datelor statistice oferite de volumul *Istoria RASSM* (1970), numărul comunelor agricole în RASSM a crescut de la 3 (1926) la 5 în anul 1928¹¹. Informații complet diferite sunt atestate în lucrarea *Istoria RSS Moldovenești: din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*. Autorii afirmă că „la 1 iulie 1929 se numărau de acum în RASS Moldovenească 401 colhozuri, inclusiv 348 de tozuri, 45 de arteluri și 8 comune”¹². O analiză primară scoate la iveală faptul că între 1928 – 1929 în RASSM au fost constituite încă trei comune agricole, pentru ca în final acestea să însumeze opt.

Chiril Stratievski prezintă date relevante (care sunt reflectate în *Tabelul nr. 1*) pe marginea evoluției sectorului agricol al comunei *Maiak* (raionul Ocna-Roșie) în raport cu gospodăriile țărănești individuale¹³.

Prin urmare, informațiile din *Tabelul nr. 1* demonstrează că gospodăria colectivă *Maiak*, beneficiind de suport agro-tehnic oferit de către stat, înregistra o productivitate sporită în raport cu cea a țăranilor individuali. Politica propagandistică a Sovietelor a mizat pe rolul decisiv pe care l-au jucat comunele agricole în procesul de tranziție de la sistemul agricol bazat pe proprietatea privată asupra pământului la cel colectiv.

⁷ Păscari S. *Comuna „Maiak”* (cu grafie chirilică), Balta, Editura de Stat a Moldovei, 1929, p. 9.

⁸ Musteață V. *Artiom Lazarev. Biobibliografie*, Chișinău, Universitatea de Stat din Moldova, 1996, p. 3.

⁹ Efodiev I. *Geografia Moldovei* (cu grafie chirilică), Balta, Editura de Stat a Moldovei, 1929, p. 70; *Materiale către darea de seamă a cârmii pentru anii 1927 și 1928* (cu grafie chirilică), Balta, Editura de Stat a Moldovei, 1929, p. 15.

¹⁰ *Istoria RSS Moldovenești*, (cu grafie chirilică), Trapeznikov S. (coord.), vol. 2. Chișinău, Editura Pedagogică de Stat, 1955, p. 135.

¹¹ *Istoria RSS Moldovenești* (cu grafie chirilică), Trapeznikov S. (coord.), Chișinău, Editura Cartea Moldovenească, 1970, p. 170.

¹² *Istoria RSS Moldovenești: din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre* (cu grafie chirilică), Țaranov V. (coord.), Chișinău, Știința, 1984, p. 321.

¹³ Стратиевский К. *Социалистическая реконструкция и развитие промышленности и сельского хозяйства МАССР (1926-1937 г.г.)*, Кишинев, Штиинца, 1974, стр. 93.

Tabelul nr. 1

**Roada obținută de comuna *Maiak* și de gospodăriile țărănești individuale din
raionul Ocna-Roșie în anii 1925 – 1927 (puduri de pe o desetină)**

Culturi agricole	1925		1926		1927	
	Comuna	Gospodării țărănești individuale	Comuna	Gospodării țărănești individuale	Comuna	Gospodării țărănești individuale
Grâu de iarnă	100	40	144	25	65	25
Orz	40	30	-	45	50	30
Ovăș	8	4	2	-	25	-
Porumb	80	60	100	20	-	-
Floarea – soarelului	35	45	80	68	-	-

După obținerea independenței Republicii Moldova, știința istorică s-a preocupat mai atent de studierea teritoriului din stânga Nistrului. Accesul la arhive a oferit posibilitatea cercetătorilor să reconceptualizeze istoria RASSM.

Astfel, documentele existente în fondul Comitetului Regional Moldovenesc al PC (b) al Ucrainei, păstrat în Arhiva Organizațiilor Social – Politice a Republicii Moldova atestă că în 1925 în stânga Nistrului au existat doar patru comune: *Маяк* („Farul”), *Парижская Коммуна* („Comuna din Paris”), *Путь к победе* („Calea spre victorie”), *От тьмы к свету* („De la întuneric la lumină”) ¹⁴. Ulterior, în 1929 se atestă prezența a cinci comune agricole (încă nu dispunem de informații certe care să indice denumirea celui de-al cincilea colectiv, precum și locul acestuia) ¹⁵.

În studiul elaborat de istoricii Elena Muraru și Ion Moiseev (publicat în 2006) este menționată comuna agricolă „De la întuneric spre lumină” din raionul Ananiev, care în 1925 a întrunit 56 de gospodării țărănești. Totodată, subliniem că prima comună din RASSM a fost organizată de către o femeie (M. Deordiciuc) în s. Berezovka din raionul Bîrzula, ea devenind președintele colectivului ¹⁶. Informații detaliate pe marginea unei alte comune din raionul Bîrzula sunt oferite de Alexei Memei în monografia *Teroarea comunistă în R.A.S.S.M (1924-1940) și R.S.S.M. (1944-1947)*. Autorul arată că în urma unei inspecții demarate la data de 17 martie 1925 în gospodăria colectivă „Comuna din Paris” au fost depistate grave probleme de ordin administrativ și financiar ¹⁷. Autorul conchide asupra faptului că la „1 ianuarie 1925 în R.A.S.S.M. existau 4 comune, 159 de arteluri agricole,

¹⁴ Arhiva Organizațiilor Social-Politice din Republica Moldova (în continuare AOSPRM), Fond nr. 49 (Comitetul Regional Moldovenesc al PC (b) al Ucrainei), inv.1, dosar 235, f.1.

¹⁵ *Ibidem*, dosar 1615, f. 1.

¹⁶ Muraru E. Moiseev I. *Aportul și rolul femeilor în reorganizarea și dezvoltarea agriculturii în R.A.S.S.M. (1924-1940)*, în: *Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova, seria „Științe socioumanistice”*, vol. III. Chișinău, USM, 2006, p. 244.

¹⁷ Memei A. *Teroarea comunistă în R.A.S.S.M (1924-1940) și R.S.S.M. (1944-1947)*, Chișinău, Sebeia, 2012, p. 168.

2 tovărășii”¹⁸. Evoluția numerică a comunelor agricole în anii 1926, 1927, 1928 a fost următoarea: 3, 4 și respectiv, 5¹⁹. Pe fondul politicii de colectivizare, către anul 1928 numărul comunelor agricole și artelurilor s-a redus considerabil (51). În schimb, a crescut numărul colhozurilor și sovhozurilor (386)²⁰, iar în 1928 au fost atestate 5 comune²¹.

Incursiunea în istoriografia subiectului privind numărul comunelor agricole din RASSM, precum și amplasarea lor geografică reliefează că datele prezentate de toți acești autori nu sunt unanime. Situația confuză se datorează fluctuației procesului de constituire și, ulterior, de lichidare a comunelor (astfel, se explică neconcordanța dintre informațiile existente în sursele analizate). Ca urmare a ineficienței, comunele erau adesea părăsite de membrii acestora chiar din primul an de la formare, iar drept urmare, colectivul se autodesființa.

Conform aprecierii lui Alexei Memei, „în perioada anilor 1922–1926 în R.A.S.S.M. au fost lichidate 57 de colective agricole, 4 comune și 53 arteluri agricole. Activitatea lor nu era satisfăcătoare”²². În majoritatea cazurilor, însă, conținutul studiilor (inclusiv rapoartele anuale pe marginea stării și perspectivei agriculturii existente în fondurile de arhivă) confirmă că în stânga Nistrului între anii 1924 – 1930 predominau 4 comune agricole: *Маяк* („Farul”), *Парижская Коммуна* („Comuna din Paris”), *Путь к победе* („Calea spre victorie”), *От тьмы к свету* („De la întuneric la lumină”). Considerăm că aceste colective au existat o perioadă mai îndelungată de timp (6 ani), fiind supravegheate permanent de autoritățile sovietice (fapt care explică prezența în fondul arhivistic a rapoartelor frecvente de inspecție periodică), în scopul de a cultiva în mediul țărănimii tendința asocierii în colective. Nu în ultimul rând, cele 4 comune agricole beneficiau de credite considerabile din partea statului, menite să contribuie la dezvoltarea lor durabilă.

Așadar, consultarea documentelor de arhivă (la nivel „republican”) cu referire la comunele agricole din RASSM în a doua jumătate a anilor '20 atestă existența a patru astfel de gospodării colective (celelalte comune nefiind incluse în rapoartele anuale, deoarece nu se puteau colecta datele necesare pentru a urmări evoluția lor pentru o perioadă mai îndelungată, ultimele, desființându-se ca urmare a dezinteresului manifestat de țărani). În schimb, studierea documentelor la nivel raional dezvăluie existența și altor comune agricole care nu se regăsesc în conținutul rapoartelor anuale „republicane”.

¹⁸ *Ibidem*, p. 167.

¹⁹ Burlacu V. *Formarea și evoluția RASS Moldovenești (1924-1940)*, Chișinău, Agenția pentru Știință și Memorie Militară, 2021, p. 276.

²⁰ Andrușceac V. Birnea P. Boico P. [et. al.], *Istoria Republicii Moldova: din cele mai vechi timpuri până în zilele noastre*, ed. a III-a, revăzută și completată, Chișinău, Tipografia Centrală, 2015, p. 261.

²¹ Вартичан И. (глав. ред.), *Молдавская Советская Социалистическая Республика*, Кишинев, Главная Редакция Молдавской Советской Энциклопедии, 1979, стр. 123.

²² Memei A. *Teroarea comunistă în R.A.S.S.M (1924-1940) și R.S.S.M. (1944-1947)*, Chișinău, Editura Serebia, 2012, p. 169.

Scopul formării comunelor agricole în stânga Nistrului

După înființarea RASSM în stânga Nistrului la 12 octombrie 1924 statul sovietic a recurs la demararea procesului de reorganizare a sectorului agrar. Astfel, în vederea atragerii țăranilor spre noi forme de cooperare în domeniul agriculturii prin intermediul cărora urma să fie realizată tranziția către gospodăriile colective de stat, au fost constituite comunele. Documentele de arhivă, presa timpului și publicațiile de ordin propagandistic atestă că în anul formării „Piemontului sovietic pentru Basarabia”²³, pe teritoriul acestuia existau deja trei astfel de colective agricole: *От тьмы к свету* („De la întuneric la lumină”), raionul Ananiev²⁴, *Ленин* („Lenin”) din raionul Ribnița²⁵ și *Маяк* („Farul”), raionul Ocna – Roșie²⁶.

Cu scopul de a intensifica procesul de formare a comunelor, la 5 ianuarie 1925 un grup de inițiativă (la momentul dat nu cunoaștem componența acestuia) a întocmit un document în care se propunea organizarea comunelor agricole (*Anexa 1*). Activitatea acestora viza: 1) Practicarea unei agriculturi demonstrative moderne, fiind utilizată tehnică de ultimă generație; 2) Colectivizarea muncii și a vieții satului; 3) Promovarea activităților de ordin cultural în rândul țăranilor²⁷.

Pentru a rezolva problema cadrelor de înaltă calificare, comuna urma să sprijine financiar școlarizarea tinerilor, ulterior aceștia urmau să se întoarcă în colectiv. O altă direcție viza organizarea cursurilor de instruire agricolă în sezonul de iarnă, iar beneficiarii acestor sesiuni educative erau țăranii din satele învecinate. În cadrul cursurilor de formare sătenilor li se prezentau rezultatele pozitive ale vieții comunale, iar după absolvirea lor participanții trebuiau să aplice în practică (în gospodăria individuală) cunoștințele obținute²⁸. Astfel, au fost promovate elemente ale politicii agrare, care au contribuit la colectivizarea agriculturii în anii '30.

La începutul deceniului al treilea, comunele agricole au îndeplinit și rolul de centre de organizare a Stațiilor de Mașini și Cai²⁹. Până la mecanizarea agriculturii în RASSM în anii 1931 – 1932, regimul bolșevic a recurs la naționalizarea forței de tracțiune vii și a inventarului agricol. Prin urmare, comunele au constituit pentru Stațiile de Mașini și Cai puncte de concentrare a forțelor de tracțiune

²³ Idee preluată de autor de la Boldur A. (care face referire strict la teritoriul RASSM) *Istoria Basarabiei*, București, Editura Victor Frunză, 1992, p. 515.

²⁴ AOSPRM, Fond 49, inv.1, dosar 581, ff.17-20.

²⁵ *Moldova socialistă*, 1974, nr. 203 (12592), p. 3.

²⁶ Păscari S., *Comuna „Maiaak”* (cu grafie chirilică), Balta, Editura de Stat a Moldovei, 1929, p. 19.

²⁷ AOSPRM, Fond 49, inv.1, dosar 235, f.33.

²⁸ A se consulta, în acest sens Molcosean Al., *Despre un curs de instruire agricolă în RASS Moldovenească: 23 ianuarie–5 februarie 1927*, în: *Perspectivile și problemele integrării în spațiul european al cercetării și educației*, volumul IX, partea 2. *Materialele Conferinței Științifice Internaționale* ed. a IX-a, Cahul, 3 iunie 2022, p. 245-252.

²⁹ Autorul a prezentat în cadrul Conferinței științifice „Istorie-Arheologie-Muzeologie” ediția a XXXII-a, organizată de Muzeul Național de Istorie a Moldovei în perioada 27-28 noiembrie 2022 comunicarea cu titlul *Stațiile de Mașini și Cai în RASSM: o tentativă de socializare a inventarului viu în primii ani ai colectivizării*.

animală și a echipamentelor tehnice necesare desfășurării lucrărilor agricole³⁰. De asemenea, comunele agricole erau responsabile cu:

1. Desfășurarea în masă a învățământului comunist;
2. Promovarea propagandei în domeniul militar, a muncii și a educației antireligioase³¹;
3. Lichidarea analfabetismului în rândul femeilor³²;
4. Formarea centrelor pentru colectarea cerealelor necesare suplinirii fondului de semințe³³.

Având pondere printre țăranii săraci, comunele agricole deveneau centre eficiente în vederea generării ideologiei sovietice și diseminarea acesteia în mediul rural din stânga Nistrului. Prin urmare, comunele trebuiau să reprezinte un model călăuzitor pentru țăranii din RASSM, sub aspect economic, cultural și social.

Numărul comunelor agricole în RASSM

Studierea fondurilor de arhivă, a materialelor publicate în presa timpului și istoriografiei problemei a permis conturarea unui tablou al numărului comunelor agricole existente în RASSM în perioada anilor 1924 – 1930. Totodată, a fost posibilă identificarea denumirilor precum și localizarea administrativ – teritorială a comunelor. Pentru a facilita analiza informațiilor care vizează existența comunelor agricole în stânga Nistrului în a doua jumătate a anilor '20, datele au fost sistematizate în *Tabelul nr. 2*.

Tabelul urmează să fie completat cu date noi, deoarece la momentul de față au rămas neelucidate următoarele aspecte: 1. Denumirea comunei agricole din satul Berezovka, (raionul Bîrzula); 2. Stabilirea locului exact al comunelor „Steagul muncii”, (raionul Camenca), „Ilici” și „Tkacenko” (raionul Ocna-Roșie). Așadar, în decursul a 6 ani (1924-1930) numărul comunelor a fluctuat deoarece țăranii, văzând că nu pot obține beneficii personale, le părăseau la scurt timp. În consecință, colectivul rămas fără membri, inventar agricol și animale era sortit destrămării, pământul fiind atribuit altor comune sau artele.

³⁰ Idee preluată de autor și adaptată prezentului conținut de la Маркевич А. *Межселенные Машино-Тракторные Станции*, Москва, Плановое Хозяйство, 1929, стр. 29-30.

³¹ AOSPRM, Fond 49, inv. 1, dos. 1814, f. 35.

³² *Ibidem*, dos. 1281, f. 21. În procesul de colectivizare sunt atestate adeseori proteste inițiate de femei care puneau în pericol planurile sovieticilor. De exemplu, în anul 1930, în satul Nezaver-tailovka din raionul Slobozia, protestele femeilor împotriva colectivizării au avut un caracter de masă. Prin urmare, s-a recurs la educarea acestora, pentru ca ulterior ele să devină „aliații” bolșevicilor. Pentru lucrul desfășurat în rândul femeilor a fost creat departamentul special numit *jenițotdel*. Vezi King Ch. *Moldovenii, România, Rusia și politica culturală*, Chișinău, Editura Arc, 2002, p. 73.

³³ AOSPRM, Fond 49, inv. 1, dos. 1758, f. 17.

Tabelul nr. 2

Comunele agricole existente în RASSM în perioada anilor 1924-1930

Nr.	Raionul	Localitatea	Comuna agricolă	Date de identificare
1.	Ananiev	Lipețkoe	<i>От тьмы к свету</i> („De la întuneric la lumină”)	AOSPRM*, F.49, inv.1, d.205, f.40.
2.	Ananiev	Malaia Kondrativa	<i>Путь к победе</i> („Calea spre victorie”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.205, f.40.
3.	Balta	Fernatii	<i>Крестинтерн</i> („Krestintern”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.205, f.41; d.1002, f.6.
4.	Bîrzula	Cosî	<i>Парижская Коммуна</i> („Comuna din Paris”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.205, f.40.
5.	Bîrzula	Berezovka	?	Muraru E. Moiseev I., ³⁴
6.	Camenca	?	<i>Знамя труда</i> („Steagul muncii”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.1745, f.48.
7.	Cruti	Grabovo	<i>Новый свет</i> („Lumina nouă”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.205, f.41.
8.	Dubăsari	Comisarovka Nouă	<i>Комсомолец</i> („Komsomolist”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.1746, f.114; d.1757, f.26; d.2054, f.7.
9.	Dubăsari	Bosca	<i>Бессарабец</i> („Basarabeanul”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.1000, f.37.
10.	Grigoriopol	Alexandrovka Nouă	<i>Красный Октябрь</i> („Octombrie Roșu”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.140, f.1.
11.	Rîbnița	Voronkovo	<i>Ленин</i> („Lenin”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.205, f.41; <i>Moldova socialistă</i> , 1974, nr. 203 (12592), p.3; <i>Ленинское знамя</i> , 1974, no. 102 (8770) стр.2.
12.	Rîbnița	Popencu	<i>Прогресс труда</i> („Progres”)	AOSPRM, F.3, inv.1, d.310, f.21 verso.
13.	Rîbnița	Mocra	<i>Дер Стерн</i> (din lb. germ. „Steaua”)	AOSPRM, F.3, inv.1, d.472, f.1; F.49, inv.1, d.1745, f.48.
14.	Rîbnița	Jura	<i>Татарбунар</i> („Tatarbunar”)	AOSPRM, F.3, inv.1, d.474, f.1; d.1933, f.27.
15.	Ocna – Roșie	?	<i>Илич</i> („Ilici”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.140, f.1.
16.	Ocna – Roșie	?	<i>Ткаченко</i> („Tkacenko”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.2104, f.50.
17.	Ocna – Roșie	Germanovka Nouă	<i>Маяк</i> („Farul”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.1282, f.61; d.1814, f.1.
18.	Tiraspol	Balca	<i>Борьба</i> („Lupta”)	AOSPRM, F.49, inv.1, d.205, f.42.
19.	Tiraspol	Ternovca	<i>Борьба</i> („Lupta”)	<i>Plugarul Roș</i> , 1926, nr. 114 (148), p.5.

*Arhiva Organizațiilor Social – Politice a Republicii Moldova (AOSPRM).

³⁴ Muraru E. Moiseev I., *Aportul și rolul femeilor în reorganizarea și dezvoltarea agriculturii în R.A.S.S.M. (1924-1940)*, în: *Analele Științifice ale Universității de Stat din Moldova, seria „Științe socioumanistice”*, vol. III. Chișinău, USM, 2006, p. 244.

În procesul studierii istoriografiei problemei au fost identificate informații care confirmă că, începând cu anul 1929, numărul comunelor agricole din RASSM a început să crească constant. Conform datelor din tabelul nr. 2 în 1930 existau 19 gospodării colective organizate după cel mai simplu model socialist³⁵.

Amplasarea geografică a comunelor agricole din stânga Nistrului

Sistematizarea datelor referitoare la comunele agricole din RASSM din anii 1924 – 1930 a permis compunerea unei surse cartografice³⁶ (*Anexa 2*), care reflectă poziționarea lor geografică. Simbolul distinctiv care marchează prezența comunelor pe hartă reprezintă o coasă în bară, cu vârful lamei îndreptat în jos, și o greblă, încrucișate în săritoare, peste care broșează un snop legat, reproducând sigiliul *Uniunii Moldovenești a Colectivelor Țărănești din RASSM*³⁷ (*Fig. nr. 3*).

Harta scoate în evidență următoarele aspecte: 1) Pe malul stâng al Nistrului au fost formate comune agricole menite să influențeze țăranimea din Basarabia. Amplasarea intenționată a tehnicii agricole, în special, a tractoarelor pe ogoarele adiacente Nistrului trebuia să aibă un impact puternic asupra țăranilor din provincia românească. Edificator în acest sens este și romanul lui Ion C. Ciobanu, *Codrii*, în care este redată o dispută apărută în mijlocul unui grup de țărani basarabeni cu privire la agricultura din stânga Nistrului. Țăranul Tudorache observa: „Mașini sunt, mașinile ară, mașinile seamănă, mașinile strâng. Așa-i dincolo de Nistru. Iese combainu, seceră, treieră și paie le lasă, și pleava o alege”³⁸. 2) Comunele agricole au fost înființate în zonele rurale cele mai aglomerate.

Analiza hărții administrativ – teritoriale a RASSM dovedește că partea sa de sud era slab populată în primii ani de la formare³⁹. Astfel, până la momentul de față nu a fost atestată existența comunelor agricole în raionul Slobozia (acesta având cea mai slabă densitate rurală). Or, condiția de bază în procesul înființării comunelor era atragerea în colectiv a țăranimii din satele vecine. Totodată, conform imaginii de ansamblu redată de sursa cartografică, se observă amplasarea „liniară” a comunelor agricole de-a lungul malului stâng al Nistrului, încât progresele „agriculturii demonstrative” bolșevice să poată fi surprins de țăranii din Basarabia.

³⁵ Стратиевский К. Социалистическая реконструкция и развитие промышленности и сельского хозяйства МАССР (1926-1937 г.г.), Кишинев, Штиинца, 1974, стр. 209.

³⁶ La realizarea sursei cartografice (*Anexa nr. 2*) a fost utilizată harta existentă în materialul didactic elaborat de profesorii Palade Gh. și Șarov Ig., *Istoria românilor. Epoca contemporană: Manual experimental pentru clasa a IX-a*, Chișinău, Editura Cartdidact, 1998, p. 50.

³⁷ AOSPRM, Fond 3 Comitetul Raional Ribnița al PCM și organizațiile de partid primare, inv.1, dosar 258, f. 21.

³⁸ Ciobanu I., *Codrii*, Chișinău, Lumina, 1989, p. 85.

³⁹ *Большая Советская Энциклопедия*, т. 39, Москва, Государственный Институт „Советская Энциклопедия”, 1938, стр. 659.

ANEXE

*Anexa 1. Demersul grupului de inițiativă cu privire la organizarea comunelor agricole
în stânga Nistrului, 5 ianuarie 1925*

Инициативной группы по
организации сельско-хоз. Коммуны.

ЗАЯВЛЕНИЕ

Стремясь поднять сельское хозяйство крестьянина массовика и его культурный уровень, инициативная группа желает организовать культурную сельско-хозяйственную коммуну, преследующую нижеследующие цели:

1/ Ведение показательного сельского хозяйства по последнему слову техники.

2/ Коллективизация труда и быта.

3/ Культурная работа в селянских низах.

Первое задание не нуждается в особом развитии: оно ясно само по себе. Здесь следует лишь отметить, что в составе коммуны имеется достаточное количество научных агро-технических сил.

Второе задание – коллективизация труда и быта, на полной общности орудий производства и добытых ценностей, Коммуна стремится к коммунальному воспитанию подрастающего поколения, которое будет получать образование с начального по высшее включительно за счет коммуны, при чем по завершении образования снова возвращаются в коммуну высоко квалифицированными работниками.

Третье задание Коммуна полагает в следующем: ежегодное проведение агрономических курсов в зимний сезон для крестьян окрестных сел, параллельно с этим широкое участие имеющихся культурных сил коммуны в работе сельбудов путем лекций, докладов и демонстрирования достигнутых результатов работы самой коммуны в деле сельского хозяйства и коммунального быта.

5/1 1925 ГОДА

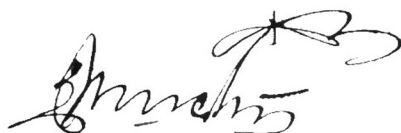
A handwritten signature in black ink, appearing to be 'M. Molcosean', written in a cursive style.

Fig. 1. Semnătură aplicată la sfârșitul documentului

Sursa: AOSPRM, Fond 49, inv. 1. dosar 235, f. 33.

Text dactilografiat

Anexa 2. Sursă cartografică

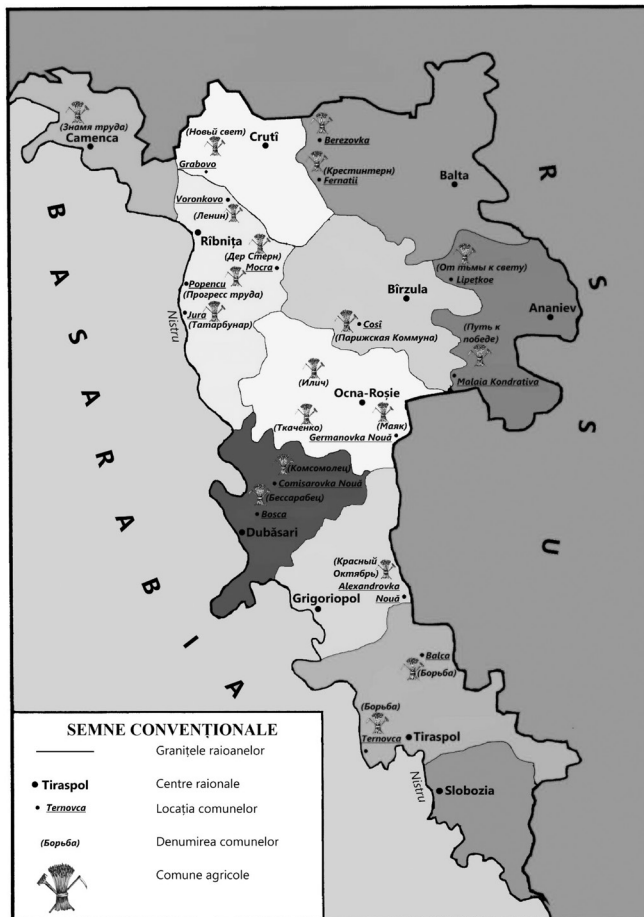


Fig. 2. Amplasarea geografică a comunelor agricole pe teritoriul RASSM în perioada anilor 1924 – 1930



Fig. 3. Sigiliul Uniunii Moldovenești a Colectivelor Țărănești din RASSM.

Descrierea amprenteii sigilare. Amprentă sigilară de formă rotundă, cu diametrul de 41 mm (fig. 3), după o matrice executată în excizie, probabil din cauciuc, aplicată în tuș albastru pe copia unei circulare adresată *Tuturor departamentelor funciare raionale și secțiilor colhoznice autonome* și emisă la 20 martie 1930⁴⁰. Emblema, în centrul câmpului sigilar: o coasă în bară, cu vârful lamei îndreptat în jos, și o greblă, încrucișate în săritoare, peste care broșează un snop legat.

Legenda, în exergă, în română cu caractere chirilice și în ucraineană, în trei rânduri, dinspre margine spre centru: „[decor floral în romb culcat, la ora 6] ПАССМ Союз Молдовинеск колективурило сятяно-господэрешть / „[decor floral în romb, la ora 6] амср Молдавський Союз сільско-господарс. Колективів / „[sub emblema, în direcției inversă celorlalte două rânduri] •//• МОЛДКОЛГОСПОЮЗ •//• ”.

Pe margine, două cercuri liniare continue, cel exterior mai gros.

⁴⁰ AOSPRM, Fond 3, inv.1, dosar 258, f. 21.

RECENZII

Sorin Sipoș, Gabriela Moisa, Dan Octavian Cepraga,
Laura Ardelean (coordonatori),
Teme și metode de cercetare în istorie și filologie.
Milano-Cluj-Napoca: Criterion Editrice-Academia Română.
Centrul de Studii Transilvane, 2022

Volumul pe care am onoarea să-l prezint a fost publicat în 2022 cu ocazia aniversării a 20 de ani de Școală Doctorală de Istorie și a 10 ani de la înființarea Centrului de Studii Interdisciplinare, ambele de la Universitatea din Oradea. Este, în multe privințe, unul deosebit. Mai întâi, pentru că reunește studiile unor cercetători, istorici și filologi importanți, de la Centrul de Studii Interdisciplinare și Școala doctorală de Istorie de la Universitatea din Oradea, de la Centrul de Studii Interdisciplinare „Silviu Dragomir” al Universității de Stat din Moldova și de la Universitatea din Padova. Împreună, acestea creează un tablou al colaborărilor științifice între cercetătorii din instituțiile numite, inclusiv în cadrul colocviilor lor științifice, demarate în 2009. Arcul de orizont al relațiilor se reflectă și la nivelul cooperării editurilor: Academia Română, Centrul de Studii Transilvane din Cluj-Napoca și Criterion Editrice din Milano. Nu mai puțin relevant e faptul că aceste studii au o temă comună de abordare teoretică – temele și metodele actuale de cercetare în istorie și filologie.

O aniversare în cadrul unei comunități științifice este un bun prilej pentru o privire îndărăt de recapitulare a rezultatelor obținute, dar mai ales de reevaluare a sistemului de categorii, valori și principii de care aceasta s-a ghidat în activitatea sa științifică. Stă în firea lucrurilor pentru oamenii de știință să pună în dezbatere subiecte teoretice, să-și cearnă periodic conceptele operaționale și instrumentele de analiză a materialului cercetat, precum și să-și chestioneze valabilitatea și actualitatea unghiurilor de observare a lumii. Coordonatorii volumului Sorin Sipoș, Gabriela Moisa, Dan Octavian Cepraga, Laura Ardelean au propus temerar abordarea temelor și metodelor istoriei și filologiei, considerate fundamente teoretice valabile ca sprijin încă pentru „a redefini sarcinile și sensul disciplinelor noastre și pentru a ne imagina relevanța lor viitoare”. Zic temerar pentru că nu e un lucru simplu să recunoști că istoria și filologia „sunt astăzi mai mult ca niciodată expuse riscului marginalizării și irelevanței” din cauza scepticismului postmodernist

față de conceptul de „adevăr” în general și a „adevărului istoric” în speță, dar și a „întârzierii și adesea inadecvării cu care științele umaniste au răspuns provocărilor actuale”. În pofida greutăților pe care le-au impus, în istoriografia românească, schimbările politice din România și Basarabia după 1948 și respectiv 1944 prin implicarea ideologicului și falsificării, deznaționalizării și eliminării specialiștilor, decalajele trebuie rezolvate în mod imperativ.

În *Introducere* se trec în revistă temele majore ale istoricilor și filologilor de după „realizarea unității naționale”, care au în vizer stabilirea rolului și locului Transilvaniei, Basarabiei și Bucovinei în trecutul nostru. Direcțiile noi de cercetare au vizat investigarea românilor din nord-vestul Peninsulei Balcanice, a instituțiilor medievale și a relațiilor dintre români în Evul Mediu; cercetarea spațiului sud-est-european în Evul Mediu; investigarea mișcărilor religioase, a revoluției de la 1848 și a personalităților care au ilustrat-o; studierea românilor din Peninsula Balcanică pentru înțelegerea fenomenelor care au dus la prima creație statală românească etc. În plan metodologic, au fost revalorificate cercetările interdisciplinare ale lui Ioan Bogdan, N. Iorga, Petre P. Panaitescu, Gheorghe I. Brătianu, D. Prodan ș.a. în vederea lărgirii frontierelor cunoașterii istorice și a modernizării/ racordării la noile direcții de cercetare occidentală.

Volumul nu împarte contribuțiile, așa cum de regulă se procedează, pe disciplinele istorie și filologie, pentru a lăsa exercițiul interdisciplinarității să se desfășoare organic. Criteriul de ordonare a lor este cronologic, se înaintează dinspre studiile care reflectă Evul Mediu înspre „istoria recentă”. Primul articol *Regii Basarabi ai Daciei: mărturii politice din lumea catolică a secolului al XV-lea*, semnat de acad. Ioan-Aurel Pop, figură reprezentativă și recunoscută la nivel internațional pentru cercetarea istoriei medievale a românilor, a raporturilor Transilvaniei cu Europa Centrală și Occidentală etc., pune în discuție un subiect care ține deopotrivă de istoria aurorală a românilor și de interpretarea filologică. Istoricul se apleacă asupra scrierilor vechi pentru a urmări și a descifra felul în care apar în ele noțiuni ca „rege” și „Dacia”, cu referință la realitățile politice și geografice din sud-estul Europei secolului al XV-lea. În următorul studiu, semnat de acad. Ioan-Aurel Pop în colaborare cu Alexandru Simion, cercetător la Centrul de Studii Transilvane, se rămâne în secolul al XVI-lea, cunoașterea căruia nu a fost posibilă fără o cultură temeinică a lecturii și interpretării documentelor, hrisoavelor, cărților domnești, tratatelor, scrisorilor etc. Ca într-o oglindă, Igor Bercu, cercetător la Universitatea de Stat din Moldova, reflectă perioada medievală a Țării Moldovei, mai exact *Înființarea și organizarea unităților administrativ-teritoriale otomane în țara Moldovei (sf. sec. al XV-lea și înc. sec. al XVI-lea)*. Raportul interdisciplinar istorie-filologie este vizibil și în felul în care cercetătorul ortografiază termenii vechi numind funcții și instituții din administrația turcească.

Secolul al XVII-lea este reflectat de Mihai Geogiță, arhivist de la Arhivele Naționale-Serviciul Județean Bihor, prin grila fenomenului înfricoșător al molicimelor, în special al ciumei, însoțite de foamete și război, care au secerat popu-

lația Transilvaniei și a Moldovei. Sorin Sipoș, profesor, doctor habilitat la Universitatea din Oradea, punctează în *The accounts of the foreign travelers on the communication routes in the romanian principalities (1710-1810)* dificultățile pe care le întâmpinau călătorii străini traversând Principatele Române în secolul al XVIII-lea. Pentru că alegeau să meargă pe uscat, călătorii, mai ales cei din vest, se plâneau de drumurile nepracticabile și cazarea proastă. Studiul este însoțit de ilustrarea pe fragmente de hartă a celor mai importante rute urmate de călătorii străini prin Principatele Române.

Imagologia a fost recunoscută ca disciplină socială aparte spre sfârșitul secolului trecut, când obiectul de studiu și instrumentele ei de lucru erau deja clar definite și validate în cercetări de anvergură. Ela Cosma, cercetător la Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca, oferă mai întâi o prezentare edificatoare a principalelor metode, idei și studii realizate în cadrul imagologiei istorice, pentru ca mai apoi să pună în discuție probleme teoretice ridicate de Klaus Heitmann în lucrările sale dedicate românilor. Eva Gyulai, conferențiar la Universitatea din Miskolc, valorizează memoria unei familii de rabini legați deopotrivă de orașele Miskolc și Oradea. Studiul semnat de Șerban Turcuș și Victor V. Vizauer, istorici din Cluj-Napoca, se desfășoară pe un segment care conjugă cercetările de lingvistică și de istorie pentru a crea un tablou al antroponimelor din Transilvania, mai exact din jurisdicția Sibiu, în anul 1818.

Radu Romînașu și Laura Ardelean, lectori la Universitatea din Oradea, examinează felul în care s-au reflectat ideile-politice în creația literară a generației pașoptiste. Ioan Ciorba, muzeograf la Muzeul Orașului Oradea, alege să atragă metodele medicinei și învățământului în studiul de istorie pentru a cerceta fenomenul epidemiologic în spațiul românesc din secolul al XIX-lea. Curioasă este tema („*Peregrinația academică*” și *aventura cunoașterii*) și informațiile oferite de Corneliu Sigmirean, profesor la Universitatea „Petru Maior”, care dau seama de universitățile din Europa preferate de intelectualii români din Transilvania. Subiecte de interes abordează Constantin-Tufan Stan, care se axează pe unele aspecte ale traducerii cronicilor vechi; Bogdan Bucur își desfășoară în plan comparativ analizele asupra spiritului „*Homo Ottomanicus Orientalis*”; Dan Octavian Cepraga scrie despre italieni și italianisme în limba română. În cele ce urmează, Florin Dobrei pune în circuit un izvor inedit; Elena Crinela Holom, Nicoleta Hegheus și prof. Ioan Bolovan oferă date despre „decesele violente” în Transilvania de până la prima conflagrație mondială, iar prof. Stoica Lașcu prezintă activitatea intelectualilor aromâni.

Cum era de așteptat, un vast spațiu este rezervat studiilor care prezintă aspecte ale cercetării istoriei și filologiei în spațiul italian. Florina Ciure, muzeograf la Muzeul Crișurilor din Oradea, impresionează prin lista bibliografică utilă cercetătorilor interesați de relațiile medievale dintre spațiul românesc și cel italian. Cercetătorii italieni Michele Lanna și Giovanna Plalermo analizează proiecțiile mafiei în imaginarul italienilor. Activitatea Școlii române de la Roma prin grila

activității lui Alexandru Busuioceanu constituie tema Veronicăi Edroiu Turcuș de la Institutul de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca. Ca o necesară reflecție în oglindă, cercetătorii italieni analizează realități românești: Francesco Magno de la Universitatea din Trento descrie câteva perspective de cercetare asupra „moștenirii imperiale în România interbelică”, iar Davide Zaffi, cercetător la Universitatea din Veneția și traducătorul în italiană al romanului *Din Calidor* al lui Paul Goma, realizează un studiu comparativ al reprezentărilor artistice ale copilăriei în romanul lui Paul Goma și *Întoarcerea huliganului* lui Norman Manea.

Trebuie să menționez neapărat contribuțiile cercetătorilor de la Universitatea de Stat din Moldova, Ion Eremia, Liliana Rotaru și Ion Valer Xenofontov, care au conturat un segment al volumului cu referințe la istoria recentă din spațiul din stânga Prutului. Ion Eremia propune și ilustrează o abordare metodologică a Declarației de Independență a Republicii Moldova și trasează principiile „adequate procesului de cercetare” a acestui act fondator al Republicii Moldova. Interesează mai ales caleidoscopul „atitudinilor” față de Protocolul adițional secret din 23 august 1939 și, pe o altă coloană, față de „obiectivul obținerii suveranității în cadrul URSS, apoi și a independenței Republicii Moldova” de la 23 iunie 1990 și, respectiv 27 august 1991. Conștientizând insuficiența demersurilor istoriografice în vederea cunoașterii politicii sovietice în învățământul superior din RSS Moldovenească, conf. univ. dr. Liliana Rotaru a provocat o discuție pe această temă și, totodată, a propus un repertoriu de surse și metode de cercetare în această direcție. Sursa sau „șantierul” istoricului rămâne arhiva și documentele inedite din cele „trei arhive naționale și opt arhive ale instituțiilor de învățământ superior din Republica Moldova”, tranșate în 7 grupuri după „criteriul ierarhiei luării deciziilor și implementărilor unionale în învățământul superior din RSSM. Pe lângă arhive, se cer studiate publicațiile periodice și, mai nou, istoria orală, adică relatările persoanelor care au fost martorii oculari ai perioadei. Am putea spune că Ion Valer Xenofontov și Lidia Prisac au uzat de tot spectrul de surse amintite pentru a descrie fenomenul opoziției față de politica națională a Kremlinului în RSS Moldovenească, ansamblul de acțiuni punitive ale regimului și încercările de rezistență ale mediului universitar, prin unghiul „Cazului Nicolae Testemițanu”.

Pentru final am lăsat spațiu pentru câteva expuneri privind rolul istoriei și al istoricului astăzi. Tema „istoriei adevărate”, a „adevărului istoric” a alimentat disputele istoricilor de-a lungul mai multor ani. Ion Gumenăi, conferențiar la Universitatea de Stat din Moldova, pune în discuție criterii precum „adevărul, realitatea și subiectivismul” în reconstituirea exactă a trecutului, explicându-și poziția într-o descriere a raportului lui Arutin Tumanian privind armenii din Basarabia anilor 1918-1919. Rămânând adeptul paradigmei istoriografice consolidate în ultimele două secole, în pofida tendințelor actuale deconstructiviste și de instrumentalizare politică, prof. Constantin Hlihor este și mai explicit, oferind definiții clare. Potrivit autorului, istoricii de profesie cercetează trecutul „pentru a descoperi adevărul istoric (o motivație științifică) și a-l aduce în memoria socie-

tății contemporane (o motivație pedagogică). Alții, pasionați de istorie, cercetează trecutul pentru a-și satisface curiozitatea (un motiv recreațional) sau pentru a spune o *poveste* (motiv neștiințific, literar) și, mai nou, pentru a câștiga bani”. Sunt afirmații perfect plauzibile. Cu un lucru nu aș fi de acord însă: mi se pare nefericită asocierea noțiunilor de „poveste” cu judecata de valoare „neștiințifică”. Se știe, povestea are adevărul ei pasibil la cercetarea științifică. Dar tema dată stă în competențele filologului, dar și în cele ale antropologului, specialistului în mitologie etc., preocupat de studiul literaturii și imaginarului.

Nu-mi rămâne decât să vă îndemn cu hotărâre să faceți cunoștință cu acest excelent tur de forță în domeniul umanist de astăzi.

Aliona Grati*

* **Aliona Grati**, profesor universitar, doctor habilitat în filologie, Universitatea de Stat din Moldova.

Robert G. Wesson, *Soviet Communes*,
New Brunswick (New Jersey):
Rutgers University Press, 1963, 275 p.

În 1963, Robert G. Wesson (1920 – 1991) a publicat lucrarea sa de doctorat, intitulată *Soviet Communes* (n. trad. – *Comunele sovietice*). Studiul, unul inedit pentru spațiul occidental în anii '60, a suscitat interesul comunității academice din Vest. Dovadă în acest sens sunt recenziile apărute în 1964 – 1966, semnate de Peter Wiles¹, James T. Flynn², George Bar Carson Jr.³, Ethel Dunn⁴, A. Z. R.⁵ și Lloyd G. Churchward⁶, care au scos în evidență caracterul novator al cercetării spațiului sovietic rural din anii '20 - '30 ai secolului trecut.

Recent, în 2020, *Comunele Sovietice* ale „marelui poet – romantic proletar”⁷ au constituit subiectul unui studiu⁸ privind particularitățile distinctive ale celor mai simple forme de cooperare în domeniul agriculturii.

Considerăm că demersul științific al lui Robert G. Wesson, care reprezintă un pionierat în domeniul studierii evoluției entităților agricole primare cu rolul de a colectiviza țărănimea din URSS, este unul de actualitate, în măsură să ofere o imagine de ansamblu a comunelor agricole din lagărul socialist.

Lucrarea lui Robert G. Wesson conține Introducerea, zece capitole de bază (constituite din 77 de subcapitole), concluziile, notele bibliografice și un indice de noțiuni.

În compartimentul introductiv, autorul urmărește să familiarizeze cititorul cu termenul *comună*, insistând în același timp asupra unei analize etimologice, pentru a distinge între comunele țărănești (*obshchina*) și comunele sovietice (p. 6).

¹ Wiles Peter, Review: Robert G. Wesson, *Soviet Communes*, in The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 1964, vol. 354, p. 167.

² Flynn James T., Review: Robert G. Wesson, *Soviet Communes*, in The Catholic Historical Review, 1964, vol. 49, no. 4, p. 577 – 579.

³ Carson George Barr Jr., Review: Robert G. Wesson, *Soviet Communes*, in The American Historical Review, 1964, vol. 69, no. 3, p. 773 – 774.

⁴ Dunn Ethel, Review: Robert G. Wesson, *Soviet Communes*, in Slavic Review, 1964, vol. 23, no. 2, p. 349 – 350.

⁵ A. Z. R. (Анна Зиновьевна Розенфельд), Review: Robert G. Wesson, *Soviet Communes*, in Current History, 1965, vol. 48, no. 281, p. 48.

⁶ Churchward Lloyd G., Review: Robert G. Wesson, *Soviet Communes*, in Science & Society, 1966, vol. 30, no. 2, p. 247.

⁷ Бабашкин Владимир, *Коммуны не быть покоренной*. Рецензия: Wesson R. G. Soviet Communes. New York: H. Wolf, 1963. – 275 p., in Russian Peasant Studies, 2020, vol. 5, no. 3, p. 178.

⁸ *Ibidem*, p. 178 – 186.

Capitolul 2 *Comunism non-rus* prezintă o analiză atentă a diferitor forme de organizare colectivă a muncii în domeniul agriculturii, care nu ilustrează neapărat o particularitate specifică Rusiei. Totodată, Wesson remarcă într-o manieră ușor sarcastică faptul că în multe locuri din lumea civilizată au avut loc experimente care au vizat preocupări referitoare la viața în comun (p. 11). Prin urmare, comunele agricole de tip sovietic nu reprezintă o creație autentic leninistă care a luat naștere în 1917 pe fundalul Primului Război Mondial și a revoluției bolșevice din Imperiul Rus, ci mai degrabă o compilare a trăsăturilor altor comunități care au existat în perioada prerevoluționară.

Contextul apariției comunelor sovietice este prezentat în capitolul trei. La baza comunelor sovietice au stat o serie de factori care au influențat formarea acestora: doctrina marxistă, programul lui Lenin cu privire la organizarea unei noi societăți, existența comunelor țărănești (*obshchina*), prezența comunelor sectare (religioase) etc. Aceste elemente, și nu doar, au avut un rol important la sfârșitul anului 1917, atunci când în Rusia își fac apariția primele comune sovietice menite să devină, la etapa inițială, cămine pentru soldații care se întorceau de pe front.

Atitudinea sovieticilor (capitolul patru) față de comune a fost entuziastă. Bolșevicii au utilizat termenul *comună* și în afara sectorului agricol, recurgând la implementarea acestui model în diverse sfere ale societății: *comune muncitorești*, *comune ale orfanilor*, *comune studențești* (p. 84). Comunele agricole au fost puternic susținute de Comisariatul Poporului pentru Agricultură. De exemplu, în iulie 1918 statul a alocat zece milioane de ruble comunelor din Rusia, iar o lună mai târziu (august) - încă 50 de milioane de ruble (p. 85 – 86). Finanțarea masivă a comunelor a declanșat o adevărată *mișcare comunală* (capitolul cinci), înregistrată cu precădere în rândul săracilor. În 1918 comunele reuneau de la 12 până la 30 de familii. Acestea primeau o suprafață de pământ cuprinsă între 45 și 90 de hectare (p. 105). Motivele pentru care săracii deveneau membri ai comunelor erau diverse: speranța de a începe o viață nouă, existența facilităților (spații de locuit, săli pentru alimentație, biblioteci, cercuri publice de lectură, instituții educaționale), posibilitatea de a produce împreună (p. 108 – 109).

La 21 iulie 1918 Comisariatul Agriculturii pune la dispoziția comunelor *Statutul comunei*, în scopul de a stabili modalitatea de organizare a colectivelor (capitolul șase). Comunele agricole, din momentul înființării și până la dizolvare, erau obligate să se conformeze cadrului normativ – statutar. Evoluția în timp a comunelor a cunoscut apariția a opt ediții, în perioada anilor 1918 – 1930, ale *Statutului comunei*, ajustat în funcție de politica promovată de statul sovietic.

Urmărind atragerea membrilor în comună, autoritățile au recurs la *Subvenționarea economiei* comunelor (capitolul șapte) pentru a le asigura succesul economic. Prin urmare, ajutorul statului acordat colectivelor agricole (în cazul de față – comunele) a avut mai multe forme: atribuire de pământ, predarea bunurilor confiscate, împrumuturi, reducerea taxelor. Agronomilor și altor diverși specialiști li s-a oferit ajutor, au fost reduse cerințele de ordin birocratic (p. 158). Cu

toate că statul a susținut existența unor gospodării colective create în vâltoarea revoluției din 1917, *Rezultatele comunelor* (capitolul opt) nu au fost cele prognozate de autorități. Într-o perioadă relativă scurtă comunele au cunoscut un regres continuu din multiple cauze: economice, sociale, politice, ideologice. Robert G. Wesson concluzionează pe marginea acestui aspect că „moartea” comunelor nu a fost una „naturală”, ci mai degrabă pregătită de Partidul Comunist (p. 171).

Existența comunelor agricole a fost favorizată de rolul atribuit de propaganda bolșevicilor, și anume cel de *Instrument politic* (capitolul nouă). Astfel de gospodării colective au reprezentat nuclee de concentrare a membrilor de partid trimiși în mediul rural de la oraș, pentru a disemina doctrina comunistă în rândul țăranilor. *Comunele în procesul colectivizării* (capitolul zece) urmau să dețină cel mai important rol în vederea amplificării politicilor de la centru. Cu toate acestea, ele nu și-au putut demonstra eficiența teoretică și practică. Astfel, *extincția comunelor* (capitolul unsprezece) are loc înainte de finalizarea lichidării proprietății individuale și transformarea acesteia în bun colectiv. Implementarea la 17 februarie 1935 a *Statutului-model al artelului agricol* a semnalat încetarea de facto a activității comunelor, ele fiind organizate în arteluri.

În final, Robert G. Wesson menționează că, de fapt, comunele au reprezentat un element agricol de tranziție de la socialism spre comunism (p. 236), iar existența lor a marcat perioada desfășurării unui experiment utopic. Prin urmare, stalinismul (în viziunea lui Robert G. Wesson) a însemnat moartea comunelor sovietice (p. 243).

Analiza bibliografiei lucrării în cauză a permis identificarea unui punct vulnerabil – sursele utilizate de autor reprezintă publicațiile vremii editate cu preponderență în Uniunea Sovietică. Prin urmare, lipsa datelor de arhivă în conținutul monografiei pot genera diverse interpretări. Cu toate acestea, rezultatele și concluziile la care a ajuns autorul studiului *Soviet Communes* sunt confirmate de studiile recente⁹ care ilustrează eșecul constituirii și funcționării comunelor agricole.

Alexandru Molcosean*

* **Alexandru Molcosean**, doctorand, Școala Doctorală Științe Umaniste și ale Educației, USM.

⁹ Мосионжник Леонид, *Память о великой попытке: Бессарабская коммуна Г.И. Котовского как утопический эксперимент, в Историческая экспертиза*, Санкт - Петербург – Москва, 2021, № 4 (29), стр. 28 – 49; Molcosean Alexandru, *Comuna agricolă: Un fiasco al politicii agrariene din RASSM (1925-1930)*, în *Revista de Istorie a Moldovei*, Chișinău, 2022, nr. 3-4 (131-132), p. 174 - 184; Molcosean Alexandru, *Formarea și evoluția comunei agricole „De la întuneric la lumină” din raionul Ananiev (1924-1926)*, în *Akademios. Revistă de știință, inovare, cultură și artă*, Chișinău, 2023, nr. 1 (68), p. 95 - 101.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

Conferința științifică internațională *Istoria represiunilor staliniste și memoria victimelor regimului totalitar-comunist: probleme ale cercetării istorice,* 21 octombrie 2022

În data de 21 octombrie 2022, Institutul de Istorie al Universității de Stat din Moldova în parteneriat cu Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Universitatea de Stat „Alec Russo” din Bălți, Asociația Obștească Centrul de Excelență Institutul „Pro Memoria” și Muzeul de Istorie a satului Avdarma, au organizat Conferința științifică internațională „Istoria represiunilor staliniste și memoria victimelor regimului totalitar-comunist: probleme ale cercetării istorice”.

Participanții la conferință – istorici, arheologi, antropologi, muzeografi din Lituania, Georgia, România și Republica Moldova – au pus în discuție probleme de cercetare a istoriei represiunilor staliniste și a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist. Conferința a reprezentat unul dintre puținele foruri științifice care, pe parcursul de peste trei decenii de la proclamarea independenței Republicii Moldova, a reușit să întrunească în deliberările sale cercetători de la Chișinău și Tiraspol.

La deschiderea conferinței, conf. univ. dr. Virgiliu Bîrlădeanu, șeful Secției Istorie contemporană a Institutului de Istorie, a consemnat importanța etapei, ca un început al dialogului științific pe o direcție considerată esențială pentru memoria istorică a societăților post-totalitare, subliniind că cetățenii Republicii Moldova au dreptul și trebuie să cunoască istoria crimelor comise de regimul comunist. În mesajul de salut, fondatorul muzeului de Istorie din s. Avdarma, Ignat Kazmalî, în calitate de gazdă, a menționat că, în pofida tuturor dificultăților apărute în procesul de organizare, astfel de eforturi sunt indispensabile procesului de devenire democratică a societății, rezultatele și concluziile conferinței urmând a fi reflectate în publicațiile, activitățile și proiectele științifice și muzeale desfășurate în viitor.

În prima secțiune a conferinței, Igori Cetverikov, cercetător superior în laboratorul „Arheologia” din cadrul Universității din Tiraspol, a prezentat rezultatele cercetărilor desfășurate la locul execuțiilor în masă în perioada Ma-

rii Terori (1937-1938), în unul din sectoarele vechii fortificații, desemnat ca bastionul „Vladimir”. Locul execuțiilor era la o sută de metri de închisoarea NKVD a RASS Moldovenești, în edificiul fostului arsenal al cetății, unde erau încarcerate persoanele supuse represiunilor staliniste. Igori Cetverikov a relatat că excavările arheologice efectuate pe acest loc de-a lungul anilor și analiza documentelor de arhivă au permis echipelor de cercetare să reconstituie secvențe din istoria execuțiilor în masă din perioada august 1937 – noiembrie 1938. Cauza morții victimelor a fost execuția prin împușcare cu pistolul de tip revolver „Nagant M1895”, adaptat la tragerea cu cartușe sportive de calibru 5,6 mm, cunoscut ca „Nagan Smirnskogo”, fiind preferat de ofițerii NKVD pentru regimul simplificat de evidență a munițiilor acestui tip de armă. Execuțiile s-au desfășurat mereu pe timp de noapte, între 23.30 și 5.00, în funcție de numărul de condamnați și de ora sezonieră a răsăritului. Înainte de execuție, tuturor persoanelor condamnate, sub pretextul redisolcării lor la gară feroviară și expedierii în lagăre, le-au fost legate mâinile la spate. În gălăgia motoarelor de automobile, aduse special pentru a acoperi sunetul împușcăturilor, oamenii erau escortați până pe marginea gropii și împușcați în cadența unui conveier al morții: doi nkvd-iști încărcau armele, iar al treilea trăgea în cei condamnați la pedeapsa capitală. Trăgerea se făcea de mai multe ori, unele crani părăsind urmele a peste 12 împușcături. În opinia lui Igori Cetverikov, natura leziunilor denotă că pe lângă împușcarea la marginea gropii, care se executa de obicei în ceafă, în cazul când victima mai dădea semne de viață după prăbușirea în groapă, era împușcată repetat în zona de tâmplă, fapt confirmat prin numărul mare de tuburi de cartușe identificate în toate straturile din interiorul gropilor.

De la primele lucrări arheologice, demarate în vara anului 1990 și soldate cu reînhumarea a 43 de lăzi cu osemintele ale victimelor represiunilor staliniste din 1937-1938 în RASSM, cercetările arheologice au fost continuate în anii 1992-1994, și, în cele din urmă, reluate peste 23 de ani, în 2017-2022 (au fost finalizate în martie 2023 – n.a.). În acest interval de timp, s-au descoperit 60 de gropi în care, în funcție de mărimea lor, au fost găsite osemintele a peste 4.500 de oameni. Pe parcursul investigațiilor au fost acumulate numeroase obiecte personale care au aparținut victimelor: resturi de îmbrăcăminte, încălțăminte, veselă și tacâmuri, obiecte de uz casnic și articole de igienă personală, monede, proteze și bastoane, iconițe și cruciulițe personale și, mai important, o serie de acte (protocoale, rechizitorii, chitanțe, certificate etc.), care au făcut posibilă identificarea cronologică a gropilor și, prin urmare, identificarea a peste 4.000 de oameni executați nemijlocit în acest loc. Conținutul altor patru gropi depistate este format din obiectele personale ale victimelor, în 3-4 și chiar 5 straturi. Unele obiecte conțin informații despre producător și data fabricării, dar și despre posesorul lor: încălțăminte, haine, ochelari, pieptene, nasturi, monete, insigne, portmonee, tacâmuri, pungi pentru tutun, ustensile de fumat și de igienă personală.

Astfel, prima groapă de execuție, descoperită în 2017 la începutului noului sezon, prin investigațiile desfășurate a fost datată cu 15 octombrie 1937. Fiind plasată chiar la intrarea Beciului de pulbere, a determinat lansarea ipotezei, confirmate mai târziu, precum că organizatorii execuțiilor au săpat gropile în lipsa unui plan prestabilit. Ulterior, arheologii au constatat existența unor gropi aflate în nemijlocita apropiere una de alta, dar cu o diferență aproximativă de opt luni, stabilind că în iarna și primăvara anului 1938 gropile au început să se multiplice rapid, situate tot mai des pe toată întinderea bastionului. La fel, s-a constatat că în toamna aceluiași an, 1938, în lipsa spațiului liber au apărut în spații mai greu accesibile, cum ar fi valul de pământ al bastionului, iar din numărul total de gropi descoperite de arheologi cea mai mare după numărul de victime s-a dovedit a fi groapa din 24 aprilie 1938, în care au fost asasinați peste 300 de oameni.

L-a conferință s-au pronunțat numele celor care au înfăptuit execuțiile în masă la Tiraspol în perioada Marii Terori. Ivan Nagornyj, unul dintre cei mai experimentați călăi ai NKVD-lui, în perioada septembrie – octombrie 1937, a fost delegat de la Kiev la Tiraspol pentru a organiza trei „execuții demonstrative” pentru cadrele locale. Intervenția dată trebuia să accelereze ritmul terorii în RASSM, care la acea etapă încă nu corespundea dispozițiilor dictate de la Moscova. În același scop, în februarie 1938 la Tiraspol sosește în inspecție Izrail' Leplevskij, care din 14 iunie 1937 până în 25 ianuarie 1938 a coordonat represiunile în RSS Ucraineană. Leplevskij organizează un „interogatoriu instructiv”, demonstrându-și iscusința de a obține orice autodenunț de la persoanele aflate sub anchetă într-un timp record de 30 minute și îi cere insistent lui N. V. Ljutyj Shestakovskij, *narkom*-ul de interne al RASSM (29 decembrie 1937 – 22 martie 1938), să extindă numărul celor condamnați la moarte. Procesele-verbale ale „troicilor” indică și asupra altor organizatori ai Marii Terorii la Tiraspol: Lazari Rivlin, locotenent superior al NKVD, comisarul de interne al RASSM (numit în funcție la 8 septembrie 1937); Borisov, primul secretar al comitetului regional de partid; Piotr Colodii, procurorul RASSM, care a semnat toate listele de execuție din octombrie 1937 până în octombrie 1938 și care, în conformitate cu funcția sa, trebuia să participe la toate execuțiile în masă. La fel, este de consemnat că prin decizia „troicii” din Tiraspol s-au întocmit peste două treimi de liste de condamnați la pedeapsa capitală, în luna aprilie a anului 1938 constatându-se cel mai mare număr de execuții. Către sfârșitul terorii, la 14 noiembrie 1938, la Tiraspol a avut loc ultima execuție în masă din perioada Marii Terori. La 17 noiembrie ziarul „Pravda” publică decizia nr. P65/116, prin care se anunța continuarea luptei cu „dușmanii URSS”, dar cu aplicarea altor metode, „mai perfecte și mai sigure”, interzicând „NKVD-ului și Procuraturii să efectueze orice operațiuni de arestare și evacuare în masă”.

În contextul cercetărilor desfășurate pe teritoriul bastionului „Vladimir”, Igor Cetverikov a evidențiat că experiența acumulată de arheologi a determi-

nat o perfecționare esențială a metodelor clasice de investigații, fapt care va fi subiectul unei noi elaborări metodice, de rând cu o monografie dedicată rezultatelor cercetării. Ambele vor fi editate de grupul de investigații condus de Igori Cetverikov.

În continuarea lucrărilor conferinței științifice, după o serie de întrebări și răspunsuri, au luat cuvânt cercetătorii care au participați la investigațiile arheologice în bastionul „Vladimir”. Rodion Romanov, Denis Koniahin, Alexandr Actropov au adus la cunoștință și alte detalii și rezultate ale cercetărilor din perioada anilor 2017-2022. Cercetătorii au vorbit despre interacțiunea cu comunitățile memoriei, în particular, cu rudele victimelor Marii Terori, despre implicațiile și rolul unor asociații în înhumarea osemintelor și păstrarea memoriei celor care au căzut în malaxorul represiunilor staliniste din RASS Moldovenească.

Dr. hab. Cosmin Budeancă și dr. Darius Juodis în intervențiile lor au analizat problemele și contextul cercetărilor efectuate, constatându-se necesitatea continuării investigațiilor științifice și transformării acestui spațiu într-un loc al memoriei, al reflecției asupra trecutului totalitar-comunist și crimelor comise de regimul stalinist. În discuții s-a subliniat că o cooperare eficientă la nivel internațional în scopul edificării și promovării acestui loc al memoriei, ar deschide calea spre transformarea bastionului „Vladimir” de la Tiraspol într-un memorial cu un statut și o valoare regională.

David Jishkariani a prezentat o comunicare despre cercetările desfășurate în Georgia, pe parcursul ultimelor trei decenii, analizând evenimentele istorice într-un context general și comparativ. Astfel, perioada de la începutul anilor 1990 a fost marcată de un întreg val de memorii publicate despre perioada represiunii staliniste care, cu timpul, au direcționat atenția cercetătorilor spre arhive, fiind editate studii și volume dedicate unor problematici și perioade concrete. În ceea ce privește locurile de execuție în masă, în 2020, lângă or. Batumi au început cercetările arheologice pe locul unei unități militare, care s-a dovedit a fi o înhumare din perioada Marii Terori (1937-1938). Investigațiile de pe acest șantier continuă, iar cercetate desfășurate în alte trei locuri nu au confirmat ipotezele generate anterior în baza memoriilor și a documentele de arhivă. Dificultatea depistării locurilor execuțiilor în masă denotă efortul organelor de represiune întreprins pentru tăinuirea acestora. Din experiența cercetărilor anterioare se cunoaște că aceste locuri erau ascunse în gunoiști, cimitire, în spațiile unor unități militare sau a unor instituții cu regim special, aflate sub controlul direct al NKVD-MGB-KGB.

Acad. Valeriu Pasat a subliniat importanța cooperării între cercetătorii de pe ambele maluri ale Nistrului într-un domeniu de cercetare a regimului totalitar-comunist, istoria acestei perioade având multiple pagini neelucidate. De altfel, pentru prima dată s-a enunțat, că în or. Chișinău, după intrarea Armatei Roșii, în 1940, s-a produs o crimă de proporțiile celei de la Tiraspol, fiind asasinați și înhumați în taină 858 de oameni. Deși listele celor asasinați au fost

depistate în arhivele din Moscova, locul acestei gropi comune în partea centrală a mun. Chișinău continuă a fi secretizată mai bine de opt decenii.

Conferința științifică internațională *Istoria represiunilor staliniste și memoria victimelor regimului totalitar-comunist: probleme ale cercetării istorice* a fost organizată în cadrul proiectului „Edificarea culturii europene a memoriei, dezvoltarea valorilor democratice și consolidarea solidarității europene prin cercetarea și diseminarea cunoștințelor istorice. Cooperarea și promovarea bunelor practici între Lituania și Moldova”, cu suportul Programului de Promovare a Democrației și Cooperare pentru Dezvoltare al Ministerului Afacerilor Externe al Republicii Lituania și cu participarea Programului EU4Dialogue.

Virgiliu Bîrlădeanu*

* **Virgiliu Bîrlădeanu**, doctor în istorie, șeful secției Istorie Contemporană la Institutul de Istorie al USM.

AVIZ
asupra condițiilor publicării materialelor
în Revista de Istorie a Moldovei

Articolele se prezintă în limba română sau în alte limbi de circulație europeană (engleză, franceză, germană, spaniolă, rusă, italiană etc.), însoțite de un rezumat. Materialele prezentate (studii, articole, comunicări, recenzii etc.) trebuie să corespundă standardelor edițiilor științifice.

Fiecare articol trebuie să includă:

- **Textul.** Volumul articolului să nu depășească, de regulă, 1,5 c.a. (aproximativ 28-30 pagini, cel al recenziilor 3-4 pagini. Manuscrisul se va prezenta în varianta scrisă și electronică: **Word, Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.** Autorii sunt rugați să prezinte materialele în redacția finală.

- **Referințele bibliografice** în format electronic: **Word, Times New Roman; Font size 10; Space 1**, se plasează după text și cuprind: **numele și prenumele autorului, titlul lucrării, locul editării, denumirea editurii, anul, pagina.** Referințele se dau în Footnote.

- **Rezumatul.** Articolele trebuie să fie însoțite, în mod obligatoriu, de un rezumat tradus într-o limbă de circulație internațională (engleză, franceză, spaniolă etc.), cuprinzând 400-500 de caractere; comunicările mici și recenziile nu vor avea rezumate.

- **Date despre autor.** La finele textului se anexează următoarele informații despre autor: **numele și prenumele, gradul științific și didactic, funcția, instituția, adresa, telefon, fax, e-mail.**

- **Data prezentării articolului.**

Articolele sunt recenzate de cel puțin 2 recenzenți, precum și de membrii Colegiului de redacție. După caz, la recenzarea materialelor sunt invitați experți din afara Institutului și a Colegiului de redacție. Opinia și observațiile recenzenților sunt aduse la cunoștința autorului. Articolul se publică după convorbirea autorului cu recenzenții și acceptarea materialului prezentat. Manuscrisele și varianta electronică a textului se prezintă secretarului responsabil al Colegiului de redacție sau pe adresa: Institutul de Istorie, str. Academiei 3/2, of. 15, MD 2028, Chișinău sau trimise prin e-mail: institut.istorie@gmail.com Telefon: 022 738400.

Colegiul de redacție decide asupra materialelor inserate în revistă.

Cercetările, interpretările și concluziile expuse în materialele publicate aparțin autorilor și nu pot fi considerate ca reflectând politica editorială și opinia Colegiului de redacție sau ale Institutului de Istorie. Retipărirea materialelor din Revista de Istorie a Moldovei se face cu acordul în scris al Redacției.